

Wat is de waarde van onze oude binnensteden?

Waarom verdienen zij ons respect?

Met als voorbeeld de bouw- en sloopgeschiedenis van 's Hertogenbosch ontvouwt de architect Jan van der Eerden zijn originele visie hierop. Aan de hand van zijn gedetailleerde kennis van de stad, maar ook van verrassende verbanden, oude verhalen en vergeten verschijnselen, legt hij het patroon bloot, dat de stad 's Hertogenbosch op een schijnbaar wonderlijke wijze verbindt met de kosmos.

Daarmee toont hij aan, dat de instandhouding van onze eeuwenoude gebouwde omgeving, juist in onze snel veranderende tijd, van wezensbelang is voor ons allen.

Met een aanbeveling van
Prof. Ir. Hendr. M. Goudappel en
Prof. mag. arch. Peter Schmid.

ISBN 90 215 9371 8

9 789021 593715

Kosmos-Z&K Uitgevers, Utrecht/Antwerpen
NUGI 612, 923

De stad als spiegel van de kosmos

Jan van der Eerden

Het geheim van
's Hertogenbosch:
een sleutel tot
de ziel
van de stad

Deze uitgave kwam tot stand dank zij financiële steun van:
Anjerfonds Noord-Brabant
De Bonth Van Hulten Bouwonderneming B.V.
Mr. Paul de Gruyter Stichting
Koning Willem I College, Den Bosch
Jacques Stienstra

© 1997 Kosmos-Z&K Uitgevers B.V., Utrecht
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp: Reklamestudio Kees Kuiphof
Vormgeving: en/of ontwerp, Vleuten
Foto omslag: Flying Camera
Auteursfoto: Felix Janssens
Tekeningen omslag en binnenwerk: Jan van der Eerden
ISBN 90 215 9371 8
D/1997/0108/045
NUGI 612, 923

Deze uitgave is met de grootste zorgvuldigheid samengesteld. Noch de maker, noch de uitgever stelt zich echter aansprakelijk voor eventuele schade als gevolg van eventuele onjuistheden en/of onvolledigheden in deze uitgave.

I N H O U D

	Voorwoord	7
1	Proloog	9
2	De getemde draak	11
3	De magische vierkanten van Jupiter en Saturnus	22
4	Kelten in het stroomgebied van Maas, Dieze, Dommel en Aa	40
5	De piramides van Egypte en de structuur van 's-Hertogenbosch	58
6	De piramide van Cheops weerspiegeld in het grondplan van 's-Hertogenbosch	72
7	Bewustwording van de burgerij en de stichting van 's-Hertogenbosch	88
8	De zoete moeder van Den Bosch: een zwarte madonna	107
9	De Maria-omgang en de rol hierin van Sint-Joris	127
10	Op zoek naar Sint-Jan, de schutspatroon van 's-Hertogenbosch	147
11	De spiritueel gestructureerde stad	169
12	Veranderingen in de levende stad	190
13	Verwarring en dageraad	205
14	Wandelingen door de veranderende stad	224
15	Epiloog	244
	Nawoord	249
	Bibliografie	250
	Register	254

VOORWOORD

Zo'n vijftig jaar geleden wist iedereen nog precies wat een 'stad' was. Stedelijkheid was aanwijsbaar en voelbaar in dichtheid van bebouwing. Er was ook duidelijk onderscheid met de openheid van het 'platteland', dat tegenwoordig genoeg moet nemen met de aanduiding 'buitengebied'!

Toen de steden rond 1875 bevrijd begonnen te worden van de klemmende banden van hun vestigingswerken, werd op de geslechte bolwerken wel 'groene' park- en singelbebouwing aangelegd, maar dat was niet meer dan een wat opgelucht ademhalen van dat wat gewoon 'stad' bleef. Ook de beperkte uitbreidingen in de eerste helft van de twintigste eeuw bleven het compacte karakter van onze steden bepalen; de tweede helft bracht echter een geweldige ommekeer. In de stormachtige urbane ontwikkeling na de jaren vijftig zien we het specifiek stedelijke oplossen in de omliggende open ruimte: *the exploding metropolis*. Tuinsteden, 'groene' steden, suburbia zijn evenzovele termen die in wezen een contradictie inhouden. Ook de nieuwe infrastructuur, als uitdrukkingen van de ontwikkeling van de techniek, erkennen geen territoriale grenzen meer.

In een land als Nederland is de urbaniteit langzamerhand overal en nergens meer te vinden ... de alomteschikbare communicatiemiddelen hebben de ruimtelijke scheiding en de specifieke verschillen nagenoeg opgeheven. De uitgedijde steden zijn buitenwijk van elkaar geworden. Dit proces is nog eens versterkt door de grote veranderingen in de bestuurlijke en economische organisatie, waarbij grenzen letterlijk vervaagden en automatisering, efficiency, product- en projectgerichtheid de dienst uitmaken; fenomenen die geen weet meer hebben van wat 'stad' is.

Moet onder dergelijke omstandigheden nog aandacht gevraagd worden voor het 'wezen' of de 'ziel' van de stad? Is dat een nostalgisch willen vasthouden aan wat voorgoed verloren is? Een voor de hand liggende vraag.

Maar, als we zien dat in de olievlek-stad steeds weer pogingen worden gedaan om nog echt stedelijke kwaliteiten ad hoc in stand te houden, dan wel tot stand te brengen, dan is er aanleiding tot opletendheid. Want in dit, misschien wel onbewuste, streven gaat het niet om het verbrokkeld in stand houden van wat er ooit geweest is (overigens vaak met ernstige ingrepen op het punt van de authenticiteit van de objecten), maar het betreft ook stukken nieuwbouw, waar in schaal en dichtheid gerefereerd wordt aan de stedelijke kwaliteiten die we verloren hebben laten gaan.

Direct met ieder mens verbonden kwaliteiten, die als cultuurfactor een eeuwigheidskarakter hebben, laten zich echter onder de druk van uiterlijke omstandigheden slechts tijdelijk verdringen ...

Het is de grote verdienste van Jan van der Eerden dat hij met grote kennis, gedrevenheid en vooral ook levenservaring ons het wezen van de stad weer voorttovert. Er was een levenslange, diepe betrokkenheid met een specifieke stad, 's-Hertogenbosch, voor nodig om dit pleidooi te kunnen opbouwen. Vanuit een kennis van haver tot gort van het bijzondere kon het algemene worden afgeleid, door een voortdurende vergelijking met situaties en ontwikkelingen elders. Dit boek gaat niet *over* de Hertogstad, maar ontleent daaraan zijn inspiratie; dat is het wat het betoog voor ieder herkenbaar maakt.

Als schrijver ademt Jan van der Eerden eenzelfde geest als die waarmee hij als architect bouwend te werk gaat, met name bij zijn restauraties en zijn invullingen van opengevallen historische plekken. Een werkwijze die gekenmerkt wordt door het uiterst zorgvuldig zoeken en instandhouden van elementen van het 'verhaal' van onze cultuur.

Een boek als dit vraagt van de lezer onbevangenheid en bereidheid om met de schrijver mee te willen roeien tegen de stroom van vergetelheid en afwijzing, die onze steden al decennia lang bedreigt. Bereidheid ook om zich in te leven in de spiritueel-esoterische dimensie van dit werk, gerijpt in een werkzaam leven. De zogenaamde rationele denker zal zich uiteraard de vraag stellen of de piramide van Gizeh nu echt wel iets met de plattegrond van 's-Hertogenbosch te maken kan hebben ...; een wat wijder perspectief kan echter zelfs hem de ogen openen voor de erkenning dat beide cultuurelementen terug kunnen worden gevoerd op dezelfde in de wereld van de geest verankerde ideeën, die zich in alle tijden en op alle plaatsen op gelijke wijze trachten uit te drukken, onder meer waar het de verhoudingen betreft.

Het is een dwingende opgave van onze tijd om het wezen van het urbane als cultuurverschijnsel opnieuw tot uitdrukking te brengen in uitdrukkingsvormen en -sferen, die tot deze tijd behoren.

Het ontkennen van deze specifiek met de tijd verbonden uitdrukkingsvormen is even schadelijk als het willen negeren van het cultuurobject 'stad'.

Hendrik M. Goudappel
Emeritus hoogleraar Urbanistiek
Technische Universiteit Eindhoven

1

PROLOOG

Het tempo waarin de mensheid zich bewust wordt van de catastrofale wijze waarop zij de laatste anderhalve eeuw is omgesprongen met de Aarde en alles wat zich daarop bevindt, ligt hoog. Wij kunnen ons nu al haast niet meer voorstellen hoe nonchalant wij nog maar enkele tientallen jaren geleden dachten over alles wat onze economische vooruitgang belemmerde. Nu beseffen wij steeds meer dat de zogenaamde economisch zwakke elementen juist belangrijke factoren zijn in onze economie.

Dit geldt niet alleen voor de natuur, maar ook voor onze historische gebouwde omgeving. Het gemak waarmee oude gebouwen in de 19e eeuw werden gesloopt, bereikte een dieptepunt in de jaren zestig van onze eeuw, toen ook honderden jaren oude stedenbouwkundige structuren op grote schaal om economische redenen, verpakt in waanideeën over de moderne tijd, werden vernietigd.

Ook de binnenstad van 's-Hertogenbosch ontkwam niet aan deze moderniseringsdrift. Die was hier zelfs heviger dan op veel andere plaatsen en is ook vandaag nog steeds aan het voortzieken. Het verzet ertegen is hier ook heviger geweest dan op de meeste plaatsen elders. Tijdens dit verzet, dat in 1962 door het Comité Binnenstad was begonnen, heb ik mij voortdurend afgevraagd waarom wij, dat zijn het Comité en de later daaruit voortgekomen raadsfractie 'Beter Bestuur', ons toch zo sterk verweerden. Mijn onderzoek leidde in 1985 in mijn boek *Het geheim van de oude stad* tot de herkenning van het meest wezenlijke in de structuur van 's-Hertogenbosch. Die bleek haar wortels te hebben in de culturele erfenis van streken en nederzettingen, niet alleen in West-Europa, maar ook van ver daarbuiten. Naast een analyserende beschrijving van het ontstaan van de stad en haar intrigerende schoonheid, gaf ik in dat boek een toelichting op wat er de laatste halve eeuw allemaal fout ging en waardoor haar bijzondere karakter definitief verloren dreigde te gaan.

In het vervolg op deze studie, die grotendeels in het nu voorliggende boek mede is verwerkt, zal een groot aantal aspecten, legenden en verschijnselen naar voren worden gebracht die soms weinig met elkaar en met het probleem te maken lijken te hebben. Uit de chaotische hoeveelheid gegevens groeide soms de twijfel of ik deze stu-

die wel moest voortzetten. Maar de stimulerende belangstelling van vele vrienden zoals prof.ir. H.M. Goudappel, prof.mag.arch. Peter Schmid, mr. Gerrit van de Ven en drs. Jan van Oudheusden, hielp mij herhaalde malen over mijn aarzeling om door te gaan heen. Mr. Hein Bergé nam daarbij zelfs de moeite het manuscript diverse malen kritisch door te nemen, waardoor ik in staat was onduidelijkheden in het betoog te verhelderen. De Engelse onderzoekers John Michell en Nigel Pennick lieten mij in levendige correspondentie weten dat zij mijn studie van groot belang vonden. De auteur Iman Wilkens zond mij aanvullende gegevens over de Kelten en 'last but not least' verraste de natuurgeneeskundig therapeut Jans de Haan mij met zeer indringende helderziende waarnemingen die een belangwekkende wending aan het manuscript gaven.

Vanuit een spiralend omtrekkende beweging zal, overeenkomstig de convergentietheorie van de parapsycholoog wijlen prof. W. Tenhaeff, de veelheid van aspecten ons als vanzelf leiden naar hun innerlijke samenhang. Hieruit komt dan ten slotte het patroon naar voren dat de stad 's-Hertogenbosch op een schijnbaar wonderlijke wijze verbindt met de Kosmos.

2

DE GETEMDE DRAAK

Gebruiksvoorwerpen bestaan niet zomaar. Ze zijn gemaakt van materie die op een bepaalde manier is gerangschikt. Die rangschikking vindt plaats door een intelligent wezen, een ontwerper, die begint met het voorwerp in zijn verbeelding te creëren en zich voor te stellen. Hij maakt gebruik van de wetten volgens welke de materie bestaat, waarna het voorwerp zoals we dat kunnen zien en gebruiken concreet tot stand komt, terwijl het toch niets anders is dan een verzameling steeds wisselende moleculen en atomen die op een bepaalde wijze worden gerangschikt.

Volgens opvattingen van duizenden jaren her, gaat het in de Kosmos net zo en is de natuur in feite op een soortgelijke wijze uit de Aarde ontstaan. De Aarde werd gezien als een bezielde wezen dat vanuit de droomwereld van een hoger Bewustzijn werd gevormd tot tastbare materie. Op haar beurt schiep de Aarde op gelijke wijze de natuur. Plato beschreef de Aarde als het levende wezen waarvan alle andere, afzonderlijk levende wezens afgesplitste delen zijn. Daarom spreken we over haar als Moeder Aarde die ons belooft met haar gaven als wij goed voor haar zorgen, maar ons straft als wij haar Natuur mishandelen.

Dit is een inzicht dat zowel bij de Australische aboriginals als bij de Amerikaanse indianen en alle andere met de natuur verbonden volkeren ook vandaag nog zeer levend is. Toen de blanken bezig waren met de kolonisatie van Noord-Amerika, kregen zij omstreeks 1850 te maken met Seattle, het indiaanse opperhoofd naar wie later de gelijknamige stad werd genoemd. Deze waarschijnlijk in 1786 geboren indiaan had het door zijn strategische kwaliteiten al op 21-jarige leeftijd gebracht tot opperhoofd van niet minder dan zes stammen. Doordrongen van het besef dat de verovering van zijn land door de blanken niet was tegen te houden, wist hij door het sluiten van verdragen veel onnodig bloedvergieten te voorkomen. Tijdens een bijeenkomst van 2300 indianen uit verschillende stammen ter voorbereiding van weer een nieuwe overeenkomst, zou hij in 1854 een dramatische toespraak hebben gehouden waarvan de tekst bewaard is gebleven. De Belgische onderzoeker Gert Fabré merkte evenwel op dat de hierin onder woorden gebrachte verbondenheid

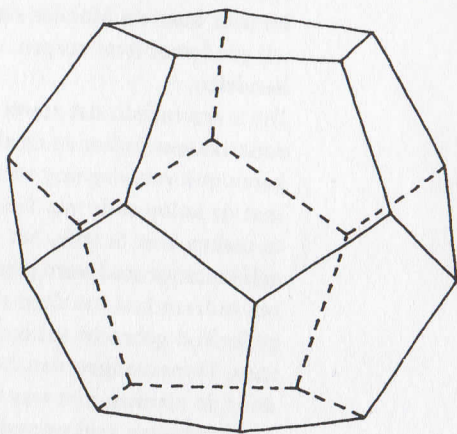
met de natuur opvalt door de overeenkomst met de opvattingen van de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau die nog maar kort daarvoor de waarde van het leven met en in de natuur had gepropageerd. Het schuldgevoel van de blanke veroveraars werd daar zeker door aangesproken en zo kon de tekst van een voor de Europese romantiek typerende toespraak worden toegeschreven aan een man als Seattle, die volgens Fabré eigenlijk helemaal niet beantwoordde aan het beeld dat er van hem uit naar voren komt. Maar al kan er dan ook aan getwijfeld worden of Seattle de tekst zelf heeft geschreven, toch maken de opvattingen erin zeker wel deel uit van het indische gedachtegoed. Een klein fragment van de toespraak is al voldoende om dit te verduidelijken:

'De Aarde is onze moeder. Wat de Aarde overkomt, overkomt ook de kinderen van de Aarde. Als de mensen op de grond spuwen, spuwen zij op zichzelf. Eén ding weten wij zeker: de Aarde behoort niet aan de mens. De mens behoort aan de Aarde. Zo weten wij ook: alles is met alles verbonden, zoals het bloed de leden van een familie verenigt. Tussen alles bestaat een verband. Het web van het leven is niet door de mens gewoven. Hij is er slechts een draadje in. Wat hij het web aandoet, doet hij ook zichzelf aan.'

Even oud was de gedachte dat het Bewustzijn dat de Aarde schiep dit deed in de vorm van een 'pentagondodecaëder'. Dat is een stereometrische kristalvorm die bestaat uit twaalf vlakken van regelmatige vijfhoeken.

Socrates beschrijft hoe de Aarde er volgens hem van bovenaf oorspronkelijk zou moeten hebben uitgezien als een kristal dat bestond uit twaalf op elkaar aansluitende vijfhoekige vlakken. Later zou dit kristal door technische vervorming en erosie de aardbol zijn geworden zoals we die nu kennen als onze planeet. De plaatsen waar zich oorspronkelijk de hoekpunten van dit kristal hadden bevonden, zouden verzamelplaatsen zijn van uit de Kosmos afkomstige energie. En vanuit deze hoekpunten zou zich het netwerk hebben ontsponnen van de krachtlijnen die bij de Chinezen bekend stonden als 'drakenpaden'. Dit waren de, voor het oog niet zichtbare, wegen waarlangs de verborgen aardenergie stroomde. Ze konden door middel van *feng*

Afb. 1. Regelmatig twaalfvlak of dodecaëder. Volgens Socrates was dit de oervorm van de Aarde.

shui, dat is de kunst van het scheppen van landschappen, worden opgespoord.

Daarnaast strekte zich over het land een netwerk van kaarsrechte 'geestenpaden' uit, die zichtbaar waren gemaakt door allerlei bouwwerken zoals obelissen, ceremoniële bruggen en tempels. In China werden deze geestenpaden nog tot aan de val van het Chinese keizerrijk in 1912 zorgvuldig onderhouden. De Britse onderzoeker Paul Devereux wijst er onder andere in *Bres* nr. 171 op dat deze paden, die net als de drakenpaden over de hele wereld voorkomen, waarschijnlijk werden gebruikt door in trance verkerende sjamanen en heksen, van wie de geest zich tijdens een uittreding uit het lichaam over grote afstanden langs die geestenpaden verplaatste. De voor de reizende geesten op deze lijnen geplaatste monumentale herkenningspunten moeten ook wel hebben gestaan op energie uitstralende punten van de drakenpaden.

Verwant aan deze geestenpaden zijn de paden die in de Middeleeuwen bekend stonden als (hier en daar nog steeds bestaande) 'doodwegen'. Deze leidden kaarsrecht naar begraafplaatsen omdat de overledenen daar in een rechte lijn naartoe moesten worden gedragen. Sommige van deze geestenpaden worden wel gebruikt (en soms misbruikt) door de zielen van nog aardgebonden doden die nog niet beseffen dat ze al zijn overleden.

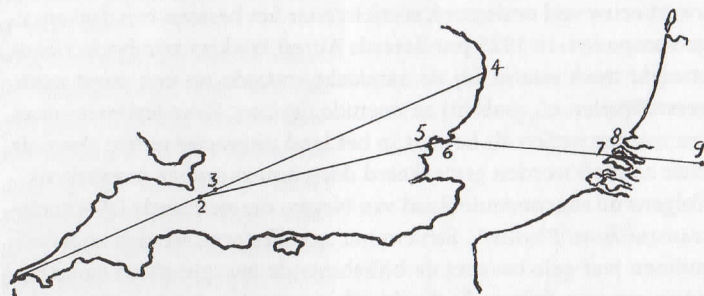
In West-Europa, en met name in Engeland, is er in de laatste driekwart eeuw veel onderzoek verricht naar het bestaan van draken- en geestenpaden. In 1925 publiceerde Alfred Watkins zijn boek *The old straight track* waarin hij de aandacht vestigde op een groot aantal geestenpaden of, zoals hij ze noemde, *leylines*. Deze leylijnen moesten worden gezien als bewust in het land uitgezette rechte lijnen die later zouden worden gemarkeerd door bouwkundige merktekens. Volgens de zogenoemde Raad van Negen, die zich sinds 1974 via het transmedium Phyllis V. Schlemmer manifesteert, werden ze twintig miljoen jaar geleden met de bijbehorende energievelden aangelegd door een van buiten de Aarde afkomstige beschaving. Ze zouden bedoeld zijn geweest om het toen nog niet bestaande leven van planten, dieren en mensen mogelijk te maken.

De tot nu toe meest spectaculaire Engelse leylijn bleek de later door John Michell ontdekte 'Saint Michael's leyline' te zijn, die zich kaarsrecht over een lengte van 585 km uitstrekt van Land's End op de uiterst westelijke punt van Cornwall tot Hopton aan de oostkust even ten zuiden van Great Yarmouth. In *The sun and the serpent* doen Hamish Miller en Paul Broadhurst verslag van hun in 1987/89 verrichte onderzoek met de wichelroede van deze leyline. Zij vonden er twee drakenpaden: de ene geladen met positieve, de andere met negatieve energie, die zich rond de leylijn kronkelen en elkaar op verschillende plaatsen op de leylijn kruisen. (De hier gebruikte

begrippen 'positief' en 'negatief' houden geen waardeoordeel in. Ze zijn als tegenstelling vergelijkbaar met de gelijknamige begrippen in de elektrotechniek.) Op de beide drakenpaden vonden zij nogal wat heiligdommen die bleken te zijn toegewijd aan Sint-Michaël dan wel Sint-Joris op de positieve, en de heilige Maria op de negatieve lijn. Op belangrijke kruispunten van de beide stromen, zoals Avebury Henge, Glastonbury en Saint Michael's Mount in Cornwall bleek er een verhevigde uitstroom van aardenergie plaats te vinden. In oudere culturen dan de christelijke blijken de knooppunten in de energiestromen vaak te worden gemarkeerd door menhirs. Dit zijn rechtopstaande monolithische zuilen van soms wel tien meter of meer hoog, zoals de helaas omgevallen en gebroken menhir van Locmariaquer in Bretagne, die ruim twintig meter hoog was.

Deze menhirs waren waarschijnlijk bedoeld om de energie van de Aarde samen te smelten met de energie van de Zon. Ze komen over de hele wereld voor en dit geeft wel aan dat het geloof in dit energiesysteem wijdverbreid was.

De bedding van de krachtstroom als levend energiekanaal van Moeder Aarde (bij Kelten en Grieken bekend als de godin Gaia) werd gezien als een kronkelende slang of een draak. Daarom spreken de Chinezen over drakenpaden. De Kelten noemden haar *Wouivre* (*Nwyvre*) wat meer de betekenis heeft van slang.

Afb. 2. Het verband tussen 's-Hertogenbosch en de leylijnen in Zuid-Engeland.

- 1) Land's End
- 2) Othery
- 3) Glastonbury
- 4) Hopton
- 5) West Mersey
- 6) Great Holland
- 7) Haringvlietdam
- 8) Den Bommel
- 9) 's-Hertogenbosch.

Een van deze energiestromen loopt van Peru tot in Mongolië. Na het verlaten van Zuid-Amerika passeert hij de Atlantische Oceaan om vanuit Land's End in Cornwall voor een groot gedeelte samen te vallen met de loop van de al eerder genoemde Saint Michael's leylijn. Even ten westen van Glastonbury is er een afsplitsing die meer zuidelijk doorloopt naar de Engelse oostkust, vanwaar hij oversteekt naar het Europese vasteland en verder loopt naar het Harzgebergte. Tengevolge van aardbevingen bevindt zich hier een breuk, maar voorbij dit punt is de lijn weer te volgen tot in Mongolië. Het gedeelte door onze streken blijkt over de Bossche Markt te lopen. Hij bereikt het Bossche gebied aan de westzijde om de stad in het zuidoosten weer te verlaten.

Deze energielijn werd spontaan opgemerkt door de paragnost en natuurgeneeskundige Jans de Haan die daarbij ook zag dat de energielijn de Engelse kust passeert in een dorpje even ten zuiden van Harwich, waarvan hij alleen kon opmerken dat de naam ervan eveneens met een H begint.

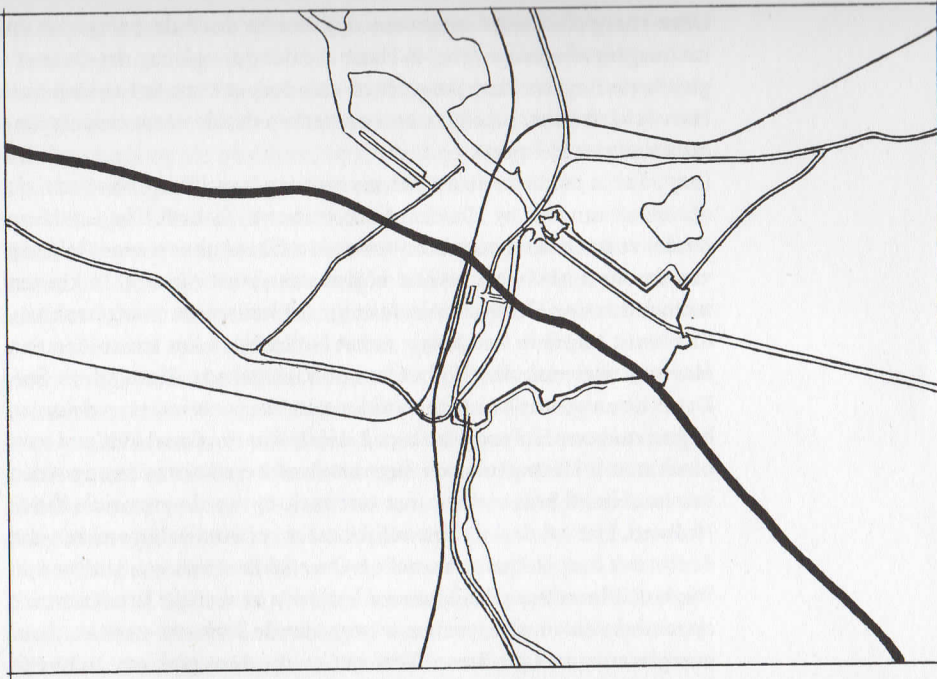
Frappant is in dit verband het vermoeden van Philip Heselton, de oprichter van de Ley Hunters Club en het tijdschrift *The Ley Hunter* dat er in Othery, even ten westen van Glastonbury, een aftakking van de Saint Michael's leyline begint naar West Mersey, 28 km ten zuidwesten van Harwich. Als deze lijn 20 km wordt doorgetrokken, dan komt hij uit in het dorpje Great Holland, 14 km ten zuiden van Harwich met vlak daarbij het aan de kust gelegen Holland on Sea. Dat is de enige kustplaats ten zuiden van Harwich waarvan de naam begint met een H. Frappant is ook dat de lijn die Great Holland verbindt met 's-Hertogenbosch, het vasteland bereikt even ten noorden van het eiland Schouwen in het territorium van de provincie Zuid-Holland. Het zal daarna nauwelijks meer verwondering wekken dat de lijn het dorpje Den Bommel op Overflakkee passeert, waarvan in Wigholt Vleers boek *Leylijnen en leycentra in de Lage Landen* wordt opgemerkt dat er daar pal ten westen van de kerk een sterk stralend energiecentrum ligt. Bovendien zou er op deze plek tot 1639 een menhir hebben gestaan die later is gebruikt bij het versterken van de zeedijk.

In *The only planet of choice: essential briefings from deep space* van Schlemmer lijkt door de Raad van Negen te worden gezinspeeld op het bestaan van deze wereldomspannende energielijn waarvan de Saint Michael's lijn een gedeelte is. De Raad van Negen voegt daaraan toe dat kwade krachten vanuit het Universum hebben getracht, soms met succes, deze en andere lijnen door te snijden om zo de tegenpolen van het mannelijke en het vrouwelijke tot schadelijke tegenstellingen te maken.

Behalve heiligdommen werden er op sterke energie uitstralende punten vaak nederzettingen gesticht, waarvan 's-Hertogenbosch er een van de vele is geweest. Om deze tot heil van de bewoners goed te kunnen laten functioneren, moest de aardenergie naar de oppervlakte worden gehaald om haar te kunnen laten smelten met de energie van de Zon. Dit gebeurde door op de energiestroom onder de voorgenomen vestigingsplaats een houten of ijzeren staaf in de grond te drijven.

Dat was niet zo eenvoudig en het is te begrijpen dat er rond het daaraan verbonden ritueel sagen zijn ontstaan. Hieraan danken wij waarschijnlijk het verhaal van de legendarische Sint-Joris die de draak verslaat, waardoor er rust komt en welvaart voor de mensen in de vlakbij gelegen nederzetting.

Volgens de middeleeuwse legende zou Sint-Joris een Romeins offi-

cier onder keizer Diocletianus zijn geweest. Op een dienstreis door Syrië passeerde hij Beirut, waar hij de bevolking in doodsangst aantrof. De oorzaak hiervan was de aanwezigheid van een grote draak die zich even buiten de stad had genesteld en zich een tijdlang had gevoed met het vee van de bevolking. Toen die voedselbron was uitgeput, werd de honger van de draak gestild door hem alle kinderen beneden vijftien jaar te voeren. Op het moment dat Sint-Joris de stad naderde, waren er geen kinderen meer over, behalve Cleodelinde, de dochter van de koning. Ten einde raad had de stad besloten dat ook zij aan de draak moest worden geofferd. Sint-Joris kwam haar tegen toen zij op weg was naar de voederplaats en hij vroeg haar waarom zij zo hilde. Toen Sint-Joris daarop haar verdrietige verhaal had aangehoord, ging hij met haar mee en versloeg de draak, waarvan hij de kop met zijn lans doorboorde en vastpinde aan de aarde. Daarna knoopte hij een

Afb. 3. Het Bossche gedeelte van de energielijn tussen Peru en Mongolië, hier aangegeven met een dikke lijn vanaf links even boven het midden, tot in de hoek rechtsonder. De lijn loopt door de Kruiskamp langs de noordpunt van het Beatrixpark. Bij het begin van de Rietveldenweg kruist hij de Oude Vlijmenseweg, gaat verder door het Boschveld, en passeert even ten noorden van het station de spoorlijn om via de Wilhelminabrug de oude stad te bereiken. Vandaaruit loopt hij verder over het puthuis op de Markt, door het eerste gedeelte van de Kerkstraat naar het middelpunt van de Parade, waar in het midden van het Peperdo-mein de kerk van het Groot Bagijnhof moet hebben gestaan. Via de stadsschouwburg en de Casinotuin loopt hij even ten noorden van de Pettelaarseweg evenwijdig aan deze naar de toegang tot de Pettelaarse Schans om vervolgens parallel aan de weg naar Sint Michielsgestel het Bossche grondgebied te verlaten.

shawl van Cleodelinde als een halsband om de nek van de draak en leidde deze als gevangene naar de stad.

Dit laatste lijkt vreemd, want de doorboorde kop van de draak was toch vastgepind aan de aarde en daardoor zou de draak moeten zijn gedood. De verklaring is dat het hier gaat om de logica zoals die heerst in de wereld van de droom, waarin nooit de uiterlijke feiten die daarin worden uitgebeeld van belang zijn. Die feiten zijn slechts de symbolen voor innerlijke werkelijkheden die worden vormgegeven op deze voor de mens begrijpelijke manier. Het was niet de bedoeling de draak echt te doden, maar om zijn energie door een soort van wedergeboorte te transformeren en dienstbaar te maken aan het volk. Dit volk bekeerde zich om de goede afloop te vieren dan ook dankbaar tot het christendom en vereerde Sint-Joris eeuwenlang als een van zijn belangrijkste heiligen.

De legende van Sint-Joris is de gekerstende weergave van de ontelbare verhalen over drakendoders. In zijn boek *The view over Atlantis* vermeldt John Michell er zo voor de vuist weg alleen al in Engeland een vijftiengestigal met naam en toenaam. Zo geeft de hiervoor vermelde Saint Michael's leyline aan hoe de energieën van de hierlangs verlopende drakenpaden telkens weer door Sint-Joris blijken te worden getransformeerd tot welzijn van de langs de leylijn gevestigde bevolking.

Het vastpinnen van de energiestroom van de Aarde gebeurde in het legendarische geval van Sint-Joris tot schade van de bevolking pas toen de stad al enige tijd bestond. Eigenlijk had dit al vóór de stichting van de stad moeten gebeuren, zoals dit in de Oudheid ook algemeen gebruikelijk was. Voorafgaand aan dit ritueel moest de plaats worden gevonden waar de aardgeest in de vorm van een draak de krachten van Moeder Aarde uitstraalde. Daarna moest het karakter van de aardgeest worden vastgesteld. Dit karakter was wat de Romeinen beschreven als de *genius loci*, de geest van de plaats, die in latere tijden werd gezien als een zich op die plaats openbarende God. Nog weer later werd in de westelijke wereld deze God gekerstend en vervangen door een christelijke patroonheilige.

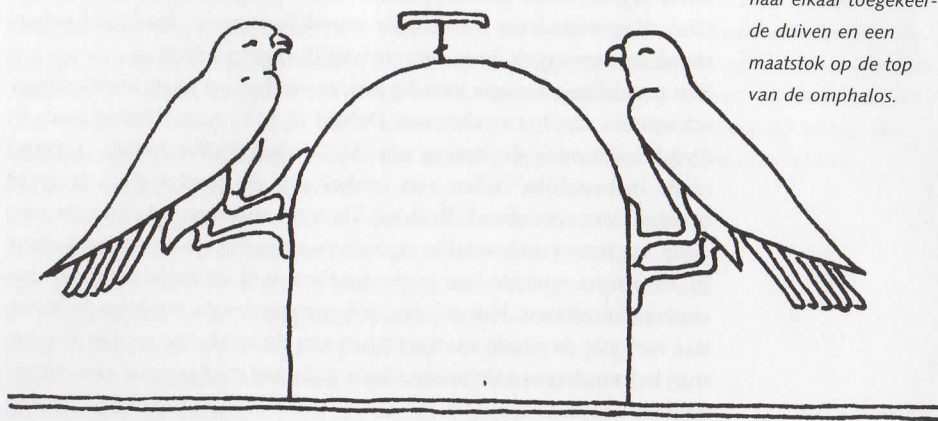
Een prachtige allegorie van dit proces vinden we in de ontstaansgeschiedenis van het orakel van Delphi in het oude Griekenland. In Delphi, dat vóór de komst van de Grieken Pytho heette, bestond sinds onheuglijke tijden een orakel van de aardgodin, dat werd bewaakt door de draak Python. Toen de zonnegod Apollo de toegang tot het orakel werd versperd, versloeg hij de draak, waardoor hij de zonne-energie kon samensmelten met de aardenergie en het orakel overnemen. Het zal dan ook geen verbazing wekken te horen dat veel van de goede raadgevingen van dit orakel te maken hadden met het vinden van de juiste plaats voor het stichten van een nederzetting.

De plaats waar de aardgodin zich zo nadrukkelijk openbaarde, was de 'navel' van de Griekse wereld die door de oppergod Zeus werd gevonden door op een dag twee adelaars te laten uitvliegen: een vanuit het oosten en een vanuit het westen. De beide adelaars troffen elkaar in Delphi op het graf van de Python waar de navelsteen of *omphalos* werd opgericht als geografisch merkteken. Volgens de Griekse geschiedschrijver Strabo werden aan de zijanten van de *omphalos* twee gouden adelaars bevestigd. De *omphalos* zelf had de vorm van een korte ronde zuil die aan de bovenzijde eindigde in een halve bol. Daarom wordt Apollo vaak afgebeeld zittend op het graf van de door hem overwonnen draak, op een *omphalos* geflankeerd door twee gouden adelaars.

Op gezag van professor Livio Catullo Stechini beschrijft Peter Tompkins in *Secrets of the Great Pyramid* waaraan het volgende is ontleend, hoe de *omphalos* in feite een landmeetkundig instrument is, afkomstig uit Egypte. Het onderste gedeelte symboliseert het fundament van de Kosmos en het bovenste gedeelte het hemelgewelf van het noordelijk halfrond. Hij was voorzien van een netwerk van meridiaan- en parallellijnen waarmee de richting van en de afstand tot andere 'navels' van de wereld werden aangegeven. Het erop afgebeelde koppel postduiven gaf aan dat de *omphalos* een landmeetkundig instrument was.

De oudst bekende *omphalos* is waarschijnlijk die van Memphis, de hoofdstad van het Egyptische Oude Rijk. Toen de hoofdstad van het Rijk van Memphis naar Thebe werd verplaatst, werd daar een nieuwe *omphalos* opgericht in de tempel van Amon, die gebouwd was in het nauwkeurig berekende geografische centrum van het Nieuwe Rijk. Merkwaardig is dat de *omphalos* die in Thebe werd teruggevonden, gelijk was aan de in Delphi teruggevonden *omphalos*. Maar dit wordt begrijpelijk uit een oude Griekse legende. Hierin wordt

Afb. 4. Egyptische afbeelding van een *omphalos* met twee naar elkaar toegekeerde duiven en een maatstok op de top van de *omphalos*.

verhaald hoe twee duiven vanuit de tempel van de oppergod Amon, die door de Grieken met Zeus werd vereenzelvigd, naar Dodona in het noorden van Griekenland en naar Delphi in het zuiden vlogen om daar nieuwe orakels te vestigen.

De formidabele wetenschappelijke kennis van het oude Egypte leidde via het oude Griekenland tot de vormgeving van onze westerse cultuur. Dat de wetenschap van het oude Egypte niet alleen in het Westen bekend was, moge onder andere blijken uit het feit dat de *omphalos* een merkteken is dat in allerlei vormen over de gehele wereld voorkomt om aan te geven dat met een rituele handeling de draak was overwonnen en de energieën van Zon en Aarde waren samengesmolten.

Op veel plaatsen was dit natuurlijk al veel eerder gebeurd. Naar het voorbeeld daarvan gaf Plato in zijn *Republiek* daarom aan mensen die zich in een nieuw land gingen vestigen de raad om eerst de heiligheden en heilige plaatsen van de plaatselijke goden op te sporen en die opnieuw te wijden aan de overeenkomstige principes van het geloof van de nieuwe bewoners. Zo ontstond er continuïteit in de heilige plaatsen en de wegen die deze verbonden. Daarom werden onze oudste kerken meestal ook gebouwd op prehistorische cultusplaatsen. Zoals in Nederland de kerk van Elst in de Betuwe waar bij de opgravingen van 1947 niet alleen resten van een prehistorische offerplaats werden gevonden, maar ook de funderingen van verscheidene Romeinse tempels.

Op het verslaan van de draak en het oprichten van de *omphalos* waren allegorische varianten mogelijk, terwijl ook de vormgeving van de nederzetting niet steeds dezelfde was. Maar het principe bleef gelijk: de aardgeest moest worden opgespoord, getemd en verbonden met de geestelijke energie van de hemel, waarna de vormgeving van de nederzetting volgens kosmische wetten moest worden bepaald om optimaal te kunnen functioneren.

In *De mens en zijn symbolen* door Carl Jung c.s. merkt Aniela Jaffé op hoe Romulus volgens de geschiedschrijver Plutarchus voor de stichting van Rome bouwers uit Etrurië liet komen. Deze leerden hem het ritueel dat op grond van de heilige gebruiken en de geschreven regels bij de bouw van een stad moest worden toegepast. In het toekomstige centrum groeven zij een ronde kuil en wierpen hierin symbolische offers van veldvruchten. Daarna gooide iedere man een kluitje aarde van het land waar hij vandaan kwam in de kuil die *mundus* genoemd werd (wat ook kosmos betekende). Met de kuil als middelpunt trok Romulus met een ploeg, die door een stier en een koe getrokken werd, de grens van de stad die de vorm had van een cirkel. Daarna werd de stad in kwarten verdeeld door twee hoofdwegen die naar de vier poorten in de cirkelvormige ommuring leidden. De *mundus* werd afgedekt met een grote steen

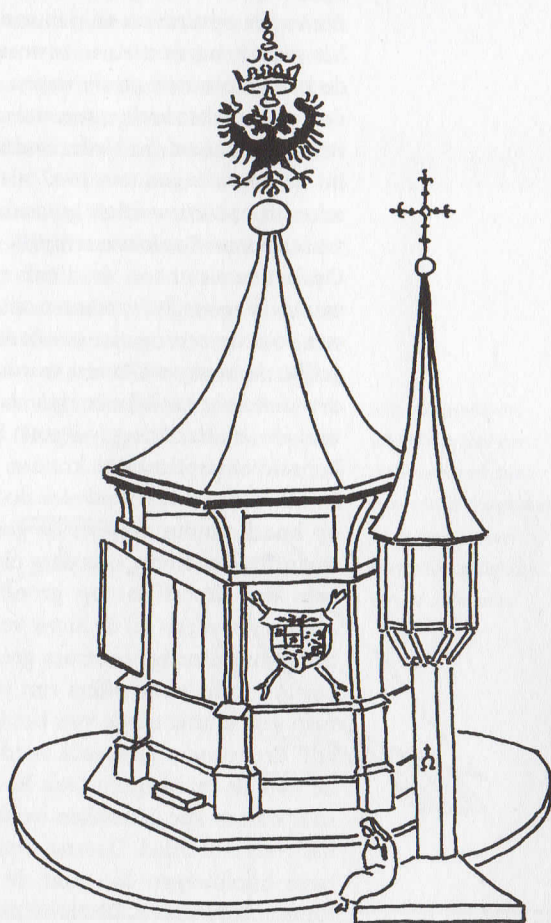
die 'zielesteen' werd genoemd. Op bepaalde dagen werd deze verwijderd zodat de geesten van de gestorven voorouders uit de onderwereld naar boven konden komen. Op deze plaats werd het aardoppervlak gepasseerd door de *axis mundi* die de drie kosmische sferen hemel, aarde en onderwereld met elkaar verbindt.

Deze vormgeving volgens Romeinse traditie is in veel West-Europese steden zoals Trier en Chichester duidelijk aanwijsbaar. De plaats van de *axis mundi* werd daar ook altijd door een opmerkelijk gebouw gemarkeerd. Jaffé ziet hierin 'de transformatie van de stad in een geordende kosmos; een heilige plaats die door zijn middelpunt met de andere Wereld verbonden is. De stad, de vesting en de tempel die op deze wijze werden gebouwd, werden daardoor symbolen voor psychische totaliteit. Zij oefenen zo een bijzondere invloed uit op de mens die in deze plaats komt of er woont'. Jaffé vergelijkt deze stadsvorm met een magische cirkel of mandala, met de omphalos of waterput als middelpunt. 'De mandala,' zo gaat zij verder, 'is de uitdrukking van de totaliteit van de menselijke psyche met inbegrip van de verhouding tussen de mens en de gehele natuur. Zijn aanwezigheid wijst altijd op het allerbelangrijkste aspect van het leven, namelijk de uiteindelijke totaliteit daarvan.'

Als we accepteren dat de zichtbare Schepping de materialisatie is van een goddelijke gedachte, dan kan de geest hiervan ook in de Aarde worden waargenomen. Anders gezegd: de Aarde is een bezielt levend wezen met een eigen bewustzijn. En daarom mogen we haar met de indianen en alle 'primitieve' natuurvolkere als onze moeder beschouwen.

De drakenpaden zijn de energiebanen in de huid van de Aarde. Ze zijn vergelijkbaar met de onzichtbare energielijnen in het fijnstoffelijk gedeelte van het menselijk lichaam zoals die bekend zijn van de acupunctuur.

Afb. 5. Het 16e-eeuwse puthuis op de Markt van 's-Hertogenbosch, met daarop de dubbele adelaar en de kroon van de stedemaagd. Op de voorgrond de Bossche menhir met het Mariakapelletje.

De in deze geneeskundige praktijk gebruikte zilveren naalden die voor het genezen van verstoorde energiestromen door de huid heen in de energiebanen worden geprikt, zijn te vergelijken met de hiervoor genoemde menhirs. Hierbij moet worden opgemerkt dat de energiebanen van het grofstoffelijke lichaam de wel zichtbare bloedvaten en zenuwen zijn, die kunnen worden vergeleken met de zintuiglijk waarneembare transportbanen van de Aarde zoals spoor- en autowegen. Om de langs de drakenpaden stromende energieën aan de mens dienstbaar te maken, moet de draak telkens weer opnieuw worden verslagen. Hieruit is onder andere de legende van Sint-Joris ontstaan. Maar ook het ritueel zoals dat is beschreven in Plutarchus' verhaal over de stichting van Rome.

- Zoals gezegd blijkt een van de wereldomspannende drakenpaden over 's-Hertogenbosch te lopen en daarom is het niet verwonderlijk dat een van de door Jaffé bedoelde heilige plaatsen op de Bossche Markt kan worden gevonden. Evenals het verloop van het hiervoor al genoemde drakenpad werd hij spontaan opgemerkt door de al eerder genoemde paragnost. Deze zag dat er op de Bossche Markt een bijzonder sterke uitstraling van aardenergie plaatsvindt die met de wichelroede kan worden waargenomen. Kennelijk is dit een van de energie uitstralende plaatsen op Aarde waar de *axis mundi* door een bijzonder gebouw wordt gemarkeerd.

Op het 16e-eeuwse schilderij van de Bossche Lakenmarkt dat zich bevindt in het Noord-Brabants Museum staat daar het puthuis afgebeeld met daarop een dubbele adelaar die verwijst naar de adelaars van Zeus op de omphalos in Delphi. De luiken die op het schilderij rond het puthuis staan afgebeeld, verwijzen naar de hiervoor beschreven zielesteen. In de modern vormgegeven reconstructie uit 1980 van het puthuis is de zielesteen vervangen door een zwaar houten deksel. Boven de adelaars staat de kroon van de stedemaagd die in de Oudheid werd gezien als de vertegenwoordigster van Moeder Aarde en daarom vaak werd afgebeeld met een kroon op haar hoofd in de vorm van een ommuurde stad.

3

DE MAGISCHE VIERKANTEN VAN JUPITER EN SATURNUS

De energiestromen van de Aarde hebben ieder hun eigen soort uitstraling die versterkt naar boven komt op de knooppunten van het netwerk van drakenpaden. Ze worden zichtbaar in de verschillende vormen die de landschappen op Aarde hebben aangenomen. De precieze plaats en het karakter van de energiestromen konden worden opgespoord en dienstbaar gemaakt met de techniek van feng shui.

Vanuit de overtuiging dat alles in de Kosmos, van grootschalig tot kleinschalig, op dezelfde wijze uit de oermaterie is opgebouwd, werden de uitstralende energieën herkend als dezelfde die vanuit de sterrenhemel op ons inwerken. Daarom werden ze gezien als identiek aan de uitstralingen van de planeten zoals die bekend zijn in de astrologie.

Sinds onheuglijke tijden werden de karakters hiervan uitgedrukt in getallen die volgens bepaalde codes waren gerangschikt in 'magische vierkanten'. In een magisch vierkant wordt een opeenvolgende reeks van getallen in een dambordpatroon zodanig gerangschikt dat de optelling van iedere rij, zowel horizontaal als verticaal, alsmede van de diagonalen, steeds hetzelfde eindgetal oplevert (zie afb. 6). Het is de verdienste van de wijsgeer Hendrik Cornelius Agrippa von Nettesheim dat deze in zijn in 1533 verschenen *De occulta Philosophia* aangeeft hoe onder de vele duizenden mogelijkheden de magische vierkanten van de zeven planeten eruitzien, waardoor de kennis daarvan niet verloren is gegaan. Onder planeten worden hier volgens oud gebruik de aan de hemel met het blote oog zichtbaar bewegende hemellichamen verstaan. In volgorde van de snelheid waarmee zij zich aan de sterrenhemel verplaatsen, zijn dit: Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Het grootste vierkant telt 9 x 9 getallen en het kleinste 3 x 3, waarbij de Maan die aan de sterrenhemel het snelst beweegt het grootste vierkant heeft en de langzame Saturnus het kleinste.

Omdat de magische vierkanten de aanwezigheid van energievelden (morfische velden) vertegenwoordigen, werden de ontwerpen voor belangrijke gebouwen en nederzettingen vaak gecomponeerd op de structuur van deze vierkanten, waardoor ze affiniteit vertonen met

4	14	15	1
9	7	6	12
5	11	10	8
16	2	3	13

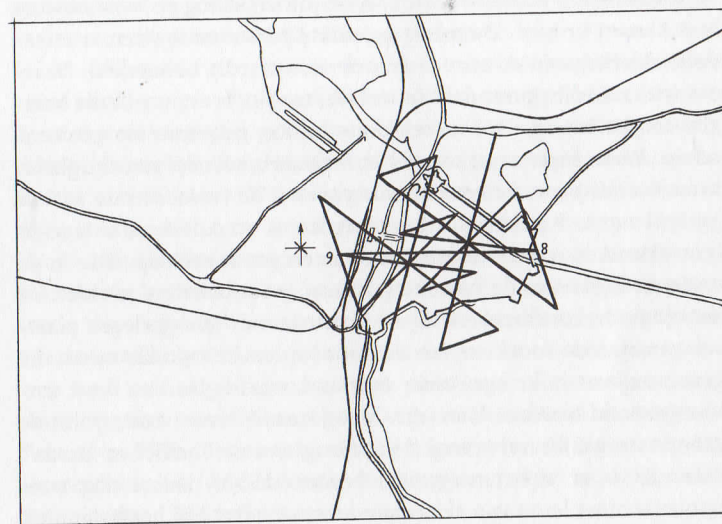
Afb. 6. Het magisch vierkant van Jupiter.

de plek waar ze werden opgericht. De Franse magiër Eliphas Lévi (1810-1875) beweerde dat elk van de zeven wereldwonderen was ontworpen op de structuur van een van de magische vierkanten die behoorden bij de zeven 'planeten' of astrologische principes.

Na zorgvuldige opmetingen in de jaren zestig in Engeland en Bretagne ontdekte de Schotse constructeur professor Alexander Thom dat ook de megalithische ensembles vaak waren afgeleid van de magische vierkanten. Zo bleek het beroemde Stonehenge gebouwd op het vierkant van de Zon. Het vlak daarbij gelegen Woodhenge op dat van Mercurius, net als overigens de Grote Piramide van Cheops in Egypte. Volgens John Michell waren de grote kerken in veel Duitse Hanzesteden ontworpen op het vierkant van Mars, evenals de Engelse kathedraal van Lichfield, terwijl al deze gebouwen ook nog opvallen door hun bij Mars behorende rode kleur.

Het karakter van 's-Hertogenbosch vond zijn uitdrukking vooral in het magische vierkant van Jupiter. Dit bestaat uit de getallen 1 tot en met 16 die zijn gerangschikt volgens het patroon hiernaast. Als deze getallen in numerieke volgorde worden verbonden, ontstaat de figuur van afbeelding 6. Zoals verderop nog zal worden verklaard, ligt deze figuur zodanig over het terrein uitgespreid dat het middelpunt ervan overeenkomt met de plek waar zich in 1977 de sindsdien gerestaureerde waterput bleek te bevinden en waar de hiervoor genoemde sterke energiestroom vanuit de Aarde naar boven straalde. Bovendien ligt hij als het ware iets gedraaid ten opzichte van het noorden waardoor de lijn die de punten 8 en 9 verbindt zuiver oost-west verloopt.

Astronomisch gezien is Jupiter de grootste planeet van ons zonnestelsel met een doorsnede die ongeveer elfmaal groter is dan de

Afb. 7. De figuur van het magisch vierkant van Jupiter op de plattegrond van 's-Hertogenbosch.

doorsnede van de Aarde. Met zijn omlooptijd rond de Zon van twaalf jaar is hij op een na de langzaamste van de met het blote oog zichtbare planeten. Zijn naam zoals die in de westerse cultuur aan ons is overgeleverd, ontleent hij aan de Romeinse mythologie. Jupiter is daarin de oppergod van hemel en aarde. 'Hij is de almachtige die heerst over bliksem en donder, regen en zonneschijn, storm en onweer. Hij voorziet en stuurt het lot van de wereld. Hij zegent de velden en beschermt staat en huis, recht en wet. Hij bewaakt eed en trouw in vrede en oorlog en als redder in de nood treft hij de vijand met zijn bliksem.'

Met deze aan Romeinse schrijvers ontleende kwalificaties is niet gezegd dat Jupiter ook van oorsprong een Romeinse god is. In feite is hij niet anders dan de Griekse Zeus, terwijl de Babylonische oppergod Marduk en de Egyptische Amon dezelfde eigenschappen als Jupiter personifiëren. Ook in andere oude culturen zijn godheden aan te wijzen met dezelfde eigenschappen. Die eigenschappen worden ervaren als de kosmische krachten die Jupiter als planeet uitoefent op het leven op Aarde. Die zijn 'van Jupiter' en dit betekent letterlijk vertaald: 'joviaal'.

Een zodanige kwalificatie zegt eigenlijk al genoeg over de mensen, gemeenschappen en nederzettingen die met dit woord worden gekarakteriseerd. Astrologische handboeken omschrijven het 'joviaal' nader als: welwillend, goedhartig, eerzaam, rechtvaardig, grootmoedig, soepel maar standvastig, waardig, hoffelijk en zelfbewust. Maar deze positieve eigenschappen kunnen tot negatieve omslaan in valse jovialiteit, eierzucht, zucht tot gelijk willen hebben, ijdelheid, hoogmoed, praalzucht, inbeelding en eigendunk.

Het Jupiterprincipe vraagt volgens de handboeken 'om een ordelijke samenleving waarin voortdurende ontwikkeling en vernieuwing hun kansen krijgen. De meest geschikte personen regeren er, maar de minderbegaafden worden er wel rechtvaardig behandeld. Daarom spelen leidinggevende priesterlijke, medische en juridische kringen een belangrijke rol in een door Jupiter gekenmerkte gemeenschap. Waar Jupiter regeert, is er welvaart, sociale gerechtigheid, samenwerking en overeenstemming tussen de verschillende sociale groeperingen. Bij de beter gesitueerden is er cultuur die tegelijk levenskunst is, maar ook welvaart en een goede rechtspositie in de onderste lagen van de bevolking.' Naast grondbezitters noemen de astrologische handboeken ook de boerenstand. 'Hooggelegen plaatsen genieten de voorkeur van de door Jupiter beïnvloede mens, die graag verkeert in kringen waar welstand, waardigheid en bezit tenoongespreid worden. Voor zijn "deugdzaam" leven verlangt hij de grootst mogelijke verwezenlijking terug van de "hemel op aarde". Maar hij is er zich terdege van bewust dat hij iedere dag weer opnieuw moet leren van al bestaande waarheden. Hij heeft dan ook

een oprechte eerbied voor het hogere dat hij goed van het lagere weet te onderscheiden.'

Het hier geschetste beeld van een 'joviale' gemeenschap lijkt goed van toepassing op 's-Hertogenbosch. Het priesterlijke karakter werd hier gesymboliseerd door de bouw van een grote (Romaanse) kerk die buiten de stadsmuur werd begonnen op een stuk grond dat eigendom was van de hertog van Brabant. Later werd deze kerk vervangen door een gotische naar het voorbeeld van de kathedraal van Amiens. De kerk had een machtig kapittel en in de 16e eeuw werd zij de kathedraal van het nieuw gevestigde Bossche bisdom.

Eveneens op grondgebied van de hertog werd al in 1228, twee jaar na de dood van Sint-Franciscus, het eerste klooster van de franciscanen in de Noordelijke Nederlanden gesticht. Dit vormde het begin van een zo groot aantal kerken en kloosters, dat in de 17e eeuw de stad werd betiteld als 'Kleijn Romen'. De stad telde toen niet minder dan dertig kerken en kapellen en de bevolking bestond voor ruim zes procent uit kloosterlingen.

De bevolking was dus goed voorzien van geestelijke verzorging. Maar daarnaast mag ook het onderwijs niet worden onderschat. Al in de 13e eeuw bestond er een aan de Sint-Jan verbonden Latijnse school. In het begin van de 17e eeuw vestigden de jezuiteten zich in de stad. Hun scholencomplex was zo omvangrijk dat het na de verovering van de stad door Frederik Hendrik kon dienen tot huisvesting van de gouverneur van Staats-Brabant. Nog tot in de jaren zeventig woonde er de commissaris van de Koningin en was het provinciaal bestuur van Noord-Brabant er gevestigd.

In de hal van het stadhuis symboliseert de prachtige vierschaar het functioneren van de rechtspraak. Die berustte op een oude Bossche traditie want op de tegenwoordige Parade werd al vanaf de eerste aanleg van dit plein in 1210 recht gesproken.

In de welvarende stad is het medeleven met de minderbedeelden vanaf het begin groot geweest. In het midden van de 16e eeuw kende de stad een veertigtal gasthuizen. Het in 1442 gestichte gasthuis voor geesteszieken, Reinier van Arkel, functioneert nog steeds, evenals het al van vóór 1274 daterende Groot Ziekengasthuis. In het begin van de 14e eeuw vond de oprichting plaats van het Heilige Geest- of Geefhuis, waar de armen werden ondersteund die daarvóór in het torenportaal van de kerk werden bedeeld. Daarnaast kende de stad nog een aantal belangrijke weeshuizen en andere sociale instellingen. Geen wonder dat de stad steeds een grote toeloop had van behoeftigen van het platteland, die overigens niet altijd uit pure noodzaak op het goede charitatieve klimaat afkwamen. Al in 1370 ontstond daardoor een gereguleerde armenzorg die honderd jaar later leidde tot de verdeling van de stad in blokken om de 'huisarmen' beter te kunnen verzorgen.

Om aan te duiden dat 's-Hertogenbosch van oudsher een kunstzin-

nige stad moet zijn geweest, zou kunnen worden volstaan met te herinneren aan het leven en werken van Jheronimus Bosch. Maar dat leven was alleen mogelijk omdat het culturele klimaat er gunstig voor was. De stad kende dan ook een belangrijke schildertraditie. Daarnaast stond ook de beeldhouwkunst op hoog niveau. Bossche goud- en zilversmeden waren wereldberoemd. Orgelbouwers en klokkengieters werkten tot ver in het buitenland. De stad heeft componisten van wereldfaam voortgebracht. Er werd veel gemusiceerd en er waren verschillende rederijkerskamers. En dit alles is dan nog maar een greep uit wat er nog bekend is van het culturele leven dat met de val van de stad in 1629 een geduchte knauw kreeg. Toch noteert Van der Aa in het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* in 1844 niet minder dan 86 namen van 'eene menigte beroemde mannen die 's-Hertogenbosch heeft zien geboren worden'.

Na de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden begon de tweehonderdjarige achterstelling van het zuiden van het land te verdwijnen. In Den Bosch werd de Sint-Janskerk in 1810 door Napoleon aan de katholieken teruggegeven en konden omvangrijke restauratiewerken aan de kerk op gang komen. Ook andere oude kerken werden hersteld en nieuwe gebouwd. Dat gold niet alleen voor de katholieken, want er kwamen ook belangrijke protestantse bedehuizen en een synagoge tot stand. Het kerkelijke leven zelf kwam weer tot grote bloei en het bisdom werd heropgericht. Redemptoristen en capucijnen bouwden hun eigen kloosters. Ook alle soorten onderwijs kwamen behoorlijk tot ontwikkeling. Daarnaast zijn er tot op vandaag een kantongerecht, een arrondissementsrechtbank en het gerechtshof van de provincies Noord-Brabant en Limburg gevestigd. Sociale instellingen van kerkelijke en particuliere instanties kwamen opnieuw tot ontwikkeling en de sociale woningbouw stond al vroeg op hoog niveau. Ook het culturele leven bloeide weer op. Belangrijke beeldhouwers als Hendrik van der Geld, schilders als Anton Derkinderen en de leden van de familie Slager zijn er slechts enkelen uit de grote groep Bosschenaren die een landelijke faam verwierven in de beeldende kunst. Er werd toneel gespeeld en vanuit een belangrijke lokale muziektraditie ontstond het Brabants Orkest.

Het voorgaande geeft aan hoe het Jupiterprincipe het leven beheerst van de stad waarvan de joviale sfeer van het deftige straatbeeld nog werd versterkt door de aanleg van zorgvuldig vormgegeven tuinen en parken.

Tot aan het eind van de 19e eeuw lagen er aan de binnenzijden van de stadsmuren uitgestrekte warmoezerijen en boerenbedrijven die de stadsbewoners van voedsel voorzagen en die nog steeds niet geheel verdwenen zijn. Maar toen er voor deze boerenstand, die

karakteristiek is voor Jupiter, binnen de uit zijn voegen barstende vesting niet voldoende plaats meer was, werd dit gecompenseerd door het deftige Bossche carnaval dat nadrukkelijk opnieuw werd vormgegeven als feest van een quasi-boerengemeenschap, waarmee de stadsbevolking zich kon identificeren.

Het Jupiterprincipe heeft een voorkeur voor landschappelijk hooggelegen plaatsen. Daarom is het begrijpelijk dat de Brabantse hertog het relatief hooggelegen gehucht Boschel uitkoos toen hij een plek zocht voor de stichting in 1185 van een nieuwe stad aan de noordelijke grens van zijn hertogdom. Hij gaf zijn nieuw gestichte stad allerlei voorrechten en veranderde de naam Boschel in het veelzeggende en indrukwekkende 's-Hertogenbosch: het boschel van de hertog.

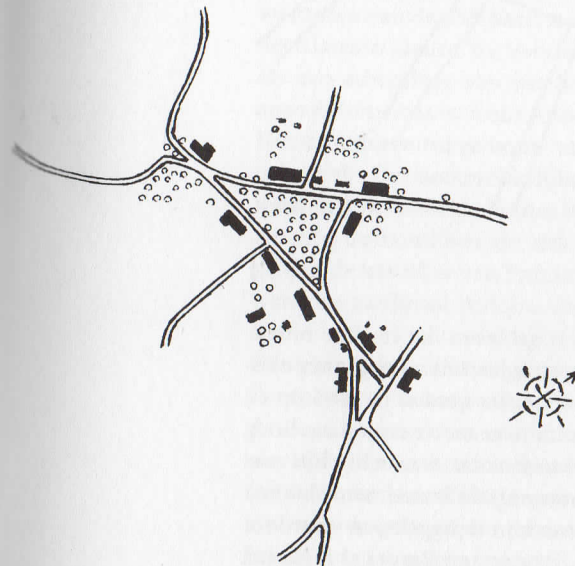
Hieruit spreekt de voornaamheid van Jupiter. Maar het verwijst tegelijk ook naar het bosje dat op de driehoekige 'plaetse' van het Brabantse akkerdorp bouw hout leverde voor de bewoners van dit soort nederzettingen. Het belangrijkste kenmerk van dit type nederzetting is de driehoekige vorm die ontstaat uit de splitsing van een hoofdweg waarvan de afgesplitste wegen even verderop door een dwarsweg worden kortgesloten. Op de plaetse binnen deze drie wegen was ook een drenkplaats voor het vee dat hier dagelijks tot kudden werd geformeerd om naar de graasgronden te worden gedreven. De drenkplaats diende tevens als kuil voor bluswater.

Van dit soort meer dan duizend jaar oude nederzettingen heeft er zich een groot aantal in hun oorspronkelijke vorm tot op vandaag weten te handhaven. Een bezoek aan enkele van deze nederzettin-

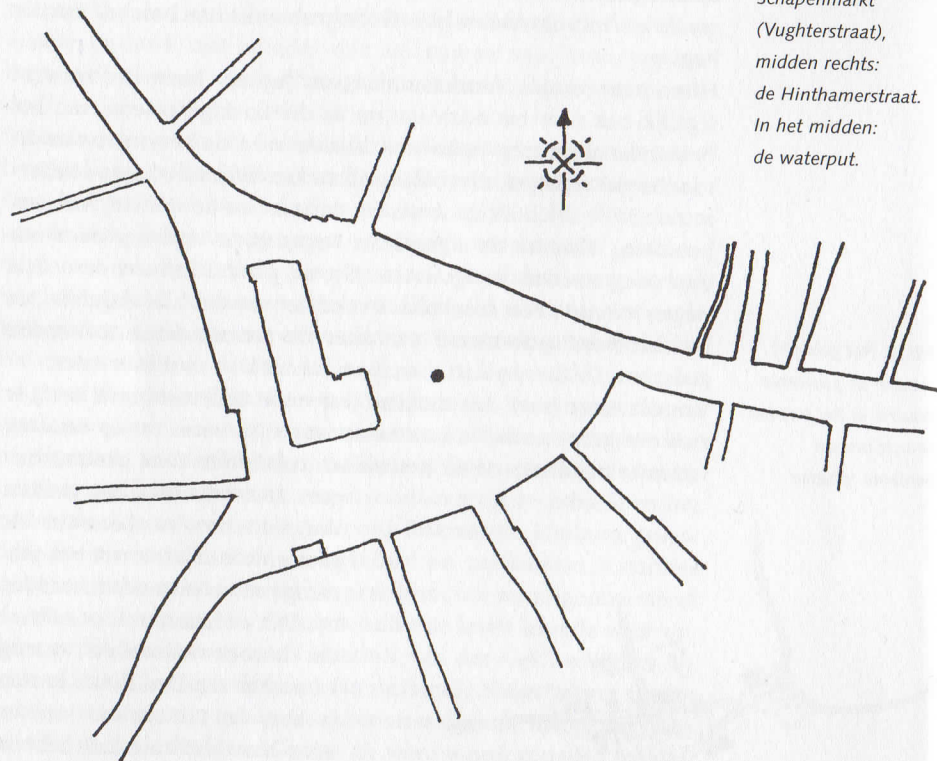
gen, zoals Straten, ten oosten van Oirschot en Loon in de gemeente Waalre, levert een plezierige en verrassende namiddag op. Het is haast onvoorstelbaar dat binnen nauwelijks veertig kilometer van Den Bosch te zien is hoe de 12e-eeuwse stad er vóór haar stichting kan hebben uitgezien.

In het middeleeuwse 's-Hertogenbosch is deze nederzettingsvorm goed herkenbaar. De Hoge Steenweg (Orthenstraat) is er de zojuist genoemde 'hoofd'weg. Hintamerstraat en Schapenmarkt (Vughterstraat) vormen de daarvan afgesplitste wegen. De dwarsverbinding ligt langs

Alb. 8. Het gehucht Loon in de gemeente Waalre. In het midden de met bomen beplante 'plaetse'.

het stadhuis tussen Schapenmarkt en Hinthamerstraat, op welke hij met een haakse hoek aansluit. De waterput op het midden van de Markt heeft de plaats ingenomen van de drenkplaats voor het vee. De begroeiing van de relatief hooggelegen plaatse van Boschel zal in de moerassige omgeving opvallender zijn geweest dan een soortgelijke begroeiing in het meer zuidelijk gelegen landschap van de Meyerij dat van nature toch al meer reliëf kent. En zoals een verhevenheid in een overigens vlak land al gauw een berg wordt genoemd, zal een nog meer opvallende groep bomen in een verder open landschap een bos, bosje of 'boschel' genoemd kunnen zijn.

Afb. 9. De 'plaatse' van 's-Hertogenbosch.
Linksboven:
de Hoge Steenweg
(Orthenstraat),
linksonder: de
Schapenmarkt
(Vughterstraat),
midden rechts:
de Hinthamerstraat.
In het midden:
de waterput.

Uit recent archeologisch onderzoek is gebleken dat in deze omgeving Boschel in de eerste eeuwen van onze jaartelling een niet onbelangrijke nederzetting moet zijn geweest. Zo werd al in 1966 op de Markt bij toeval op een diepte van ruim twee meter een 64 cm hoog Romeins *dolium* (voorraadpot) gevonden dat waarschijnlijk was ingegraven in de bodem van een gebouw uit de Romeinse tijd. Maar later moet het belang van Boschel weer zijn teruggelopen waardoor vlakbij gelegen plaatsen als Orthen, Engelen en Empel al rond het

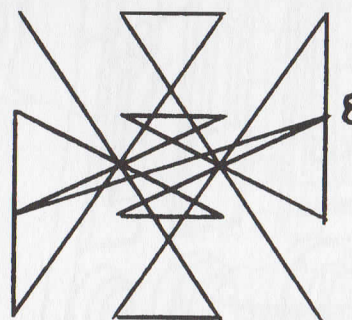
jaar 800 kerkgebouwen konden hebben, lang voor de officiële stichting van 's-Hertogenbosch in 1185.

Boschel was overigens in de eerste eeuwen van onze jaartelling zeker niet de enige bewoonde plek in deze streek. In Halder, 4,5 km ten zuiden van Den Bosch lag aan de rivier de Dommel een belangrijke Romeinse nederzetting. En even ten noorden van de stad werden er in Orthen bij de aanleg van de spoorlijn naar Utrecht Romeinse munten gevonden.

Analoog aan het Bossche vierkant van Jupiter is dat van de westbouw van de Romaanse abdijkerk van Saint-Benoît-sur-Loire, dat om meer dan een reden met het Bossche kan worden vergeleken.

Het magisch vierkant daar is het spiegelbeeld van het Bossche vierkant, waardoor de bovenste rij getallen onderaan komt en de onderste rij bovenaan (zie afb. 10).

In de crypte onder het priesterkoor van deze kerk, waarvan de bouw werd begonnen in 1067, ligt de heilige Benedictus, de stichter van de benedictijner orde, begraven. Een kwart eeuw

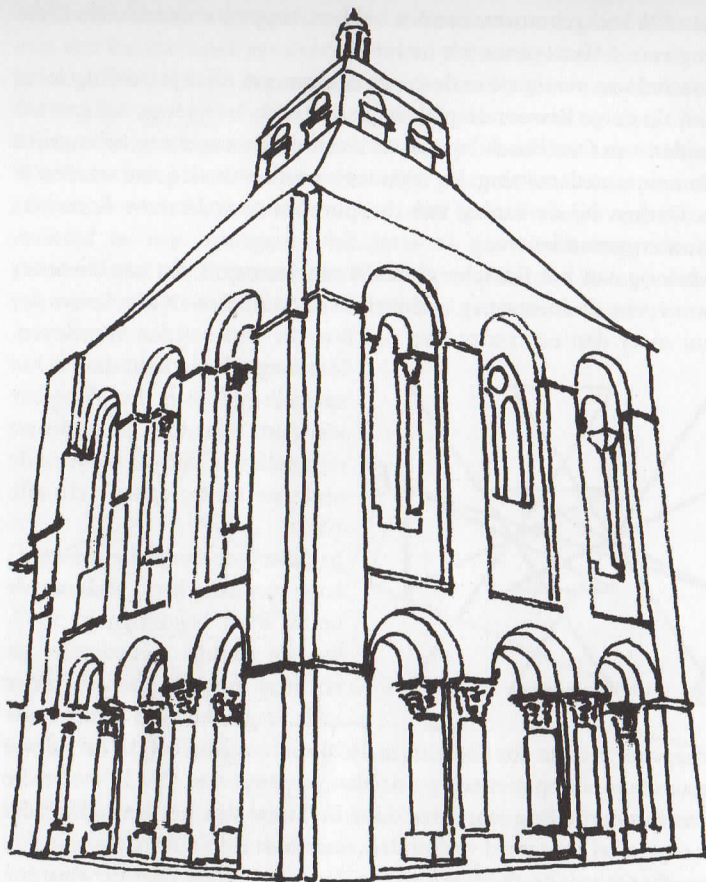

Afb. 10. De figuur van het gespiegelde vierkant van Jupiter.

daarvoor richtte abt Gauzlin in 1020 een volledig vrij in de ruimte staande toren op met een grondplan van ongeveer 17 x 17 meter die pas honderdvijftig jaar later door de bouw van het kerkship met het priesterkoor werd verbonden, waardoor hij nu de schijn wekt de westtoren van de abdijkerk te zijn. De toren moest naar de woorden van Gauzlin dienen 'tot voorbeeld aan geheel Gallië' en was bedoeld als een afbeelding van het hemelse Jeruzalem zoals dat door de apostel Johannes in diens Apocalyps werd beschreven.

Van de kubusvormige bouw van de toren is het eenvoudige dak niet origineel. De oorspronkelijke, rijk gedetailleerde dakbekroning werd in 1527 door de Franse koning François I aan flarden geschooten toen de monniken, die zich op de zolder hadden verschanst, weigerden de kanselier van Frankrijk en rechterhand van de koning, de wereldse kardinaal Antoine Duprat, te accepteren als hun nieuwe abt.

Het grondplan van het gebouw wordt gevormd door een schaakbordpatroon, waarop zestien zware, rijk geornamenteerde zuilen op de begane grond een aantal elkaar kruisende overwelfde gangen markeren. Een aantal van hun later prachtig gebeeldhouwde kapitelen vertonen voorstellingen uit de Apocalyps. Het gebouw heeft aan elk van de vier zijden drie toegangen die overeenkomstig de beschrijving van Johannes, vrij toegankelijk zijn. Want zoals Johan-

Afb. 11. Het hemelse Jeruzalem in Saint-Benoît-sur-Loire.

nes opmerkt: 'Geen enkele dag zullen haar poorten worden gesloten, want nacht zal er niet zijn.' Precies in het midden, waar volgens de Apocalyps in het hemelse Jeruzalem de boom des levens staat, vindt er in Saint-Benoît een sterke uitstraling van aardenergie plaats. De hoogtemaat van het metselwerk zal vóór de noodzakelijke vereenvoudigd uitgevoerde vernieuwing van het verwoeste dak wel gelijk geweest zijn aan de zijden van het grondplan, want lengte, breedte en hoogte van het hemelse Jeruzalem waren volgens Johannes gelijk. Als op de plattegrond op de plaatsen van de zestien kolommen de getallen van het magisch vierkant in gespiegelde vorm worden ingeschreven, dan blijkt de 8-9-lijn evenals in Den Bosch ook hier zuiver oost-west te verlopen (zie afb. 14).

De variant van Saint-Benoît-sur-Loire werd ook door Albrecht Dürer gebruikt in zijn beroemde kopergravure 'Melencolia I'. Dit is voor ons verhaal van groot belang, omdat Dürer in die gravure het karakter van Saturnus heeft willen uitbeelden, terwijl hij toch rechts

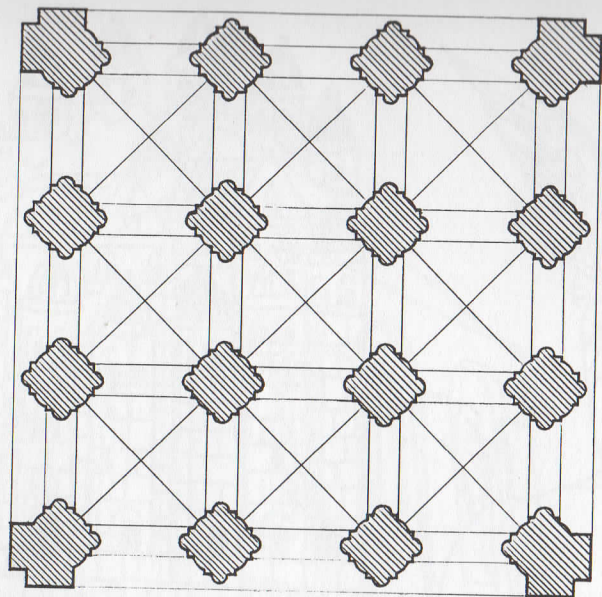

Afb. 12. De engel toont Johannes het hemelse Jeruzalem. Deze tekening geeft aan hoe rijk gedetailleerd het dak van de toren in Saint-Benoît-sur-Loire er zou kunnen hebben uitgezien.

bovenaan in zijn tekening niet het vierkant van Saturnus, maar dat van Jupiter weergeeft.

'Door Saturnus beheerste mensen worden gekenmerkt door een goed verzorgd uiterlijk. Het zijn ernstige denkers, beheerst en arbeidzaam. Maar ze zijn ook koel, langzaam en tobberig. Ze voelen zich thuis op plaatsen die worden overheerst door strenge gevoelloze ordening, met weinig of geen versiering en alleen de meest noodzakelijke dingen, zonder warmte en behaaglijkheid.' Uit de banderol met het opschrift 'Melencolia I' blijkt dat Dürer zich in zijn tekening meer speciaal met het door Saturnus beheerste melancholische hoofdteken Steenbok heeft beziggehouden. In de astrologie worden de twaalf tekens van de dierenriem verdeeld in vier groepen, overeenkomstig de vier elementen Vuur (cholerisch), Lucht (sanguïnis), Water (flegmatisch) en Aarde (melancholisch). De twaalf tekens worden haaks daarop nog verdeeld in drie groepen van: Hoofdtekens, Vaste tekens en Beweeglijke tekens. Van de groep Aardetekens is Steenbok het Hoofdteken. Dat wil zeggen dat Steenbok het eerste, of richtinggevend teken is van het melancholische element Aarde. Anders gezegd: Melencolia I.

Steenbok wil de materie bewerken en overheersen en streeft naar

Afb. 13. Grondplan van het hemelse Jeruzalem in Saint-Benoît-sur-Loire.

het verwezenlijken van de hoofdpunten van de doeleinden die hij zichzelf stelt. In *Horoscopie* merkt dr. Alfred Fankhauser op dat Steenbok de 'architect' wordt genoemd: zijn sterke kant is het plannen maken, het 'lijnentrekken', het streven naar het 'geraamte' van dingen van het fundament tot aan de nok.

Hij bouwt huizen en straten, maakt ordelijke constructies en 'trappen'. Maar in deze grote en grootse ontwerpen, waarvan de onderlinge verhoudingen op schoolse wijze worden doorgerekend, komen decoratieve details vaak in de verdrukking. De uitkomst 'lijkt dan op een kale, vegetatieloze berg zonder bloemen of vogels'. De rijkdom van het gevoel wordt overspoeld door een grijze nevel en moet wijken voor de hoofdzaak, voor het essentiële. 'Steenbok bedrijft abstractie. Hij duldt geen detail dat niet iets wezenlijks uitdrukt. Werken aan kleine dingen, versieren, het opgaan in details zijn de echte Steenbok een gruwel. Steenbok is van nature pessimistisch, streeft niet naar sensatie en heeft geen verlangen om nieuwe ervaringen op te doen.' Deze geaardheid kan

16		2		3		13
5		11		10		8
9		7		6		12
4		14		15		1

Afb. 14. Het magische vierkant van Saint-Benoît-sur-Loire.

Afb. 15. Naar Albrecht Dürer: 'Melencolia I'.

gemakkelijk leiden tot de uitzichtloze gemoedsgesteldheid die Dürer heeft willen verbeelden.

Centraal in Dürers gravure zit op een steen een haast wanhopig voor zich uit kijkende vrouw. Voor haar depressieve gevoelens zou ze eigenlijk geen reden hoeven te hebben, want ze is mooi en haar postuur en kleding getuigen van welstand, terwijl het gevleugelde cherubijntje dat bij haar rechterschouder op een molensteen zit, er ook niet uitziet of het gebrek lijdt. Aan haar voeten ligt een al even somber voor zich uit starende steenbok, maar die is dan ook door de een of andere oorzaak blijkbaar zijn horens kwijtgeraakt. Daarachter ligt het regelmatige twaalfvlak dat volgens Socrates het kristalmodel is van de nog onbewerkte Aardbol. Alhoewel de vrouw beschikt over alle bouwkundige gereedschappen om de Aarde verder vorm te geven volgens het op de voorgrond liggende bolvormige model, kijkt ze ernaar met een wanhopige blik, alsof deze taak haar krachten te boven gaat.

Toch heeft ze de mogelijkheid aan deze schijnbaar uitzichtloze situatie te ontsnappen, want ze beschikt over een stel forse goedgevormde vleugels. In zijn prent geeft Dürer aan hoe deze situatie kan worden overwonnen, want de punten van haar vleugels beroeren het magische vierkant van Jupiter en een zandloper. Als de door de zandloper aangeduide tijd er rijp voor is, zal de bel boven het magisch vierkant de vrouw wakker schudden uit haar apathie. Dan kan de energie van Jupiter die zich in het magisch vierkant vlak boven haar met bloemen omkranste hoofd heeft geconcentreerd, zich via haar kruinchakra een weg banen om zich te verbinden met de energie van Saturnus. (Het in het vorige hoofdstuk genoemde energiesysteem van de Aarde, is vergelijkbaar met dat in het fijnstoffelijke lichaam van de mens, dat wordt beheerst door een zevental chakra's of energiecentra langs het ruggenmerg en de hersenen. Via het bovenste, of kruinchakra, dat zich boven op het hoofd bevindt, heeft de mens contact met de niet-stoffelijke dimensie van de Kosmos.)

De kosmische samensmelting van Jupiter en Saturnus wordt op de achtergrond uitgebeeld door de schijnbare botsing van de uit het element Aarde afkomstige zacht oplichtende Saturnus met de veel meer licht gevende, van boven komende, met het element Lucht geassocieerde, Jupiter.

Er is wel verondersteld dat Dürer hier niet een conjunctie van twee planeten heeft afgebeeld, maar een komeet die zou zijn verschenen in het jaar waarin de gravure is ontstaan. Dat was 1514 en om dat duidelijk te maken zou Dürer de twee middelste kolommen van het magisch vierkant (zoals weergegeven in afb. 14) hebben verwisseld om zo op de onderste rij dit jaartal in zijn tekening te kunnen verwerken.

Maar een komeet ziet er zo niet uit. Bovendien is de licht gebogen staart van een komeet altijd van de zon af gericht. En de zon moet zich volgens de wetten van de fysica achter de toeschouwer bevinden tegenover het middelpunt van de regenboog. De stralen op de tekening komen niet van dit punt en zijn dus ook niet van de zon af gericht. Hier kan dus onmogelijk sprake zijn van een komeet. Wel kan er uit worden afgeleid dat het hier gaat om een lichtverschijnsel tegenover de zon, dat dus goed zichtbaar moet zijn aan de nachtelijke sterrenhemel.

16	3	2	13
5	10	11	8
9	6	7	12
4	15	14	1

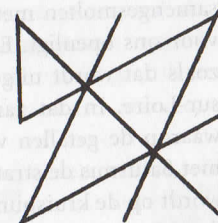
Afb. 16. Het magische vierkant naar Albrecht Dürer.

Daarom zou het de uitbeelding kunnen zijn van een verschijnsel dat zich eenmaal in de ongeveer twintig jaar aan de sterrenhemel kan voordoen. Dat is de conjunctie of samenstand van de twee langzaamste en tegelijk grootste van de met het blote oog zichtbare planeten Jupiter en Saturnus. Door de wijze waarop ons zonnestelsel in elkaar zit, zijn de beide planeten dan maandenlang in elkaars nabijheid. Door teruglopende bewegingen kunnen ze elkaar dan tot drie keer toe passeren. Maar dit verschijnsel, dat bekend staat als 'de grote conjunctie' kan in feite maar met tussenpozen van vele eeuwen worden waargenomen. Dat komt doordat de zon zich tijdens de conjunctie meestal bevindt in het gebied tussen de beide planeten en de Aarde, waardoor het daglicht het zicht op de beide planeten verhindert.

Dit, kennelijk door Dürer opgemerkte verschijnsel wordt hier aangehaald omdat het van groot belang is geweest bij de stichting van de stad 's-Hertogenbosch. Waarom dit zo is, zal in het volgende

4	9	2
3	5	7
8	1	6

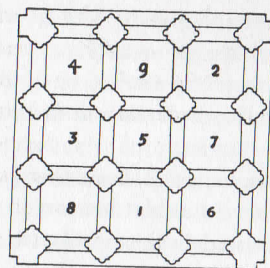
Afb. 17. Het magisch vierkant van Saturnus.

hoofdstuk worden uitgelegd. Op deze plaats is het voldoende op te merken dat dit samenspel een steeds weerkerend thema van grote betekenis was. Jupiter en Saturnus vertegenwoordigen krachten die elkaar vijandig gezind zijn, maar elkaar toch aanvullen en nodig hebben. Zoals Eve Jackson in haar monografie *Jupiter* opmerkt, vormen zij samen de polariteit van energie en materie, hoop en angst, overvloed en ontbering, expansie en concentratie: 'Jupiter moedigt ons aan om de longen vol lucht te zuigen en toe te tasten, met de belofte dat al onze behoeften direct binnen ons bereik liggen, of in ieder geval vlakbij. Hij doet ons geloven in onbeperkte mogelijkheden, fluistert ons toe dat alles kan, dat alles inspireert en energie geeft. Hij verleidt ons met de bedrieglijke overtuiging dat er niets mis kan gaan. Hij geeft ons carte blanche en tilt ons boven onszelf uit. Maar,' zo vervolgt Eve Jackson, 'terwijl het vertrouwen van Jupiter ons naar voren doet treden, maakt de angst van Saturnus dat we in onze schulp kruipen, kleiner worden, de schouders krommen en

het hoofd buigen; hij wekt cynische twijfel op en maant ons tot voorzichtigheid, hij remt onze spontaniteit af door ons bang te maken voor mislukking en brengt ons pijnlijke verlegenheid. Zijn advies luidt meestal om de veilige weg te kiezen en vast te houden aan wat we hebben. Saturnus herinnert ons eraan dat we maar eenvoudige stervelingen zijn en dat het levensgevaarlijk is om onze menselijke grenzen te overschrijden.

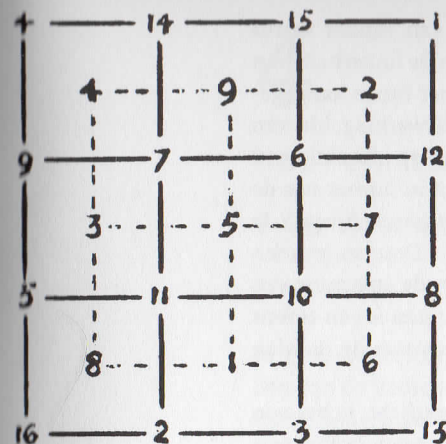
De energie van Saturnus wordt tot uitdrukking gebracht in diens magische vierkant dat bestaat uit negen getallen, zoals in het begin van dit hoofdstuk al werd aangegeven, die gerangschikt volgens het schema van afbeelding 17 de daarnaast staande figuur opleveren.

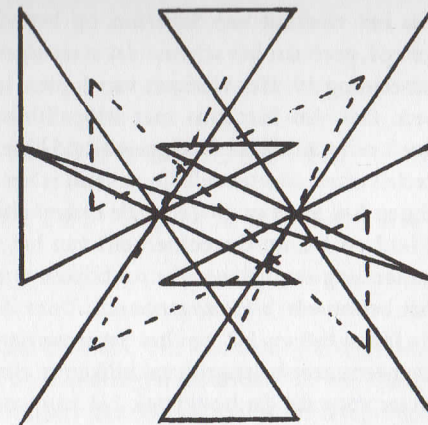
Afb. 18. Het vierkant van Saturnus in Saint-Benoît-sur-Loire.

Dürer geeft aan dat de energie van Saturnus kan worden samengesmolten met die van Jupiter, waarna de weg tot het geluk voor ons openligt. En dat is het geluk van het hemelse Jeruzalem zoals dat wordt uitgebeeld in het gangenstelsel van Saint-Benoît-sur-Loire. In dat gangenstelsel bevinden zich negen kruispunten waarop de getallen van Saturnus kunnen worden ingevuld. Door met Saturnus de straten van dit hemelse Jeruzalem binnen te gaan, wordt op de kruispunten de energie van de melancholieke Saturnus door Jupiter geabsorbeerd. Want, om met Eve Jackson te spreken: 'De beheersing en de vormgevende kracht van Saturnus zijn nodig als tegenwicht voor het ongegronde enthousiasme van Jupiter.'

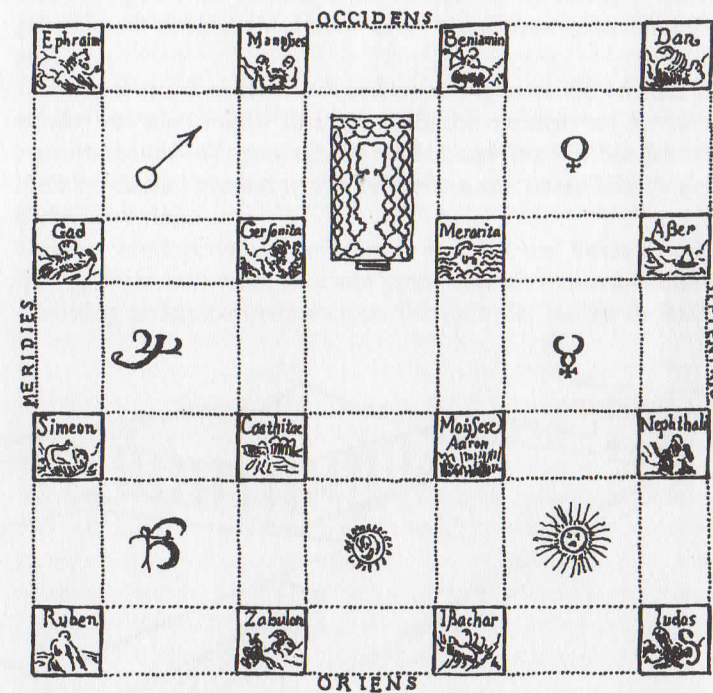
De plattegrond van Saint-Benoît-sur-Loire met de hier beschreven invloeden van Jupiter en Saturnus doet sterk denken aan de reconstructietekening die de jezuïet Juan Batista Villalpando in 1604 publiceerde. Dat was een tekening van de tempel van Jeruzalem als *imago mundi* waarvan hij de beschrijving had ontleend aan de profeet Ezechiël. Vóór de eigenlijke tempel lag daar de binnenvoorhof, omringd door vier torens die volgens Villalpando niet alleen de vier tentenkampen van de joodse priesters, de leviëten, symboliseerden, maar ook de vier klassieke elementen Vuur, Lucht, Aarde en Water. De buitenste voorhof werd er omringd door twaalf torens, die de twaalf stammen van Israël, maar ook de twaalf tekens van de dierenriem verbeeldden, omdat deze volgens de traditie de twaalf stammen symboliseerden. In de open velden van de buitenste voorhof ten slotte, plaatste Villalpando de tekens van de zeven planeten. Bij zijn beschrijving van het gebouw merkte hij op dat het tempelcomplex volgens dezelfde harmonische verhoudingen was vormgegeven als die welke God had gebruikt bij de schepping van de Wereld en de Kosmos.

Afb. 19. De combinatie van de magische vierkanten van Jupiter en Saturnus.

Na de voorgaande beschouwingen lijkt alles te pleiten voor de veronderstelling dat een fusie tussen Jupiter en Saturnus ook in 's-Hertogenbosch heeft plaatsgevonden, waardoor het joviale karakter van de omgeving bij de stichting van de stad werd getemperd door Saturnus die al te voortvarende met zichzelf ingenomen burgers al bij voorbaat ontuchttert en met beide benen op de grond doet staan.

Afb. 20. Grondplan van de tempel van Jeruzalem volgens Villalpando, naar de beschrijving van de profeet Ezechiël.

Als het vierkant van Saturnus op het vierkant van Jupiter wordt gelegd, geeft dat het schema dat staat afgebeeld op de linkerhelft van afbeelding 19. Het vierkant van Jupiter is hier met lijnen aangegeven. Dat van Saturnus met stippellijnen. De uitwerking hiervan geeft een schijnbaar wat ingewikkeld lijnenspel dat op afbeelding 19 rechts staat uitgetekend. Opvallend is het snijpunt in Jupiter van de lijnen 5-6, 9-10 en 15-16 op de linkerhelft, en dat van de lijnen 7-8, 11-12 en 1-2 op de rechterhelft van het vierkant. Deze snijpunten zullen nog een belangrijke rol blijken te spelen in de structuur van het bebouwde 's-Hertogenbosch. Door de snijpunten lopen tevens de lijnen 8-9 en 1-2 van het Saturnusvierkant, waarvan de richting eveneens zeer belangrijk zal blijken te zijn.

Maar vóór dit (in hoofdstuk 11) kan worden toegelicht, is het van belang eerst eens op zoek te gaan naar de ongeschreven prehistorie en te onderzoeken hoe de levensbeschouwing van de wellicht oorspronkelijke bewoners van het gewest waarin 's-Hertogenbosch ontstond, heeft doorgewerkt in de overtuigingen en gebruiken van de bevolking in latere tijden.

4

KELTEN IN HET STROOMGEBIED

VAN MAAS, DIEZE, DOMMEL EN AA

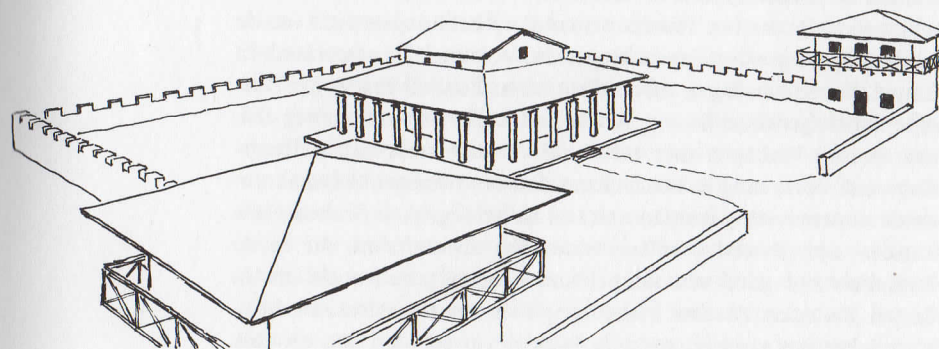
In 1990 werden in Empel aan de Maas, vier kilometer pal ten noorden van de Bossche Markt de funderingen gevonden van een Gallo-Romeinse tempel van niet minder dan 54 x 40 meter. De tempel zou toegewijd zijn geweest aan Hercules Magusanus, een geromaniseerde Keltische godheid die vanaf Bonn tot aan de Noordzeekust ver eerd werd in het stroomgebied van de Rijn.

De tempel werd waarschijnlijk gebouwd in de 2e eeuw n.C. Opgegraven bouwfragmenten laten zien dat hij constructief van grote kwaliteit was en rijk geornamenteerd. In het totaal van het stroomgebied ten noorden van 's-Hertogenbosch kan hier wel de belangrijkste cultusplaats van de godheid hebben gelegen. Niet alleen de kwaliteit van het gebouw wijst hierop, maar ook de talrijke vondsten van votiefgaven die kennelijk van heinde en ver hierheen waren gebracht uit dankbaarheid voor door Magusanus verleende gunsten.

De tempel stond op een veel oudere cultusplaats die blijkens de vondst van niet minder dan 810 Keltische munten van Keltische oorsprong moet zijn geweest. De wijde omgeving van het gebouw bleek bovendien bezaaid te zijn met sporen van waarschijnlijk Keltische bewoning.

Ook het soort gevonden votiefgaven wijst op een Keltische oorsprong. Deze bestonden voor een groot deel uit wapens, militaire uitrusting en landbouwwerktuigen. Dit sluit niet aan op de denk-

Alb. 21. Het tempelcomplex van Magusanus in Empel naar de reconstructie van de archeologen Anton Verhagen en A. Kerkhof.

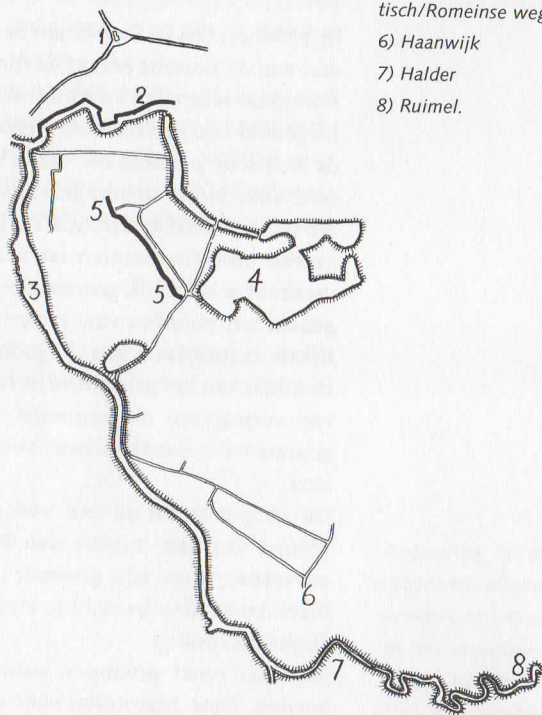

wereld van Romeinse soldaten, maar eerder op die van de Kelten, die hier overigens mogelijk wel in Romeinse krijgsdienst kunnen zijn geweest. Bovendien was de architectuur van de tempel niet Romeins, maar sloot, evenals die van de tempel in Elst, meer aan bij de Gallo-Romeinse Keltische traditie in Frankrijk. In het vorige hoofdstuk werd al even gesproken over de sporen van een Romeinse nederzetting in Halder aan de Dommel, even ten zuiden van 's-Hertogenbosch. Een kilometer meer naar het oosten werd op de Kapelberg in Ruimel aan de Dommel een votiefsteen gevonden die ook was toegewijd aan Magusanus.

Opgravingen in de binnenstad, zoals die van 1977 op de Markt, geven aan dat ook 's-Hertogenbosch, en met name Boschel, een voorgeschiedenis heeft gehad die teruggaat tot voor het begin van onze jaartelling. Boschel was gelegen midden tussen Empel in het noorden en Ruimel in het zuiden, op de plek waar de Dommel overgaat in de Dieze. Het achtervoegsel 'el' dat in plaatsnamen nogal eens voorkomt in het stroomgebied van Dommel en Aa (Aal), is volgens Wigholt Vleer een vereenvoudigde vorm van 'aal' of 'al' en duidt op voorchristelijke heiligdommen of tempels ter plaatse. Het is daarom ook niet zo vreemd ook in Boschel, halverwege tussen Empel en Ruimel, een Keltische cultusplaats te vermoeden omdat Boschel, op het westelijke gedeelte van het 'Hinthamerzand', op het hoogste punt van de wijde omgeving was gelegen. Hoger dus ook dan de tempeldonk in Empel. Bovendien lag er tussen Ruimel en Boschel een in het Bossche Broek gedeeltelijk nog steeds bestaande verbindingsweg die, naar Anton Verhagen met zekerheid veronderstelt, van Keltisch-Romeinse oorsprong is. Boschel zou dan een belangrijke (zo al niet op de samenvloeiing van Dommel en Aa belangrijkste) cultusplaats kunnen zijn geweest met een waterbron als centrum, die in de Romeinse tijd goed een tempel kan hebben gehad zoals die in Empel. De naam Boschel (= heilige plaats in het bos) vormt daarvoor zeker een aanwijzing. In de Middeleeuwen werd dan op deze

Afb. 22. Overzicht van het Bossche Broek ten zuiden van 's-Hertogenbosch.

- 1) Markt (Boschel)
- 2) zuidelijke stadswal
- 3) Dommel
- 4) Zuiderplas
- 5) restant van de Keltisch/Romeinse weg
- 6) Haanwijk
- 7) Halder
- 8) Ruimel.

bron de waterput gemetseld die tot aan de 20e eeuw het geografische centrum van de stad zou blijven. Jammer genoeg kon het onderste gedeelte van de put tijdens het archeologisch onderzoek niet worden onderzocht door de stand van het grondwater.

De Keltische aanwezigheid lijkt te worden bevestigd door de opgravingen op de Bossche Markt die het in die tijd al bestaande bos hebben aangetoond waaraan de stad haar naam heeft ontleend. Aan de rand van de kuil waarin de put werd gemetseld, werd zelfs de wortelstronk van een eikenboom teruggevonden.

Het is bekend dat de Kelten hun godsdienst uitoefenden bij waterbronnen en dat hun heiligdommen bij voorkeur waren gelegen in bossen, of tenminste waren omringd door eiken. De aanwezigheid van eiken verwijst naar de verering van Zeus-Jupiter die niet alleen door de Grieken en Romeinen als oppergod werd erkend, maar daarvoor ook al door de Kelten.

Die goden speelden een belangrijke rol in de gedichten van Homerus die omstreeks 1200 v.C. de Trojaanse oorlog had meebeleefd en daar een mondeling overgeleverd verslag van had gemaakt. Onderzoekers als De Grave (1806) en Cailleux (1883) hebben erop gewezen dat de Ilias en de Odyssee de verhalen moeten zijn van een Keltische machtsstrijd die zich niet in Griekenland, maar in de kustlanden van West-Europa had afgespeeld. Dit verhaal werd daarna volgens Keltische traditie mondeling doorverteld in een ritmische versvorm die gemakkelijker te onthouden was dan proza. Toen deze overlevering verloren dreigde te gaan, zou de geschiedenis alsnog op schrift zijn gesteld in de door de Kelten gebruikte versvorm. Tweehonderd jaar daarna werd Griekenland gekoloniseerd door het onbekende volk van de Graecos dat waarschijnlijk afkomstig was uit Midden-Europa. In het veroverde land zou dit volk worden geconfronteerd met het epos van Homerus.

In *Troje lag in Engeland* wijst Ernst Gideon (mr. Ernst Gideon Kruseman) erop dat de Grieken via Homerus waarschijnlijk zowel de taal alsook het godenbestel van de onderworpen en gedeeltelijk verdreven oorspronkelijke Keltische bevolking hebben overgenomen. Zij konden daardoor kennis nemen van de gedichten van Homerus die zij al gauw als een van de hunnen beschouwden. Maar zij begrepen niet dat de daarin verhaalde geschiedenis zich niet in het door hen veroverde land en zijn omgeving kon hebben afgespeeld. Zij gaven daarom hun nieuwe nederzettingen en de hun omringende landen namen die waren ontleend aan de Ilias en de Odyssee. Zij deden daarmee iets dat vergelijkbaar is met de werkwijze van de kolonisten uit onze tijd, die nederzettingen vaak vernoemden naar de plaatsen waar ze in het moederland vandaan kwamen. Zo ontstond een vertekend beeld van de oorsprong van de Griekse cultuur dat tot in onze tijd zou blijven bestaan. Slechts

enkele mensen, onder wie de geschiedschrijver Herodotus, hebben hierover hun twijfels durven uitspreken. Gideon vertelt ons hoe Herodotus aan Egyptische priesters vroeg of de door Homerus beschreven oorlog om een stad in Klein-Azië kon zijn gegaan. Hun antwoord was: neen! En Herodotus voegt daaraan toe dat de Perzische koning Xerxes vóór zijn aanval op Griekenland koning Priamos van Troje in diens paleis had bezocht. Waarna Herodotus opmerkt: 'Hoe kan dat nou? Want volgens Homerus is door de Achaiërs niet alleen de stad, maar ook Priamos' paleis met de grond gelijkge maakt.'

Ook de diepere betekenis van de Keltische godenwereld die de Grieken met inbegrip van de namen van de goden eveneens zouden overnemen, werd door hen niet begrepen. Daardoor werden die goden in een al te menselijke vorm voorgesteld, omdat er geen ingewijden meer waren die de esoterische betekenis van Homerus' verhalen konden verstaan.

De Kelten vereenzelvigden in hun natuurgodsdienst de eik met hun oppergod Zeus. Hun cultusplaatsen lagen gescheiden van hun kort daarbij gelegen woonoorden. In dit verband is de hardnekkige overtuiging interessant dat 's-Hertogenbosch zou zijn gesticht in een bos nabij Orthen, dat eigendom was van de Brabantse hertog: *buscum ducis*. De vermeldingen uit 1196: *nova civitas apud silvam* (nieuwe stad in of bij het bos) en 1203: *silva iuxta Orthen* (het bos bij Orthen) bevestigen de mogelijkheid dat Boschel van oorsprong een Keltische cultusplaats kan zijn geweest bij het dorp Orthen, waarvan de naam volgens Iman Wilkens, de schrijver van *Where Troy once stood* wijst op een Keltische oorsprong. In zijn *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* vermeldt Van der Aa dat 's-Hertogenbosch in het Latijn *Civitas de Ortduno* of *Nova civitas apud Ortdunum* werd genoemd. Archeologen ontdekten dat plaatsnamen op Romeinse kaarten met de toevoeging *dunum* altijd betekenen dat er een Keltische burcht was gelegen. Zo'n burcht heet in het Iers nog altijd *dun*. Keltische burchten, de grotere meestal ommuurde nederzettingen, waren altijd hoog gelegen en zo is het begrijpelijk dat Van der Aa de verbasterde naam 'Ortduinen' voor Orthen ontleend zag aan de betrekkelijk hoge ligging van het dorp dat daardoor geen last had van overstromingen. Dit geeft tevens aan dat het Nederlandse woord 'duin' zijn oorsprong vindt in het Keltisch, evenals het woord 'deur', dat verwant is aan het Ierse *dor*, in het Latijn *durum*, dat als toevoegsel in plaatsnamen duidt op een Keltisch poortgebouw.

Met de komst van de Romeinen verdween de Keltische eredienst en kon de primitieve, mogelijk Romeinse, nederzetting ontstaan waarvan de sporen op en rond de Markt zijn teruggevonden. Volgens de helderziende Dick van den Dool zou er ter plaatse van het puthuis zelfs een kleine Gallo-Romeinse tempel hebben gestaan. Dat hier-

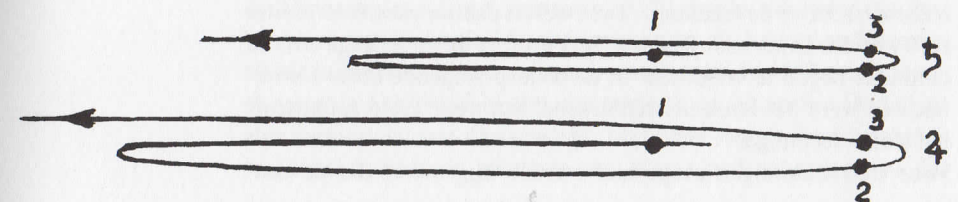
van niets is teruggevonden is heel begrijpelijk als de veronderstelling van Anton Verhagen klopt dat het Hinthamerzand oorspronkelijk een meter hoger zou zijn geweest. Volgens Verhagen zou de afgraving hiervan zijn gebruikt om de direct ernaast gelegen dieptes op te vullen ten behoeve van de nieuw gestichte stad.

Het terrein van de nederzetting was van oudsher begroeid. Maar deze begroeiing werd om redenen van transformatie-symboliek kort na de stichting van de stad in 1185 verwijderd en verplaatst naar het plein dat nu bekend is als de Parade aan de voet van de Sint-Janskerk. Het godsdienstig centrum van de jonge stad lag voortaan immers niet langer in Boschel, maar dáár. Maar in de vorm van een boom heeft zij een plaats gekregen in het Bossche stadswapen, evenals de beide adelaars van Zeus-Jupiter. Volgens uit het oude China overgeleverde kennis is hout (de boom) het materiaal dat hoort bij Jupiter als astrologisch principe, net als de vrolijke en opwekkende kleur geel die zo nadrukkelijk deel uitmaakt van de Bossche vlag.

- Om de stichting van 's-Hertogenbosch in 1885, 1935 en 1985 uitbundig te kunnen vieren, werd gemakshalve maar voor zeker aangenomen dat de stad in 1185 werd gesticht. Maar in feite is dat helemaal niet zo zeker, want de documenten die dit zouden moeten aantonen, zijn verloren gegaan. In *Van bos tot stad* merkt de stadsarcheoloog professor drs. Hans Janssen op 'dat niet veel meer bekend is dan dat Den Bosch rond 1185, of iets later, in een bos is gesticht door hertog Hendrik van Brabant als onderdeel van een welbewust programma van stadsstichtingen'. Bij alle onduidelijkheid lijken verschillende historische bijkomstigheden er inderdaad op te wijzen dat de stad wat later dan 1185 moet zijn gesticht.

Een van die aanwijzingen kan worden gevonden in de wetenschap van de geomantie. In *Deutschland: ein Führer zu Orten des Lichts und der Kraft* citeert David Luczyn de microbioloog Jens Möller, die zegt: 'De invloed van hemellichamen speelt bij de totstandbrenging van geomantische structuren en

Afb. 23. De banen van Jupiter (onder) en Saturnus (boven) zoals die zich tijdens de grote conjunctie van 1186-1187 aftekenden tegen de sterrenhemel, waarvan de sterren hier voor de duidelijkheid niet zijn weergegeven. De pijltjes geven de richting van de beweging langs de sterrenhemel van west naar oost weer. De samenstanden vonden plaats bij punt 1 op 12-11-1186, bij punt 2 op 03-05-1187 en bij punt 3 op 08-06-1187. Halverwege punt 2 en punt 3 gingen de planeten zich weer in oostelijke richting bewegen.

astronoom Johannes Kepler wees er in 1606 op dat er rond het begin van onze jaartelling een zeer spectaculaire 'grote conjunctie' van Jupiter en Saturnus had plaatsgevonden en dat deze samenstand te maken moest hebben gehad met de ster van Driekoningen, die hij als een tegelijkertijd verschijnende komeet zag.

Latere berekeningen hebben uitgewezen dat deze conjunctie plaats had in het jaar 7 v.C. in het sterrenbeeld Pisces met de samenstand op 29 mei, 3 oktober en 4 december. Het spectaculaire verloop ervan vertoonde een frappante gelijkenis met de conjuncties van 1186-1187 en in onze tijd van 1940-1941. Een in Babylon gevonden tekst in spijkerschrift toont aan dat volgens waarnemingen van de astronomenschool Sippas bij Babylon Jupiter en Saturnus zich in het jaar 7 v.C. inderdaad gedurende vijf maanden in het sterrenbeeld Vissen hebben bevonden. Hierbij moge worden opgemerkt dat de Babylonische astrologie Saturnus als de 'ster van het Westland' beschouwde, terwijl het sterrenbeeld Pisces (Vissen) werd gezien als heersend over Palestina.

In *Wo lag das Paradies?* waaraan het voorgaande is ontleend, wijst professor Richard Hennig op de niet geheel juiste vertaling van het evangelie van Mattheus die Luther maakte als gevolg van zijn gebrekkige astronomische kennis, en die in vrijwel alle latere bijbelvertalingen werd nagevolgd. Hij verwijst dan naar Ludwig Albrecht die (omstreeks 1920) de passage over de drie koningen als volgt vertaalt: 'Toen kwamen sterrenwichelaars uit het Oosten te Jeruzalem aan en vroegen: Waar is de pasgeboren koning der Joden? Wij hebben zijn ster in de stralen van de morgenschemering zien verschijnen en wij zijn gekomen om hem hulde te bewijzen.' Met de uitdrukking 'in de stralen van de morgenschemering' bedoelt de astronoom volgens Hennig te zeggen: het opnieuw zichtbaar worden van een ster, na veertig dagen onzichtbaar te zijn geweest ten gevolge van de al te kleine afstand tot de Zon. Hennig leidt uit deze passage af dat het niet gaat om een komeet, maar om het bijzondere gedrag van een 'dwaalster' ofwel planeet.

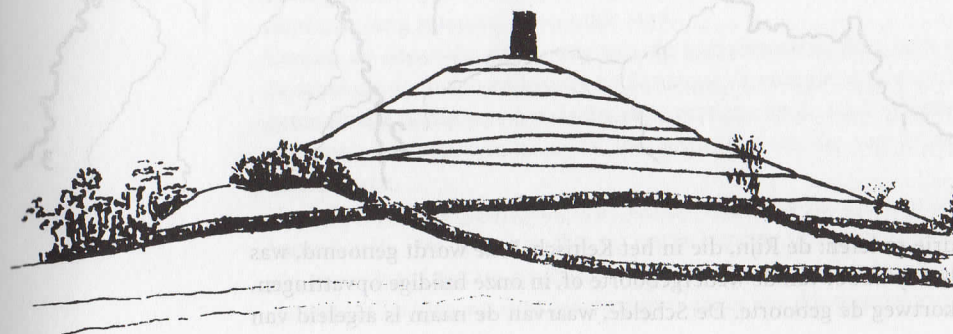
Terugkomend op de grote conjunctie van 1186 lijkt het wel of Dürer deze in zijn in het vorige hoofdstuk besproken gravure 'Melencolia I' heeft willen uitbeelden. Want tussen de zandloper en de smeltende hemellichten tekent hij een weegschaal. En dat is de naam van het sterrenbeeld waarin de grote conjunctie plaatsvond. Met de blik die de depressieve vrouw heeft gericht op het hemelverschijnsel, ziet zij tegelijkertijd ook het bedrijvige cherubijntje dat onder die weegschaal de wanhoop die de vrouw uitstraalt, schijnt te kunnen transformeren om daardoor het leven aan de opgewekte kant te ondergaan.

Dat is ook de essentie van waar het in het bestaan van 's-Hertogenbosch uiteindelijk om gaat. Door op het juiste moment over te gaan tot het stichten van de stad, werd de zwaarmoedige energie, die zo

kenmerkend is voor Saturnus, onder de invloed van Libra samengesmolten met de Jupiter-energie van de Keltische cultusplaats in Boschel op de plaats van de tegenwoordige Markt. Deze cultusplaats moet voor de omvorming tot stedelijke nederzetting ideaal hebben gelegen in het stroomgebied van de Maas. Dat was immers op de plek waar de twee rivieren Dommel en Aa samenvloeien tot de Dieze, die vier kilometer naar het noorden uitmondde in de Maas via een delta van een zevental kleine stroompjes, die werd gemarkeerd door de tempel van Magusanus en een ongewoon groot aantal Keltische nederzettingen. In *Speuren naar het onverklaarbare* schrijft Anton Verhagen: 'Juist deze delta van het stroomgebied van de rivieren de Aa en de Dommel, die in hun eigen stroomgebied weer gevoed werden door talloze kleine rivieren en beken, hadden voor de prehistorische mens een grote betekenis, niet alleen qua voedsel vergaren, maar ook in relatie tot goden en mythen. Ze beschouwden het ineenstromen van het rivierwater als de levensader van hun voortbestaan.' En even verderop: 'Zo weten we dat op de "Romeins-Gallische" cultusplaats op "De Werf" in Empel, niet alleen een tempel stond, maar enkele decennia daarvoor de toenmalige inheemse bevolking, vermoedelijk een Keltische stam (Eburonen), deze donk als een offerplaats gebruikte. De rijkdom aan sieraden en gebruiksvoorwerpen met typisch Keltische vormgevingen en versieringen moeten duiden op een grotere Keltische invloed en oorsprong dan vele geschiedschrijvers tot op heden vermoed hadden.'

De getallen drie en zeven zijn het kenmerk van rivieren met 'levend water' die de geheimen van het leven symboliseren. Zij bestaan in beginsel uit drie stromen die zich bij hun samenvloeiing meteen weer vertakken in een delta van zeven kortere stroompjes. Daar wordt de spirituele energie vormgegeven als in de zeven chakra's van de mens. De uitmondingen zijn werkzaam als de zeven gaven van de Heilige Geest en de zeven sacramenten van de rooms-katholieke Kerk.

Afb. 24. Tor hill in Glastonbury met op de top de toren van de Sint-Michaelskapel. Rond de heuvel liggen zeven terrassen, bestemd voor religieuze doeleinden.

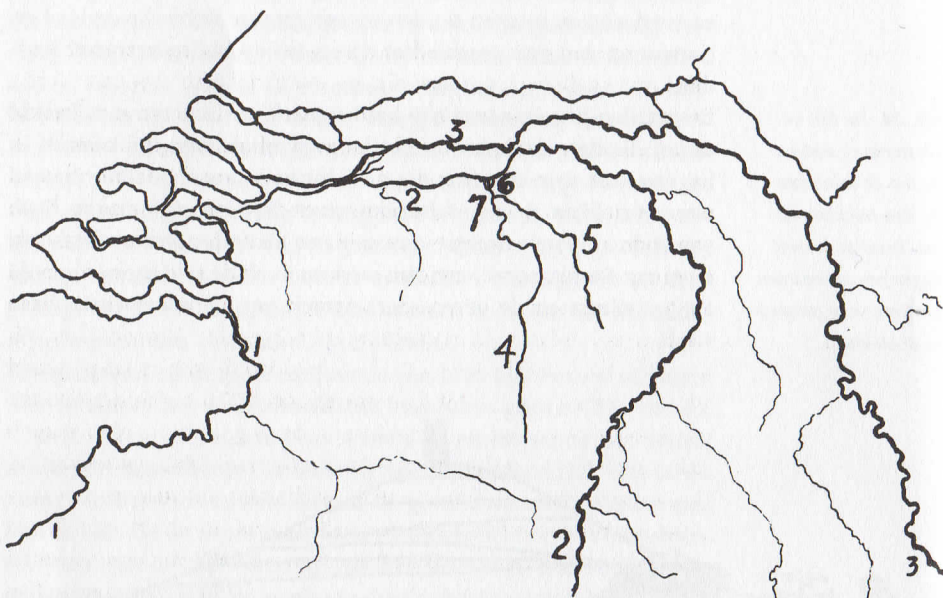

De rivieren waarop deze symboliek van toepassing is, zijn hiermee in werkelijkheid geografisch niet altijd in overeenstemming. Toen Herodotus een beschrijving gaf van de Nijldelta, voegde hij daar aan toe dat er nog twee uitmondingen bij gegraven zouden moeten worden om het getal van zeven compleet te maken. In Zuid-Engeland zou volgens een oude legende een dergelijke goddelijke rivier tot onder de Glastonbury Tor gestroomd hebben. Deze heuvel speelde een belangrijke rol in de Keltische eredienst en was vroeger bij hoogwater hierdoor omgeven. De Tor zou als gevolg van aardbevingen een nu niet meer bereikbaar gangenstelsel bevatten vanwaaruit zeven bronnen een spirituele reiniging konden bewerken. Verwant aan deze legende is het verhaal van Herodotus aan wie tijdens zijn bezoek aan Egypte werd verteld dat onder de Grote Piramide van Cheops gewelven waren gebouwd op een soort eilandjes omringd door water dat via een kanaal van de Nijl afkomstig was. Daar zou het lichaam van Cheops begraven zijn. Merkwaardig is in dit verband dat zowel de Tor als de Grote Piramide worden beschouwd als bouwwerken waar inwijdingsriten plaatsvonden.

Ernst Gideon wijst erop hoe de drie rivieren Rijn, Maas en Schelde met hun zevental uitmondingen het heilige land van de Kelten doorstroomden. Iman Wilkens legt uit wat het belang was van deze

Afb. 25. De voor-naamste rivieren in de delta van de Nederlanden.

- 1) Schelde (Scaldia)
- 2) Maas (Moza)
- 3) Rijn (Rene)
- 4) Dommel
- 5) Aa
- 6) Dieze
- 7) de ligging van Boschel.

drie rivieren: de Rijn, die in het Keltisch *Rene* wordt genoemd, was het symbool van de wedergeboorte of, in onze huidige opvattingen, kortweg de geboorte. De Schelde, waarvan de naam is afgeleid van

het Indo-Germaanse *skeid* dat afscheiden betekent, symboliseerde de dood. Tussen deze beide rivieren ligt de Maas, die in het Keltisch *Moza* heet, wat zoveel betekent als vervelling of verharing. En dat is verwant aan het Latijnse *mos*, dat levenswandel betekent. De Maas is daarmee het symbool van de transformatie die een mens gedurende zijn leven behoort te ondergaan op zijn weg naar spirituele volwassenheid.

Het steeds weerkerend gebruik in de vormgeving van het getal drie is dus niet alleen een Bosch' verschijnsel, maar vooral ook typerend voor de Keltische cultuur. Wilkens wijst hiertoe op het gebied ten oosten van Caen in Normandië waar de rivieren Vie en Oudon samenvloeien met de Dives, die twintig kilometer verderop in zee uitmondt. *Vie* betekent: leven. *Oudon* is afgeleid van *ourdir*, wat zoveel betekent als: de schering leggen om het leven te kunnen weven. *Dives* betekent: Hades, ofwel: de dood. In wezen hebben volgens Wilkens deze drie rivieren dus dezelfde betekenis als Rijn, Maas en Schelde.

De druïden, die de geestelijke bovenlaag vormden van de Keltische samenleving, hadden volgens Wilkens een belangrijke mysterieschool in de omgeving van Zierikzee, die vergelijkbaar was met de mysteriescholen in Toulouse en Bordeaux. Daar werden zorgvuldig geselecteerde leerlingen opgeleid en na een twintigjarige studie ingewijd in de mysteries van de Kosmos.

Stroomopwaarts van Rijn, Maas en Schelde hebben zonder twijfel kleinere centra bestaan die van belang waren voor de hierbij behorende inwijdingsriten. Waar op veel plaatsen rivierdelta's de vestiging van religieuze centra hebben aangetrokken, is het daarom niet zo vreemd te veronderstellen dat er ook in het deltagebied van Boschel aan de Maas zo'n centrum heeft bestaan. De tempel van Magusanus is hiervoor zeker een aanwijzing. Dat hiervan ter plaatse van het vroegere Boschel nauwelijks of geen duidelijke sporen worden teruggevonden, is wel te begrijpen. Want vooreerst kenden de druïden tot aan de komst van de Romeinen geen tempels en volvoerden zij hun rituelen in de open lucht. Bovendien is het niet zo eenvoudig zulke sporen terug te vinden in het hart van een achthonderd jaar lang intensief bewoonde stad.

Omdat de Maas de rivier was van de transformatie, kon later in Boschel uit de fusie van Jupiter en Saturnus de energie worden vrijgemaakt die nodig was om de draak te verslaan en de stad 's-Hertogenbosch te doen ontstaan, vol van levenslust als die van Dürers cherubijntje.

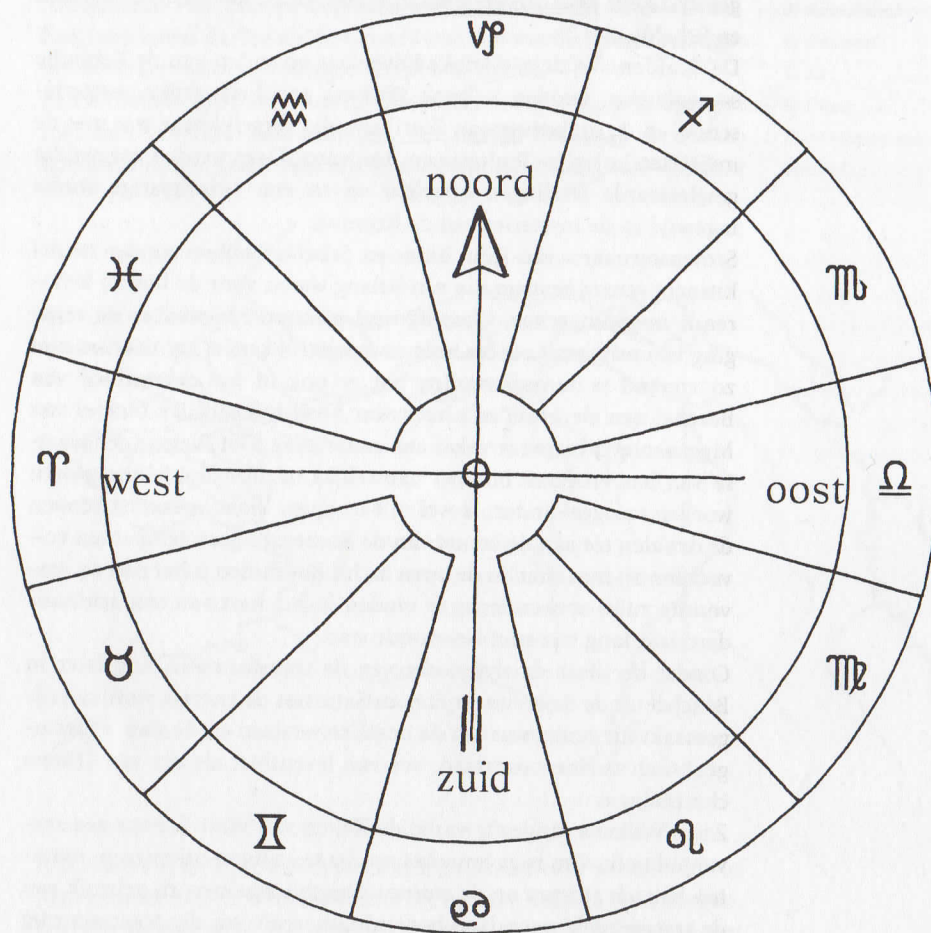
Zoals Wilkens aangeeft, waren de Kelten van West-Europa een zeevarend volk. Om zich 's nachts op zee te kunnen oriënteren, moesten zij zich richten op de sterren. Daarbij maakten zij gebruik van de sterrenbeelden en hun benamingen zoals wij die tegenwoordig

nog steeds gebruiken. Wanneer en door wie die zijn bedacht is niet bekend. Maar wel is het haast zeker dat de kennis ervan door de druïden vanuit het Verre Oosten naar het Westen is gebracht.

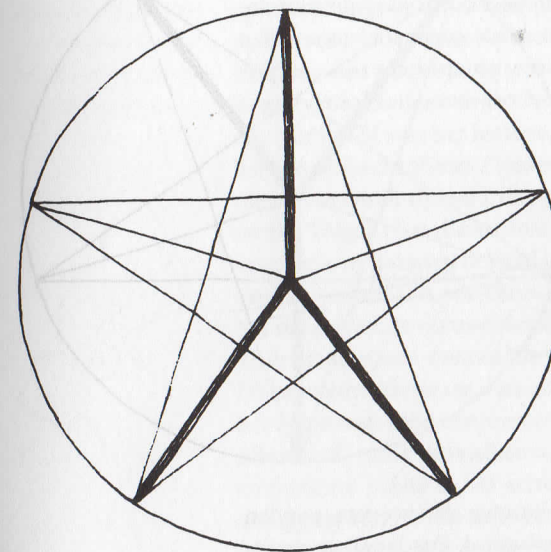
Om de richtingen aan te geven waarin moest worden gevaren, gebruikten zij niet de wat grove aanduidingen van de vier windrichtingen noord (*boreas*), zuid (*notos*), oost (*euros*) en west (*ze-phir*), en al helemaal niet de acht windrichtingen zoals die honderd jaar v.C. werden aangeduid op de 'toren der winden' in Athene, maar de twaalf tekens van de dierenriem. Dit blijkt uit een niet zo lang geleden teruggevonden steen van omstreeks 900 v.C. waarop die tekens als windrichtingen staan gegraveerd met de namen zoals wij die ook vandaag nog gebruiken.

Voor de projectie van de dierenriem op het aardoppervlak die hiervoor nodig was, werd als uitgangspunt gekozen de zonsondergang op het lentepunt die altijd in westelijke richting plaatsvindt. (Het

Afb. 26. De dierenriem als windroos voor de Keltische scheepvaart.

Afb. 27. Pentagram met daarin de druïdenvoet. Iedere lijn die twee hoekpunten van het pentagram met elkaar verbindt, wordt door de snijpunten met de andere verbindingslijnen in drieën ($a + b + a$) verdeeld. Volgens de gulden snede is $a : (a + b) = (a + b) : (a + b + a)$.

lentepunt is het punt op de dierenriem waar de Zon zich bevindt bij het begin van de lente.) Deze keuze moet gemaakt zijn in de tijd dat door de precessie van de aardas het lentepunt in het midden van het sterrenbeeld Aries (Ram) lag. Daardoor ontstond dan de windroos zoals die is getekend in afbeelding 26. Deze windroos omvat twaalf tekens van elk 30°. Door de precessie is het lentepunt in onze 20e eeuw inmiddels opgeschoven tot dicht bij Aquarius (Waterman). De Griekse wiskundige Eudoxus geeft in het midden van de 4e eeuw v.C. nog aan dat het lentepunt in het midden van Aries ligt. Maar driehonderd jaar later plaatst Hipparchus het aan het begin van dit teken, waar het in de astrologische praktijk verder gebleven is.

Een verdere terugschuiving dan tot 0° Aries was voor de astrologie niet zinvol, omdat het lentepunt dan buiten het teken Aries terecht zou komen en omdat de astrologische huizen, die karaktertypen symboliseren, niet bepaald worden door de sterren, zoals vaak wordt gedacht. De sterrenbeelden dienden alleen maar tot het uitbeelden van de astrologische principes en daardoor konden wel de eenmaal vastgestelde sterrenbeelden, zoals die aan de nachtelijke sterrenhemel zichtbaar zijn, verschuiven, maar niet de astrologische huizen zelf. Die behielden hun namen naar analogie van de sterrenhemel zoals die in pakkende beelden was opgedeeld in de tijd dat de betekenis van de huizen werd gekoppeld aan de met het oog zichtbare sterrenhemel. De sterrenbeelden zelf verschoven langzaam aan het firmament en raakten daardoor los van hun oorspronkelijke symbolische betekenis.

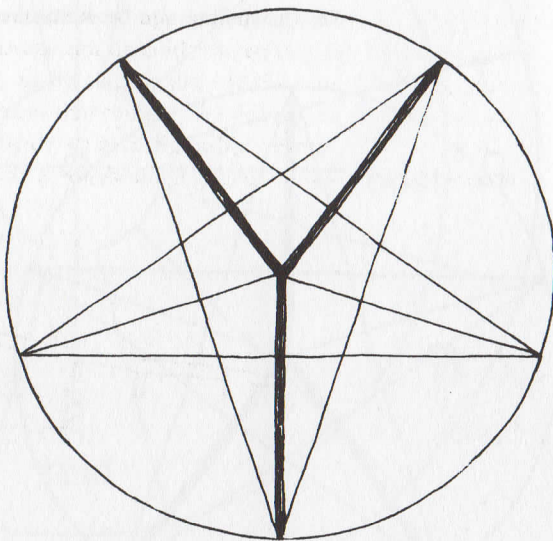
De vaststelling van de Keltische windroos moet gebeurd zijn omstreeks 1500 v.C., enkele eeuwen voor de Trojaanse oorlog, die zich volgens onderzoekers als Cailleux en Wilkens dus niet in Griekenland heeft afgespeeld, maar bij de zeevarende volkeren van West-Europa. Pas daardoor worden volgens Wilkens de talloze allegorisch verhalende aanduidingen in de Odyssee verklaarbaar omdat die in verbloemd taalgebruik mede verwijzen naar de namen van de dierenriemtekens, en daarmee naar de windrichtingen van het kompas. Daardoor konden ze ook alleen maar worden verstaan door mensen als Odysseus, die ingewijd waren in de

druïdische mysteriën, zo ongeveer als de parabels van Jezus in het Nieuwe Testament slechts verstaanbaar zijn 'voor hen die oren hebben om te horen'.

Volgens Jan de Boer (*Inleiding tot de kennis van symbolische vormen en van de mystiek der bouwkunst*) vormden de druïden met hun gnostische kennis een geheim genootschap dat vergelijkbaar was met de latere vrijmetselarij. Om de geheimen van hun bijzondere esoterische kennis veilig te stellen tegenover niet-ingewijden zonder verantwoordelijkheidsgevoel, zouden zij de druïdenvoet hebben gekozen als herkenningsteken voor andere leden van dit genootschap. Deze druïdenvoet werd gevormd door het pentagram waarin het omgekeerde gaffelkruis de eigenschappen van de gulden snede verborg. Het teken had magische kracht en ging daardoor later een rol spelen in de magie. Het gaffelkruis zou de grondslag worden van de vormtaal van de gotiek en is in al diens maatverhoudingen en versieringen terug te vinden. Er is daarom wel verondersteld dat beroemde kathedraalbouwers als Guillaume de Sens en Villard de Honnecourt vertegenwoordigers waren van de middeleeuwse vrijmetselarij.

De *francmaçons*, *freemasons* of 'vrije metselaars' werden zo genoemd omdat zij vrij waren van het heersende gildensysteem en zich daarbuiten hadden georganiseerd. Zij hebben dit kunnen doen omdat zij konden beschikken over een bijzondere kennis van het bouwen en de daarbij toe te passen symboliek. In dit verhaal schuilt zeker een kern van waarheid. Het Franse woord *francmaçon* betekent letterlijk: metselaar (of steenhouwer) die werkt met (natuur)steen van uitzonderlijke (*franc*, *franche*) kwaliteit. Het Engelse woord *freemason* is afgeleid van *freestone mason*. Dat is de metselaar of steenhouwer die werkt met de fijne Zuid-Engelse kalksteen (*freestone*). In tegenstelling hiermee werd de man die het grovere werk deed de *rough mason* of *hard hewer* genoemd. De *francmaçons* en de *freemasons* waren ontwerpers en beeldhouwers die hun arbeid in hoofdzaak op de grond verrichtten. Om niet zo afhankelijk te zijn van het weer en ook 's winters te kunnen doorwerken, werden er voor hen houten loodsen of 'loges' gebouwd. Omdat zij gespecia-

Afb. 28. Het rechtstaande gaffelkruis als omgekeerde druïdenvoet.

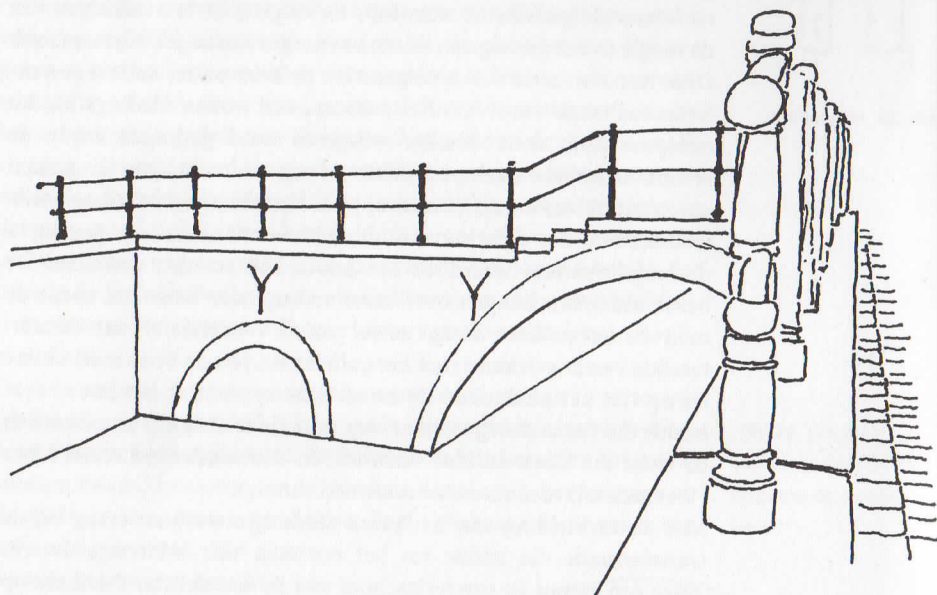
Afb. 29. Het pallium.

liseerd werk deden, wisselden zij nogal vaak van bouwplaats en daardoor was het niet mogelijk hen in gilden te organiseren. In werkelijkheid waren het 'ingewijden' die niet alleen beschikten over architectonische, maar ook over esoterische kennis. Uit deze groep van ingewijden zou in latere eeuwen de tegenwoordige vrijmetselarij zijn ontstaan.

Door het pentagram van de druïdenvoet om te keren, ontstaat het rechtstaande gaffelkruis waardoor de volgens de leerstellingen van de magie in het pentagram besloten energie wordt getransformeerd. Deze transformatie wordt volgens Jan de Boer onder andere gesymboliseerd in de vorm van het pallium, een wollen kledingstuk dat oorspronkelijk door Griekse wijsgeren werd gedragen en in de rooms-katholieke Kerk uitgroeide tot een onderdeel van het ornaat van patriarchen en aartsbisschoppen. Het bestaat dan uit een wit-wollen brede band die in het midden is voorzien van een opening in de lengterichting, waardoor het hoofd kan worden gestoken. De beide uiteinden hangen over borst en rug naar beneden, zodat de man die het pallium draagt zowel aan de voorzijde als aan de achterzijde wordt getekend met het gaffelkruis. Jan de Boer merkt hierbij op dat het pallium in de exoterische symboliek het koord verbeeldt dat Jezus droeg op zijn weg naar de kruisiging en esoterisch de band die Geest en Stof verbindt, en deze onder het teken Libra (Weegschaal) met elkaar in evenwicht brengt.

Met de vermelding van het Libra-teken zijn we weer terug bij de transformatie die leidde tot het ontstaan van 's-Hertogenbosch. Want om vanuit de mysterieschool van de druïden bij Zierikzee op het eiland Schouwen het kleine Boschel te bereiken, moest stroomopwaarts langs de Maas naar het oosten worden gevaren. En volgens de hiervóór besproken Keltische windroos was dit richting Libra. Hier kan een vergelijking worden gemaakt met de al eerder aangehaalde grote conjunctie van het jaar 7 v.C., die zich afspeelde in Pisces. In die tijd was het lentepunt door de precessie opgeschoven tot het sterrenbeeld Pisces (Vissen), wat het begin markeerde van een nieuw kosmisch tijdperk dat geheel door Pisces zou worden gekenmerkt. Volgens het dierenriemkompas dat niet alleen aan de Kelten, maar ook in Babylon bekend geweest zal zijn, gaf Pisces de richting van het westen aan, waarheen de drie Wijzen vanuit Babylon moesten reizen om de nieuwe Koning der Joden te vinden. Tijdens de grote conjunctie van 1186-1187 was de vaarrichting Libra vanuit Zierikzee van groot belang. Want niet alleen speelde het begin van deze conjunctie zich pal in het oosten – dus richting Libra – af, maar bovendien vond het hele schouwspel van de drie conjuncties plaats in het astrologische teken Libra. Daarmee krijgt de ligging van het Bossche magische vierkant van Jupiter een extra dimensie. Want de 8-9-lijn van het vierkant ligt zuiver in oost-westelijke richting.

Bovendien speelde zich onder Libra de transformatie af van de druïdenvoet tot het gaffelkruis. En zo dringt de vraag zich op of hier misschien een verband bestaat met het gaffelkruis dat, volgens de vroegere rijksarchivaris dr.mr. J. Smit, als rechtsteken zo opmerkelijk veel voorkomt als muuranker op de kademuren van de Binnen-dieze in 's-Hertogenbosch.

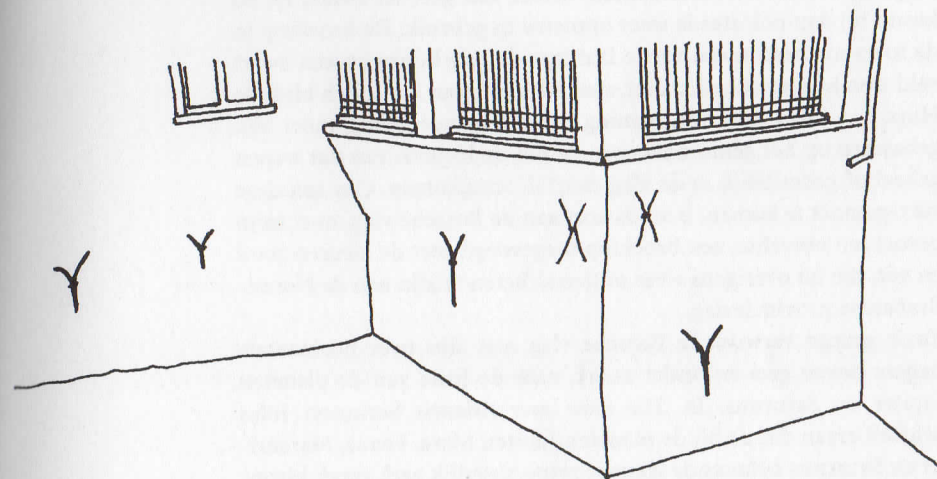
Op de muur aan het eind van de Haven, waar de overwelfde doorgang naar de Dieze in de Lepelstraat begint, is het gaffelanker duidelijk zichtbaar. Op de plaats waar enkele meters naar links zich een al in de Middeleeuwen gedichte tweede doorgang bevindt, zit er nòg een. Ook het andere einde van de gedempte Diezetak dat zich aan het begin van de Kruisstraat bevindt, is gemerkt met een aantal gaffels. Ze zitten aan het einde van de Snellestraat op de kademuren van de Dieze, waar deze na een haakse bocht onder de Abtsbrug verder stroomt in de richting van de Uilenburg. De gedempte tak die feitelijk direct langs de Kruisstraat liep, was oorspronkelijk het middelste gedeelte van de westelijke stadsgracht waarvan de Haven en de stukken onder de huizen aan de Snellestraat en Achter het Wild Varken nog steeds bestaan.

Hier moet wel worden aangetekend dat een groot deel van de tegenwoordig zichtbare gaffelankers niet origineel is. Tijdens de omvangrijke restauratiewerken in de jaren tachtig zijn er uit nostalgische overwegingen veel aangebracht op plaatsen waar ze voordien nooit hadden gezeten.

Afb. 30. Gaffelankers aan de kop van de Haven.

Links: de dichtgemetselde toog van de 13e-eeuwse stadsgracht.

Afb. 31. Gaffelankers aan het begin van de Kruisstraat.

De voor 's-Hertogenbosch zo belangrijke fusie van Jupiter en Saturnus wordt uitgedrukt in de stadsvlag. De oorsprong van stadsvlaggen is meestal onduidelijker dan die van stadswapens. Dat komt omdat vlaggen als symbool ouder zijn dan wapens en hun oorsprong vaak in een onbekend ver verleden ligt. Vlaggen en de vaandels waaruit ze zijn voortgekomen, dienen tot herkenbaarheid en symbool van een groep (oorspronkelijk meestal op slagvelden) die zich met de vlag identificeert. In de heraldiek worden vorm en kleur van wapens nauwkeurig omschreven en vastgelegd. Gemeentewapens behoeven tot op de dag van vandaag nog steeds de goedkeuring van de Hoge Raad van Adel. Vlaggen niet en gemeentevlaggen worden vastgesteld door de desbetreffende gemeenteraden. Natuurlijk is er wel verband tussen vlag en wapen. Daarom wordt dikwijls gedacht dat vlaggen van wapens werden afgeleid. Met nieuwe vlaggen is dat meestal ook wel zo, maar voor oude vlaggen gaat dit zeker niet op.

Omdat het vormgeven van vlaggen niet aan zulke strenge regels is gebonden als die welke voor wapens gelden, zijn de oorspronkelijke

vlaggen soms in de vergetelheid geraakt. Zo werd in 1857 bericht dat de Bossche vlag bestond uit twee even hoge banen van rood en wit met op het midden het volledige gemeentewapen. Honderd jaar later in 1957 worden dit ineens vier rode banen, afgewisseld door drie witte, met in de broektop een zwart veld waarop een gele geblaarde boom. De kleuren rood en wit werden eerst toegeschreven aan de Habsburgse keizer Maximiliaan en later, om de verwarring nog groter te maken, aan de Brabantse hertogen.

Maar de Bosschenaren hebben in hun hart altijd geweten dat hun vlag bestaat uit twee horizontale banen van geel en zwart. En zo kwam hij dan ook steeds weer opnieuw in gebruik. De broektop in de hiervoor beschreven versie laat met de gele boom op een zwart veld zien hoe het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Toch blijft de Hoge Raad van Adel van mening dat een gemeentevlag moet zijn gebaseerd op het gemeentewapen en dat de kleuren van dat wapen geheel of gedeeltelijk in de vlag moeten terugkomen. Om aan deze eis tegemoet te komen, is sinds kort aan de Bossche vlag, naar mijn gevoel ten onrechte, een broektop toegevoegd met de kleuren rood en wit, die nu overigens weer ontleend heten te zijn aan de Noord-Brabantse provincievlag.

Zoals gezegd verwijst de Bossche vlag met zijn twee horizontale banen: boven geel en onder zwart, naar de fusie van de planeten Jupiter en Saturnus. In *The view over Atlantis* herinnert John Michell eraan dat de bij de planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en Saturnus behorende kleuren respectievelijk geel, rood, blauw, wit en zwart zijn en de materialen: hout, vuur, metaal, water en aarde. Zoals nu het geel van Jupiter deel uitmaakt van de Bossche vlag, werd het hout van Jupiter gesymboliseerd in de boom op het stadswapen die was ontleend aan het bos waaraan 's-Hertogenbosch zijn naam dankte en waarin de druïden wellicht hun riten volvoerden. Het zwart in de vlag kwam van Saturnus die de Jupiter-mens met beide benen op de grond doet staan. Die grond is het zand dat in het Frans *sable* heet en dat in de heraldiek als 'sabel' staat voor zwart.

Tijdens de grote conjunctie van 1186 werden de energieën van de beide planeten getransformeerd. En zoals daarbij de druïdenvoet werd omgekeerd, waardoor het gaffelkruis zichtbaar werd, zo verwisselden Jupiter en Saturnus als het ware van plaats. Want terwijl aan de nachtelijke sterrenhemel Saturnus zich tijdens de conjunctie steeds boven Jupiter bevond, kwam in de vlag het geel van Jupiter boven het zwart van Saturnus te staan. Hierdoor kon met de heldergele kracht van Jupiter de stedelijke boom wortel schieten in het zwart van de Aarde. En zo werd hier in vloeiende harmonie, onder de geel-zwarte banier van de gefuseerde Jupiter en Saturnus de kosmische verbondenheid getekend tussen boven- en onderwereld. De

door Plato bedoelde historische continuïteit (zie hoofdstuk 2) van deze energie uitstralende, heilige plaats werd niet verbroken. En zo ontstond onder gunstig gesternte aan het einde van de 12e eeuw door de transformatie van de gewijde cultusplaats van de Kelten in Boschel, de christelijke stad 's-Hertogenbosch. De bijbehorende spirituele boodschap zou vervolgens tot heil van haar bewoners tot uitdrukking worden gebracht in de bijzondere vormgeving van deze stad.

5

DE PIRAMIDES VAN EGYPT E

EN DE STRUCTUUR VAN

'S - HERTOGENBOSCH

Het goddelijke Bewustzijn geeft zijn energie vorm in talloos veel dimensies. Een van die dimensies is wat wij de schepping noemen. Deze omvat niet alleen al het stoffelijk waarneembare, vanaf de sterren tot de kerndeeltjes in de atomen, maar ook alle leven op de Aarde en eventuele andere planeten. De belangrijkste eigenschappen van deze dimensie worden gevormd door ruimte, tijd en zwaartekracht zonder welke het ons bekende heelal niet zou kunnen bestaan.

De manifestatie van dit heelal is gebaseerd op getal en maat. In oude mythen wordt verhaald dat de Schepper van de Wereld begon met het maken van een getallenschema waarvan al het geschapene werd afgeleid. Daarom wordt alles in de Kosmos door het getal beheerst. De filosofen uit de Oudheid wisten dat getallen een innerlijke betekenis hebben die aan de basis ligt van de wetten van harmonie en proportie. Deze kennis werd opnieuw geformuleerd in de getallenmystiek van de Griekse filosoof en wiskundige Pythagoras die leefde van ± 580 tot 500 v.C. Hij werd geboren op het eiland Samos in de Egeïsche Zee tegen de kust van Turkije, maar zou later naar Egypte gaan, waar hij gedurende een verblijf van een twintigtal jaren werd ingewijd in de geheime leer van de wiskunde en de magie. Tijdens een daaropvolgende gevangenschap van twaalf jaar in Babylon zou hij de wetenschap van de Chaldeeuwse magiërs en astrologen hebben bestudeerd.

Pythagoras beschreef de innerlijke waarde van het getal Een als zijnde het Absolute. Als het Absolute zich van zichzelf bewust wordt, schept het Twee: de dualiteit of de polariteit. Als dit gebeurt, ontstaat vanzelf Drie, omdat Drie het verband legt tussen de polariteiten van Twee, die met elkaar moeten worden verzoend, zoals benadrukt wordt in de druïdische traditie. Uit deze geestelijke waarden kan de materie ontstaan: het getal Vier, dat de verzoening van de polariteiten vormgeeft. Door Vijf, voor Pythagoras het getal van de liefde, kan het universum worden doorgrond, omdat het de polariteit (Twee) en de verzoening (Drie) hiervan omvat.

In de oude filosofieën werd gezocht naar getalspatronen in de natuur die met hun innerlijke waarden konden worden gebruikt

voor de modellen die het menselijk gedrag moesten besturen. Zo beschrijft de Griekse wijsgeer Plato, die leefde van 427 tot 347 v.C. en honderd jaar na Pythagoras en evenals deze werd ingewijd in de geheime leer van het oude Egypte, hoe de Egyptenaren algemeen geldende normen hadden vastgesteld die zij hadden afgeleid van hun kosmologie. Deze werden door de priesters behoed en doorgegeven. De priesters zorgden ervoor dat er wetten werden aangenomen waardoor alle mensen van betekenis zoals regeerders, kunstenaars, ambachtslieden en musici de heilige normen moesten bestuderen en toepassen. Die normen waren gebaseerd op een getallencode die alle mathematische harmonieën in de natuur bevatte en werd beschouwd als een zuivere weerspiegeling hiervan. Zij behoorde het richtpunt te zijn van alle menselijke scheppingen die ertoe bijdroegen dat het leven zich kon ontwikkelen in harmonie met de wetten van de natuur, waarbij de groei werd voorkomen van de angstverwekkende, in latere samenlevingen vaak kunstmatig opgelegde systemen, zoals bijvoorbeeld dat van het nationaal-socialisme in nazi-Duitsland. Door zo te handelen, aldus Plato, zou de kwaliteit van de beschaving voor een periode van ten minste tienduizend jaar zijn gewaarborgd.

De cultuur waarin de gevonden maatverhoudingen een plaats kregen, moet zeer lang geleden hebben bestaan, maar later verloren zijn gegaan. Er wordt wel verondersteld dat zij behoorde bij het legendarische Atlantis dat ergens tussen Noord-Afrika en Midden-Amerika op de plaats van de tegenwoordige Atlantische Oceaan zou hebben gelegen of, nog verder terug in de tijd, bij het net als Atlantis door een geologische catastrofe verloren gegane werelddeel Mu, dat zou zijn verzonken in de Stille Zuidzee toen grote ondergrondse gasconcentraties naar de aardoppervlakte stegen en het erboven gelegen land deden instorten.

Uit de talloze mededelingen over Atlantis van de beroemde Amerikaanse helderziende Edgar Cayce (1877-1945) is op te maken dat dit land door aardverschuivingen rond $28\,000$ v.C. werd verkleind tot een eilandenarchipel, waarna het omstreeks $10\,000$ v.C. voorgoed van de aardbodem verdween. Dit komt overeen met de mededeling van Plato die in de 5e eeuw v.C. schreef hoe het eiland Atlantis negenduizend jaar eerder tijdens een vulkanische uitbarsting in de diepte van de oceaan was verdwenen. Deze catastrofes vonden niet van de ene dag op de andere plaats, zodat een groot deel van de bevolking in staat was bijtijds een goed heenkomen te zoeken.

De fenomenale wetenschappelijke kennis van Atlantis zou zich met de voor de catastrofes vluchtende bewoners over grote delen van de wereld hebben verspreid. Hieruit zou onder andere zijn te verklaren hoe de cultuur van het oude Egypte van het begin af aan op een zo hoog niveau stond zonder dat daar enige ontwikkeling aan vooraf

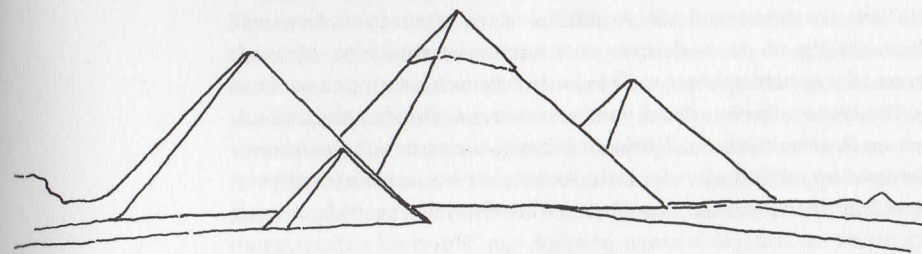
was gegaan. De beroemde grote Sfinx van Gizeh met de daarbij aansluitende tempels moeten in die tijd tot stand zijn gekomen. De Franse filosoof, oriëntalist en mathematicus R.A. Schwaller de Lubicz (1891-1961) heeft erop gewezen dat deze sterk geërodeerde gebouwen niet zijn aangetast door zandstormen, maar door water. Uit geologische onderzoeken is bekend dat er tussen de 17 000 en 12 000 jaar geleden grote overstromingen van de Nijl hebben plaatsgehad als gevolg van het warmer worden van het land na de laatste ijstijd. De laatste overstroming is door geologen gedateerd op omstreeks 10 000 v.C., zodat de door het water enorm aangetaste gebouwen belangrijk ouder moeten zijn en daarom door de geëmi-greerde Atlantiden kunnen zijn gebouwd.

Vlak bij de wereldberoemde grote Sfinx staat in Gizeh de groep van niet minder beroemde drie grootste piramides van Egypte, waarvan de bouw als graftombes wordt toegeschreven aan Cheops, Chefen en Mycerinus. Die van Cheops heeft waarschijnlijk een betekenis gehad die ver uitging boven die van een koningsgraf. Door sommi-

Afb. 32. De grote Sfinx van Gizeh, geërodeerd door langdurige wateroverlast.

Afb. 33. De drie grote piramides van Gizeh. Van links naar rechts: Mycerinus, Chefen en Cheops. Op de voorgrond een van de kleinere piramides.

ge onderzoekers wordt dan ook verondersteld dat de Grote Piramide (zoals die van Cheops gewoonlijk wordt aangeduid) vele duizenden jaren ouder is dan meestal wordt aangenomen en in het geheel niet als koningsgraf bedoeld was en gebruikt is. Hij zou uit de veel oudere cultuur van Atlantis stammen. Merkwaardig is zeker dat de sarcofaag in de Koningskamer geen deksel heeft en de maat van de toegang tot deze kamer kleiner is dan die van de sarcofaag, terwijl nergens in het bouwwerk hiërogliefen zijn aangetroffen. Omdat de

vormgeving van de piramide paste in de gedachtewereld van de latere Egyptenaren, zou die vorm door de farao's daarna zijn overgenomen bij de bouw van hun graftomben.

De Atlantiërs die in westelijke richting waren gevlucht, zouden de indiaanse cultuur van Midden-Amerika hebben beïnvloed die grote overeenkomsten vertoont met de Egyptische. In *One fold and one shepherd* geeft de archeoloog F.S. Ferguson een lijst van 298 overeenkomsten tussen de beschavingen van het Midden-Oosten en Midden-Amerika die dit lijken te bevestigen.

Wat er van dit alles ook waar of niet waar moge zijn, opmerkelijk zijn de overeenkomsten in de maatstelsels in de schijnbaar meest uiteenlopende culturen en de innerlijke betekenis die er aan de getallen wordt gehecht. De kennis hiervan zal opgeslagen zijn geweest in de bibliotheek van Alexandrië in Egypte. Deze eens zo beroemde bibliotheek, die volgens Edgar Cayce was begonnen omstreeks 10 000 v.C., werd door Julius Caesar gedeeltelijk verwoest, maar daarna door zijn rivaal Marcus Antonius, de echtgenoot van Cleopatra, voor zover nog mogelijk weer gerestaureerd. De genadeslag kreeg de bibliotheek in het jaar 389 toen de christenkeizer Theodosius opdracht gaf tot de volledige vernietiging. Alles wat oud was, werd door hem als heidens beschouwd en dus als zondig. Iedereen die in die tijd zelfs maar interesse toonde voor wiskunde of astronomie werd veroordeeld en ter dood gebracht. Vrouwen niet uitgezonderd.

Driehonderd jaar later, toen Alexandrië in 640 door de Arabieren werd veroverd, gingen deze op zoek naar de verspreid bewaard gebleven resten van de oude geschriften. Via de Arabische universi-

teiten op het Iberisch schiereiland kwam de oude kennis ten slotte in het Westen terecht. In de loop van de 9e en 10e eeuw hadden moslimgeleerden een groot deel van de wetenschappelijke werken uit de Klassieke Oudheid in het Arabisch vertaald, waaronder vooral Aristoteles, Plato, Euclides en Ptolemeus. De Arabieren brachten een synthese tot stand tussen deze klassieken en de wetenschappen van de Indische wereld. Zij namen de wiskundige kennis hiervan over, ontwikkelden de chemie en de algebra en maakten de trigonometrie praktisch bruikbaar. Al deze wetenschappen werden in de 11e en 12e eeuw aan de Arabische universiteiten onderwezen, onverschillig of de studenten nu islamitisch, christelijk of joods waren. De aartsbisschop van Toledo stichtte in het tweede kwart van de 12e eeuw zelfs een school voor vertalers, om de teksten van Grieken en Arabieren in het Latijn te kunnen overzetten. Later zou dit wetenschappelijk onderwijs zich verder naar het noorden verspreiden. Aan de universiteit van Chartres konden in het midden van de 12e eeuw de colleges worden gevolgd van Thierry de Chartres en Guillaume de Conches, die beide handelden over de natuurkundige theorieën van Aristoteles.

Vooraf in de laatste halve eeuw is er veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de maatstelsels zoals die in de Oudheid werden gebruikt. Ze bleken afkomstig uit Egypte en verband te houden met de afmetingen van de Aarde en het zonnestelsel. In de uitwendige vorm en het inwendige gangenstelsel van de Grote Piramide van Cheops bleken van deze afmetingen zowel de maten zelf als de functies van de bijbehorende getallen tot in de kleinste details te kunnen worden teruggevonden. De Grote Piramide wordt daarom wel beschouwd als een versteende wetenschappelijke encyclopedie.

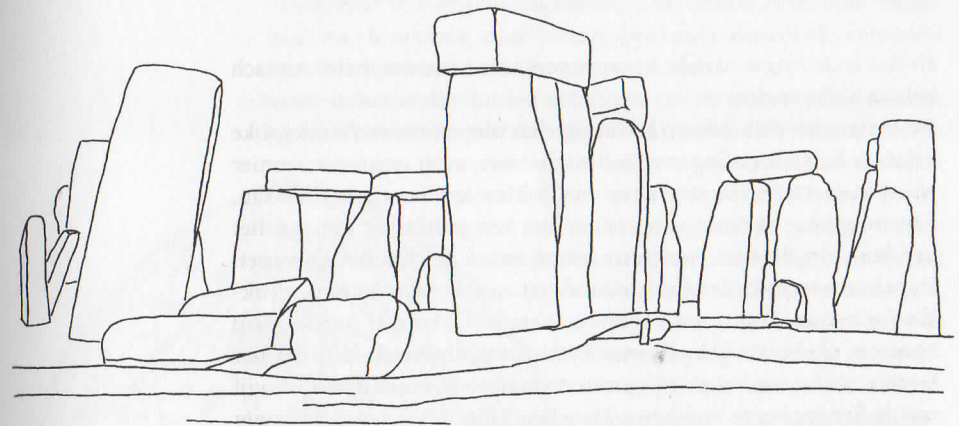
Voor de berekening van geografische afstanden werd in Egypte de koninklijke el van 524,1483 mm gebruikt, die was afgeleid van de maten van de Grote Piramide. In het dagelijkse leven werd de hier iets van afwijkende (eveneens 'koninklijke') el van 525 mm gebruikt, die een lengte had van $\frac{7}{8}$ x de gewone Egyptische el van 450 mm, die op haar beurt $1\frac{1}{2}$ x zo groot was als de Egyptische voet van 300 mm. Deze was de basismaat van de piramide van Chefren. Professor Stechini ontdekte dat het in de Oudheid buiten Egypte gebruikelijke geografische meetsysteem toch niet was gebaseerd op de hiervoor vermelde eenheden, maar op een voetlengte van 307,7957 mm, die was afgeleid van een nauwkeurige nieuwe vaststelling van de lengte van het Egyptische Rijk en hij noemde deze maat de 'geografische voet'.

Verrassend was dat de Egyptische maten en maatverhoudingen ook werden gevonden in zowel de indiaanse monumenten van Midden- en Zuid-Amerika als in de megalithische monumenten in West-Europa wat wijst op hun mondiaal verspreide geldigheid. Op grond

van zijn onderzoeken in Engeland en Bretagne concludeerde professor Alexander Thom daarop tot het bestaan van wat hij noemde de 'megalithische yard'. Dit is een door een niet meer bekende mystieke filosofie bepaalde maat van 2,72 voet die bij voorkeur bleek te worden toegepast in veelvouden van $2\frac{1}{2}$. John Michell wijst erop dat 272 de letterwaarde is van het woord 'Harmonia', de naam van de dochter van Zeus en Electra, die de personificatie is van Ordening en Symmetrie. De toepassing van dit getal brengt kosmische harmonie in de hiermee ontworpen bouwwerken.

Thom ontdekte ook dat de vele duizenden jaren oude steencirkels zoals die van Stonehenge en Avebury op basis van de megalithische yard waren uitgezet met behulp van rechthoekige driehoeken waarvan de zijden zich verhouden als 3 : 4 : 5, vele eeuwen voor de naam van Pythagoras aan deze geometrische figuur werd verbonden.

Het ligt bijna voor de hand dat kosmische maatstelsels van een zo hoge ouderdom en wereldwijde verspreiding ook terug te vinden

Afb. 34. De indrukwekkende restanten van de steencirkels van Stonehenge.

moeten zijn in de ons meer nabije cultuur van het middeleeuwse Europa. Zo merkte de Amerikaanse hoogleraar astronomie en fysica Lyle B. Borst in *Science* van november 1969 op dat er van meer dan veertig kerken, moskeeën en tempels in een gebied dat zich uitstrekte van Noorwegen tot Egypte kon worden vastgesteld dat ze zijn ontworpen op basis van de megalithische yard. John Michell voegt hieraan toe dat de Grote Piramide van Cheops een basislengte heeft van 277,5 megalithische yard, een maat die ook een belangrijke rol speelt in de constructie van Stonehenge. Het mystieke getal 2775 is de som van alle getallen van 1 tot en met 74.

Uit de zeer nauwkeurige opmetingen die de Britse landmeter J.H. Cole in 1926 verrichtte in opdracht van de Egyptische regering, blijkt dat de basislijnen van geen van de piramides op het plateau

van Gizeh exact gelijk zijn. Zo is de noordelijke rand van de piramide van Chefred 127 mm korter dan de zuidelijke. Bij de ernaast staande Grote Piramide van Cheops is dat verschil met 201 mm nog steeds onvoorstelbaar gering.

Als we in gedachten de noordelijke basislijn van de piramide van Cheops verminderen met 172 mm, dan blijkt deze een lengte te hebben van 230,081 meter. Deze maat blijkt ons te kunnen leiden naar een van de wellicht vele West-Europese steden die gebouwd schijnen volgens een kosmisch maatstelsel. Want deze maat van 230,081 meter is precies het achthonderdvoud van de Bossche voet, die 28,76013 cm meet. Even verrassend is de verhouding van de Bossche voet tot de geografische voet, die gelijk blijkt te zijn aan de verhouding van de basislijnen van de piramides van Chefred en Cheops. Als hiervan de gemiddelde lengtematen worden genomen, dan is:

$$\frac{\text{lengte basismaat Chefred}}{\text{lengte basismaat Cheops}} \times \text{geografische voet} = \frac{215,261}{230,364} \times 30,779 = 28,761 \text{ cm}$$

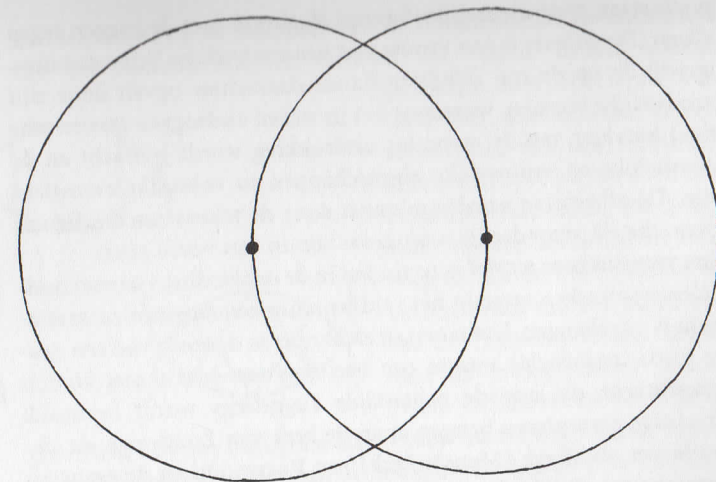
en dat is de lengte van de Bossche voet, die hierdoor van kosmisch belang blijkt te zijn.

De maten van de beide piramides spelen niet alleen een belangrijke rol in de lengtebepaling van de Bossche voet, maar ook in de manier waarop de stedelijke structuur van 's-Hertogenbosch is ontstaan. Het magische vierkant van Jupiter dat ten grondslag ligt aan het karakter van de stad, heeft een lengte van 6 x 1000 Bossche voet. Daardoor wordt de bijzondere kwaliteit van de lokatie tot uitdrukking gebracht. Want, zoals John A. West in *De tempel van de mens* opmerkt als hij de filosofie van Pythagoras uiteenzet: 'Er zijn vier termen nodig om het principe van de materie te beschrijven, en vijf om de Schepping te verklaren. Maar pas door Zes te worden brengt Vijf Tijd en Ruimte voort waardoor die Schepping kan ontstaan.'

De maat van 6000 Bossche voet komt overeen met achtmaal de basismaat van de piramide van Chefred die, zoals verderop nog zal blijken, de vormgeving bepaalt van het grondplan van 's-Hertogenbosch. Ook dit is van grote symbolische betekenis. Want zoals John A. West verder nog opmerkt, 'geven acht termen de Wereld weer zoals die wordt verwezenlijkt in Tijd en Ruimte'. Of om met de oude Egyptenaren te spreken: 'Ik ben Een, die Twee wordt, die Vier wordt, die Acht wordt – en dan ben ik weer Een.' Daarna bestaat de oude Eenheid niet langer en neemt een nieuwe Eenheid haar plaats in. In de kabbala is acht het getal van de oplossing in de cyclische evolutie. Hierdoor wordt het natuurlijke gebroken en kan dit worden getransformeerd tot het geestelijke.

Zo geeft het Bossche vierkant op deze maat van 6000 voet door de factor 8 de mogelijkheid tot de transformatie, waarvan het stroom-

Afb. 35. De vesica piscis, die ontstaat als twee gelijkvormige cirkels elkaar kruisen.

Afb. 36. De androgyne mens in de vesica piscis zoals deze staat afgebeeld in het middeleeuwse getijdenboek *Les très riches heures du duc de Berry*.

gebied van de Maas het symbool is. Anders gezegd: op basis van dit vierkant kan de Keltische cultusplaats van Boschel worden omgevormd tot de nieuwe stad 's-Hertogenbosch waarin de spirituele wereld wordt verwezenlijkt in ruimte en tijd.

Daartoe is het nodig dat het spirituele en het materiële met elkaar in evenwicht worden gebracht. Symbool daarvan is de figuur van de

vesica piscis (visblaas) die door de Ouden werd gezien als de uitbeelding van de in elkaar doordringende werelden van Hemel en Aarde, of Geest en Materie. De *vesica piscis* ontstaat door de overlapping van twee gelijkvormige cirkels waarvan de middelpunten op elkaars omtreklijnen zijn gelegen. Het is niet zomaar een abstracte geometrische figuur, maar een patroon dat het volmaakte evenwicht tussen twee gelijkwaardige krachten verbeeldt en dat bijvoorbeeld in de natuur regelmatig voorkomt. In het middeleeuwse getijdenboek *Les très riches heures du duc de Berry* staat een miniatuur die de betrekkingen in beeld brengt tussen het menselijk lichaam en de tekens van de dierenriem. Binnen het kader van een *vesica*

piscis staan twee menselijke figuren afgebeeld met de ruggen tegen elkaar. De voorste is een vrouw met een mannelijke lichaamsbouw, terwijl de op de rug zichtbare figuur daarachter opvalt door zijn vrouwelijke vormen, waardoor het in wezen androgyne (tweeslachtige) karakter van de mens tot uitdrukking wordt gebracht en de mannelijke en vrouwelijke eigenschappen in volmaakt evenwicht zijn. De afbeelding wordt omkranst door de tekens van de dierenriem, die elk afzonderlijk weer gevat zijn in een *vesica piscis*.

Een vergelijkbaar motief is te vinden in de aankleding van veel middeleeuwse kerken waar in het middenschip een zogenaamd maria-num is opgehangen. Dat is een stralenkrans in de vorm van een *vesica piscis* (mandorla) waarin een beeltenis van Maria met kind is aangebracht die aan de achterzijde ruggelings wordt herhaald. Prachtige exemplaren hangen er in de kerk van Zoutleeuw, de cisterciënzer abdijkerk (Munsterkerk) van Roermond en de eveneens cisterciënzer abdijkerk van Altenberg, vlak bij Keulen. Hier is het mannelijke Christuskind symbool van de Wijsheid, geboren uit de moedermaagd die het Geloof symboliseert. Zo kan de wereld worden verlost door de Wijsheid die geboren wordt uit het Geloof. Want, zoals Manly P. Hall opmerkt in *The secret teachings of all ages*: 'De God van de Schepping en de Wijsheid werd gezien als mannelijk, de God van het Geloof en de Kerk als vrouwelijk en de God van de Philosophie die beide in evenwicht brengt, als androgyn.'

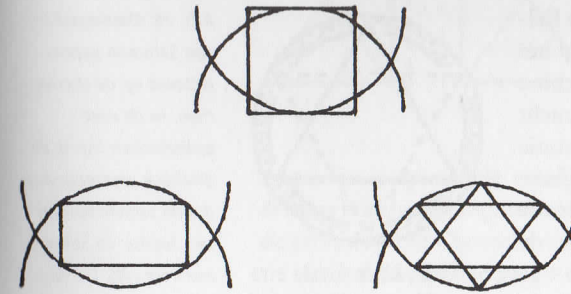
De beeltenis van de madonna met het kind kan in veel oude culturen worden teruggevonden. Zo werd in het oude Egypte de hemelse godin Isis (vergelijkbaar met de christelijke Koningin des Hemels, Maria) vaak afgebeeld met haar zoon Horus (Jezus) in haar armen. Om de moord (de zondeval) op zijn vader, de zonnegod Osiris (God de Vader), te wreken, doodt Horus als hij volwassen is de draak Typhon (de duivel) die zijn vader doodde, door de kop van de draak met een lans te doorboren. Typhon symboliseert de nacht en de chaos, ofwel: de duivel. Door de dood van Osiris had het daglicht plaatsgemaakt voor het nachtelijk duister. En, zoals in het Egyptisch dodenboek wordt vermeld, 'roept in die nacht de verdrukker (de duivel), de moordenaar van Osiris, de zonen van de opstand in de Lucht, maar wanneer zij in het Oosten des Hemels (waar de zon opgaat) aankomen, dan is er Oorlog in de Hemel en in de ganse Wereld'.

Door de wraakneming van Horus keert de dag weer terug en worden de chaotische krachten van de donkere Aarde beteugeld. Zo is Horus volgens H.P. Blavatsky óók de voorloper van Sint-Joris die door het overwinnen van de draak de stichting van nieuwe nederzettingen mogelijk maakte.

Daarmee zijn we terug bij de symboliek die ten grondslag ligt aan het ontstaan van het grondplan van 's-Hertogenbosch. Als met de

middelpunten op de middens van de bovenrand en de onderrand van het Bossche magisch vierkant van Jupiter cirkels worden

getrokken met een straal van 6000 voet, dan ontstaat er een *vesica piscis* die een rechthoek omvat van 3600 x 7200 voet. Een dergelijke rechthoek, die tweemaal zo lang als breed is, staat volgens Jan de Boer bekend als de rechthoek van Horus, de god die de Typhon versloeg. Samen met de middelpunten van de beide cirkels vormt hij hier de

Afb. 37. Het Bossche hexagram, door de *vesica piscis* gevormd uit het magisch vierkant van Jupiter.

grondslag van een hexagram dat bestaat uit twee aan elkaar tegen-gestelde driehoeken waarvan de hoekpunten liggen op de cirkelbogen van de *vesica piscis* en waarvan de bases samenvallen met de lange zijden van de rechthoek. De twee driehoeken hebben daar-door een basis van 7200 (Bossche) voet, een hoogte van 4800 voet en opstaande zijden van 6000 voet in de pythagorische verhouding van 6 : 4 : 5, waarin 6 staat voor 2×3 .

Zo maakt de Bossche *vesica piscis* als symbool van het evenwicht door middel van de rechthoek van Horus als symbool van transformatie de vorming mogelijk van een hexagram. Terwijl de in vier kwanten verdeelde cirkel van de Romeinse stadsplattegrond de totaliteit van een bestaande entiteit symboliseert, wijst Jaffé erop dat de twee driehoeken van het hexagram (hier in de stadsplattegrond van 's-Hertogenbosch) 'de vereniging van tegenstellingen tot uitdrukking brengt. De vereniging van de persoonlijke wereld van het Ik in de tijd, met de niet-persoonlijke tijdloze wereld. En deze vereniging is de vervulling en het doel van ieder godsdienstig menselijke bestaan.'

Aan de sterrenhemel wordt het hexagram gevormd door de bewegingen van Jupiter en Saturnus langs de dierenriem. De omlooptijd van Jupiter bedraagt (afgerond) twaalf jaar. Die van Saturnus dertig jaar. In de loop van zestig jaar trekt Jupiter dus vijfmaal rond en Saturnus tweemaal. In die periode passeren de beide planeten elkaar iedere twintig jaar (de grote conjunctie) en staan zij daar tussen-door eveneens driemaal recht tegenover elkaar (oppositie).

Als de punten van Jupiter en Saturnus in hun conjuncties (samenstanden) met elkaar worden verbonden, dan vormen die een gelijkzijdige driehoek. Als de punten van Jupiter en Saturnus in de opposities (de planeten staan dan 180° van elkaar verwijderd) met elkaar worden verbonden, dan ontstaat er een eveneens gelijkzijdige, maar dan omgekeerde driehoek die het bestaan van de tegenstellingen tussen beide planeten tot uitdrukking brengt. De beide driehoeken

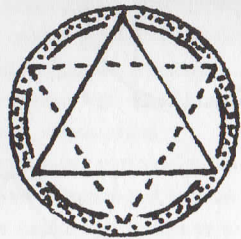
amen vormen het door Jaffé bedoelde hexagram, ofwel *clavicula salomonis* (sleutel van Salomon) die in de magie wordt beschouwd een figuur met magische kracht.

het getal drie ligt aan de basis van de Keltische cultuur. Voor de druïden brengt het de soorten van tegengestelde krachten tot uitdrukking die door een derde kracht worden verenigd en tot harmonie gebracht, waar het door de gangbare Keltische levensbeschouwing beïnvloed wordt. Het is in de praktijk alleen de tegenstellingen – zoals ziel en lichaam – die benadrukken en de ene tegenstelling bevordert ten koste van de andere.

De aanwezigheid van het Keltische hexagram maakt 's-Hertogenbosch tot een bijzondere stad waarvan de structuur duidt op de aanwezigheid van een scheppingsproces. De driehoek die met de punt naar het noorden wijst, manifesteert zich daar in de zichtbare structuur en vormt er als tegenhanger van de nauwelijks of niet zichtbare andere driehoek, de basis van de stadsplattegrond.

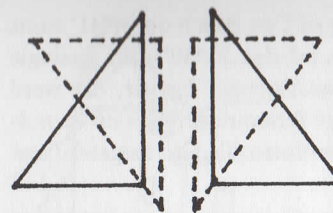
De Bossche hexagram is volgens de megalithische traditie samengesteld uit vier driehoeken van Pythagoras met zijden van 3, 4 en 5 el. Dat is mede bijzonder omdat $3 + 4 + 5 = 12$, $3 \times 4 \times 5 = 60$ en $12 \times 60 = 720$ en $12 + 60 = 72$. En, zoals John Michell uitlegt in *The Dimensions of Paradise*: '72 staat bekend als het getal van de Waarheid omdat in de voorgaande rekenmodellen de sleutel ligt tot de constructie van het vierkant dat dezelfde omtrek heeft als een even cirkel. Bovendien is 72 de optelsom van de letterwaarden van het Griekse woord voor Waarheid.' De basislengte van de beide driehoeken die samen het Bossche hexagram vormen is dus 100×72 el en dit is het negenvoud van de basislengte van de Grote Piramide van Cheops, ofwel $2\frac{1}{2} \times 9 \times 111$ megalithische yard met de factor $2\frac{1}{2}$ volgens de traditie van de megalithenbouwers. Het getal 9 is het getal van de Wedergeboorte en zo komt er door de transformatie definitief einde aan de oude cultusplaats Boschel die wordt overgenomen als de stad 's-Hertogenbosch. Een levende stad, waar het puthuis op de Markt het symbolische en geografische middelpunt vormgeeft. Want de vorming van deze stad is voortdurend voortvloeit uit de dimensie van de tijd. Het vormingsproces wordt altijd door opnieuw plaats en is vergelijkbaar met de steeds veranderende kringloop van de seizoenen en de hoogtepunten van het kerkelijk jaar.

Deze transformatie wordt gesymboliseerd in de maat van de Bossche voet die immers is afgeleid uit de verhouding van de basismaat van de piramide van Cheops tot die van Cheops, en het achthondvoudste deel is van de basismaat van de piramide van Cheops. Ver-

Afb. 38. De sleutel van Salomon geprojecteerd op de dierenriem. In de niet-onderbroken lijn is de driehoek weergegeven die de samenstanden van Jupiter en Saturnus verbindt. De stip-pellijn geeft de driehoek weer die de oppositiestanden van Jupiter verbindt.

Afb. 39. De vier driehoeken waaruit het Bossche hexagram is samengesteld.

der wordt het hexagram als basis voor de stadsstructuur door de *vesica piscis* uit de rechthoek van Horus, als symbool van transformatie, gevormd uit het magisch vierkant van Jupiter, waarvan de zijde achtmaal (de transformatiefactor) de basis-

lengte van de piramide van Cheops bedraagt. Daarom is de stadsdriehoek in het hexagram niet gelijkvormig aan de doorsnede van de piramide van Cheops, maar aan die van Cheops. De transformatie van het magisch vierkant van Jupiter naar het inwendige van de piramide van Cheops, waarvan de basislengte het negende deel is van de basislengte van de rechthoek van Horus en van de stadsdriehoek in het hexagram, wordt in het vierkant gesymboliseerd door de opvallende van 8 naar 9 lopende lijn, waardoor de van 1 naar 8 linksdraaiende beweging wordt omgekeerd in een van 9 naar 16 rechtsdraaiende beweging. In zijn zuivere oost-westligging bepaalt de 8-9-lijn de oriëntatie van de stad zoals in hoofdstuk 3 al werd opgemerkt (zie afbeelding 7). Dat hier wordt verwezen naar het inwendige van de piramide van Cheops is omdat de innerlijke structuur van deze piramide overeenkomsten heeft met de innerlijke structuur van de stad, zoals verderop nog zal worden toegelicht. Die structuur symboliseert de mogelijkheden waartoe de transformatie van zijn geest voor de mens kan leiden.

Niet minder merkwaardig blijkt de geografische ligging van de stad die werd gebouwd op een plek waarvan de breedtegraad met $51^{\circ}41'$ noorderbreedte vrijwel gelijk is aan de hellingshoek van de piramide van Cheops, die $51^{\circ}50'$ bedraagt. De afwijking telt maar $9'$.

Volgens professor L.C. Stechini, hoogleraar in de geschiedenis van de Oudheid en kenner van historische meetstelsels, was de geodetische en geografische kennis van de oude Egyptenaren zo groot, dat Egypte daardoor het geodetische centrum werd van de gehele wereld. De nulmeridiaan liep gedurende duizenden jaren dan ook niet over Greenwich, maar over Gizeh. Zij het om praktische redenen niet over de piramide van Cheops, maar over een eilandje in de Nijl, even ten noorden daarvan op een afstand van vijf boogminuten naar het oosten.

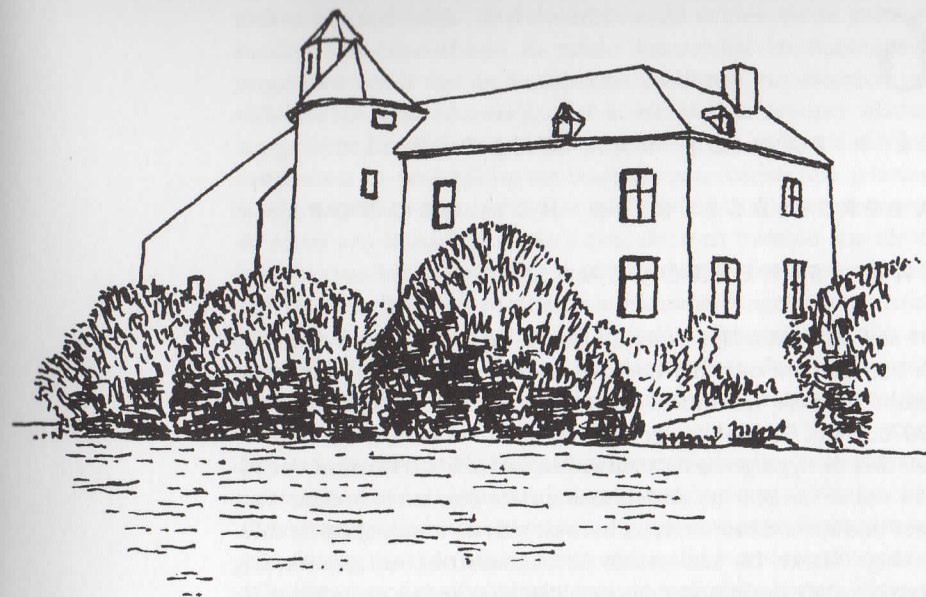
Stechini toonde aan dat de coördinaten van alle belangrijke plaatsen uit de Oudheid waren gerelateerd aan deze (nul)meridiaan en het Egyptische coördinatensysteem. Het merkwaardige is nu dat de meridiaan die over het puthuis op de Bossche Markt loopt, precies $25^{\circ}55'$ westelijk van deze Egyptische nulmeridiaan ligt. $25^{\circ}55'$ is de helft van $51^{\circ}50'$, wat weer de hellingshoek is van de piramide van Cheops.

Hiermee rijst onwillekeurig de vraag of Den Bosch op 51°41' soms opzettelijk 9' zuidelijker werd gebouwd dan 51°50' naar analogie van Memphis, de hoofdstad van het Verenigd Egypte, dat werd gesticht op 9' ten zuiden van de Grote Piramide. Precies op de nulmeridiaan werd hier een omphalos geplaatst die was toegewijd aan Sokar, de god van het meten.

Hierdoor kwam de stad 's-Hertogenbosch immers niet te liggen aan de 'Rene' (de rivier van de wedergeboorte die daar Waal heet), maar in het stroomgebied van de Maas, de rivier van de Transformatie. Op een soortgelijke wijze kan Memphis worden gezien als de stad waar de transformatie van haar bewoners plaatsvond ter voorbereiding op de spirituele wedergeboorte in de Grote Piramide, 9' noordelijker.

Wat hier ook van zij, de breedtegraad van 51°50' loopt 16 km ten noorden van Den Bosch over Waardenburg aan de Waal (dat is: de Rijn), de rivier van de Wedergeboorte en het Leven. Volgens een oude overlevering zou 'hier op het kasteel de wonderdoctor Faustus hebben gewoond, die aldaar velerlei tooverijen zoude hebben uitgevoerd. Eindelijk zou de duivel voor zijn legerstede gekomen zijn, hem met zich hebben gesleurd en door een venster met hem zijn verdwenen.' Een verhaal als dit (hier geciteerd uit Van der Aa's *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*), dat de kern is van de wereldberoemde Faust-legende, is niet zo onzinnig als op het eerste gezicht lijkt. Van ontelbare plaatsen op aarde waarover dergelijke geheimzinnige geschiedenissen worden verteld, blijkt de ligging verband te houden met de sporen van een verloren gegane cultuur. Voor het beginnen van een in zijn ogen belangrijk nieuw leven, zocht de historisch bekende charlatan Faust kennelijk op deze magische plaats zijn geluk. Maar hij beseftte niet dat voor het bereiken van het werkelijke Leven een spirituele transformatie nodig is. Met behulp van de duivel zocht hij rechtstreeks alleen de exoterische materiële vorm hiervan en ging daaraan ten slotte ten onder.

De geschiedenis van Faust is vergelijkbaar met die van de tovenaars Nequam die omstreeks 1400 v.C. leefde in Trier. De bewoners van Trier waren zijn kwellerijen zat en joegen hem weg. Om de bevolking te straffen, zwoer Nequam een andere stad te zullen bouwen. Tijdens zijn vlucht kwam hij vervolgens op de plek waar nu Mainz ligt en schiep daar met zijn toverstaf uit het niets een nieuwe stad. Deze geschiedenis wordt vermengd met een andere legende volgens welke Mainz werd gesticht door de Trojaan Moguntus die zijn woonplaats na haar verwoesting in de Trojaanse oorlog was ontvlucht. Gezien de veronderstellingen van Cailleux, Gideon en Wilkens dat deze strijd in de westerse Keltische wereld werd gevoerd en Troje moet worden gezocht ten zuidoosten van Cambridge, mogen we aannemen dat Moguntus een Keltische druïde is geweest die als

Afb. 40. Het kasteel van Waardenburg. Volgens de legende verkocht Faust hier zijn ziel aan de duivel.

Nequam door de inwoners van Trier niet werd begrepen. Daarom stichtte hij aan de Rijn, de rivier van de Wedergeboorte, de stad Mainz.

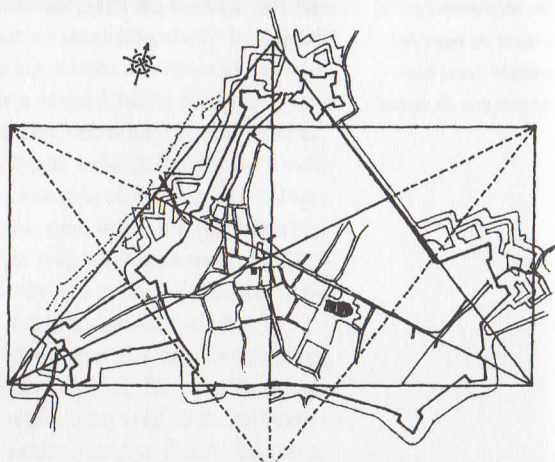
DE PIRAMIDE VAN CHEOPS

WEERSPIEGELD IN HET GRONDPLAN

VAN 'S-HERTOGENBOSCH

De stedenbouwkundige structuur van 's-Hertogenbosch is geënt op de met de punt naar het noorden wijzende driehoek in het hexagram. De basis hiervan heeft een lengte van 7200 Bossche voet (2070,73 m). Globaal komen de drie zijden van deze driehoek overeen met de ligging van de stadswallen, en de bissectrices of deellijnen van de hoeken van de driehoek met de drie hoofdstraten. Waar deze deellijnen elkaar kruisen, bevindt zich de waterput op de driehoekige Markt. De kaarsrechte Hinthamerstraat valt nauwkeurig samen met de deellijn van de oostelijke hoek en het verloop van de noordelijke stadsmuur met de opstaande zijde van de driehoek. Waar de oostelijke zijde van de andere driehoek in het hexagram de Hinthamerstraat kruist, bevindt zich de Geerlingse brug over de Dieze en veranderde vroeger de naam Hinthamerstraat in Hinthamereind. De kruising van de zuidwestzijde van die driehoek met de Vughterstraat valt samen met de plaats van de stadsgracht voordat de stad werd uitgebreid in de richting van het Vughtereind. Er stond toen een stadspoort en tot voor enkele jaren heette het daarbuiten gelegen gedeelte van de straat Vughterdijk.

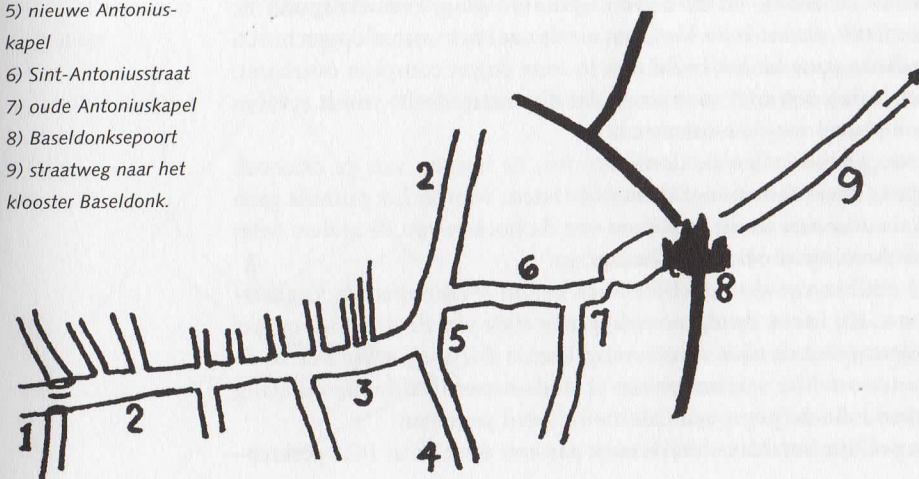
Op andere plaatsen is de samenhang van de hoofddriehoek met het gerealiseerde stadsplan wat minder duidelijk. Voor een gegroeid organisme van zo'n omvang als een complete stad is dat begrijpelijk. Het zal ook niet altijd zo belangrijk geweest zijn, als de grote lijn van de compositie maar werd aangehouden. Kleine afwijkingen van een strak systeem zijn typisch voor de Middeleeuwen en

Afb. 41. Grondplan van 's-Hertogenbosch in het midden van de 19e eeuw, vóór de ontmanteling van de vesting. Van het hexagram is de stadsdriehoek met doorgaande lijnen aangegeven. De laat-19e-eeuwse 'traverse' langs de westflank is gestippeld weergegeven.

Afb. 42. De knik in het Hinthamereinde volgens de kaart van Jacob van Deventer.

- 1) Geerlingsebrug
- 2) Hinthamereinde
- 3) Reinier van Arkel
- 4) Windmolenbergstraat
- 5) nieuwe Antoniuskapel
- 6) Sint-Antoniusstraat
- 7) oude Antoniuskapel
- 8) Baseldonksepoort
- 9) straatweg naar het klooster Baseldonk.

maken het menselijk. Heel duidelijk is dit te zien als de golvende rooilijn van bijvoorbeeld de verder kaarsrechte Hinthamerstraat vergeleken wordt met de liniaalrechte rooilijnen van straten in een willekeurige nieuwbouwwijk. Het is een van de redenen waarom neogotische kerken met hun exacte maatvoering vaak zo bloedeloos overkomen in vergelijking tot middeleeuwse kerken die gebouwd zijn in dezelfde, maar dan oorspronkelijke stijl. Zelfs een gebouw als de toren van Saint-Benoît-sur-Loire, die toch bedoeld was als afbeelding van het in exacte maten door Johannes beschreven hemelse Jeruzalem, blijkt vol te zitten met maatafwijkingen die pas zichtbaar worden als je er met de duimstok doorheen loopt. Op een grondvlak van ongeveer 17 x 17 meter variëren de afwijkingen in ogenschijnlijk gelijkvormige onderdelen van vijf centimeter tot niet minder dan een meter!

Een gedeelte van de afwijkingen in het stadsplan laat zich overigens wel verklaren uit de beperkte landmeetkundige mogelijkheden. Niet alleen topografische kaarten zoals die van Braun en Blaeu zijn onnauwkeurig, ook de stadsplattegronden die tegenwoordig worden gebruikt, vertonen afwijkingen van de werkelijke maten. Maar op een enkele plaats lijken de afwijkingen toch te groot om nog in het systeem te passen. Dit geldt zeker niet voor de uitbreiding aan het Vughtereind. Want alhoewel deze plaatsvond buiten de op het zuiden gerichte stadspoort, was zij toch noodzakelijk voor de voltooiing van de stedenbouwkundige conceptie binnen de stadsdriehoek. Wel vreemd lijkt de uitbreiding aan het Hinthamereinde. De stad kon oorspronkelijk aan deze zijde worden verlaten door de Baseldonksepoort, die leidde naar het klooster Baseldonk en de dorpen Den Dungen en Sint Michielsgestel. Via de Sint-Antoniusstraat was de poort bereikbaar vanuit de Hinthamerstraat, pal ten noorden van de tegenwoordige Sint-Antoniuskapel. Hij werd pas in 1618 afge-

broken, maar de verlenging van de Hinthamerstraat vond al tweehonderd jaar eerder plaats voorbij een knik die in het stadsbeeld werd gemarkeerd door de rijk geornamenteerde gevel van de Sint-Antoniuskapel en de daarvoor staande pomp.

De plaats van de knik wordt bepaald door een kleine driehoek die gelijkvormig is aan de grote en met een basis van 1800 voet gelijk is aan de driehoekige figuur die als top van de grote driehoek uitsteekt boven de rechthoek van Horus. Deze tweede kleine driehoek staat zó in de oostelijke hoek van de grote, dat de basis en een van de opstaande zijden van beide samenvallen (zie afb. 41). Waar de westelijke zijde de deellijn van de oosthoek snijdt, bevindt zich de knik in de straat die verder langs die opstaande zijde wordt vervolgd. De stadsuitbreiding vond daardoor in feite plaats buiten de grote driehoek.

De zuidelijke en westelijke stadswallen volgen iets minder nauwkeurig de begrenzing van de grote driehoek dan die aan de noord-oostzijde. Aan de zuidzijde slingeren zij zich als het ware om de basislijn van de driehoek, zoals enkele van de buitenste ringen van de planeet Saturnus zich om elkaar heen slingeren. De oorzaak ligt simpelweg in de historische groei van de stad waardoor de plaats van de muren aan de zuidzijde in de loop van de eeuwen enkele malen werd gewijzigd.

Aan de westzijde liggen de wallen vrij ver binnen de opstaande zijde van de driehoek, maar de uitgebreide vestingwerken bij de Sint-Janspoort zorgden voor een opvulling van de open ruimte tussen de stadsmuur en de westelijke zijde van de driehoek. Na de ontmanteling van de vesting in het laatste kwart van de 19e eeuw kwam hier de eerste stadsuitbreiding sinds eeuwen tot stand. De oostelijke gevelwand van de hoofdverkeersader hiervan, die tegenwoordig de 'traverse' genoemd wordt, valt vrijwel samen met de westelijke zijde van de driehoek, en de nieuwe spoorlijn ging, evenwijdig aan de westflank, als het ware fungeren als de naar het westen opgeschoven stadsmuur, zodat het beeld ook in onze dagen compleet overkomt. Het is dan ook niet zo vreemd dat dit stadsgedeelte wordt ervaren als een deel van de binnenstad.

Zoals gezegd vallen de deellijnen van de hoeken van de driehoek min of meer samen met de hoofdstraten. Voorbij het puthuis gaan zij daarna over in de deellijnen van de hoeken van de andere (niet zichtbare) driehoek in het hexagram.

De deellijn van de zuidelijke hoek begint even buiten de Vugterpoort. Hij kruist de tegenoverliggende zijde van de driehoek op het snijpunt met de zijde van de omgekeerde driehoek, waar zich in de noordoostelijke stadsmuur een al sinds eeuwen verdwenen uitgang bevond die de 'poort aent Muntelke' werd genoemd.

De deellijn van de oostelijke hoek passeert eerst de in 1618 gesloop-

te Baseldonksepoort en kruist op zijn weg naar de westelijke punt van het hexagram de westelijke zijde van de driehoek ter plaatse van de eveneens niet meer bestaande Sint-Janspoort.

De deellijn vanuit de top van de driehoek volgt ten naaste bij de slingerende hoofdweg vanwaaruit het akkerdorp was ontstaan en bereikt de stadsmuur niet bij het begin van de Orthenstraat, maar ongeveer bij de waterpoort 'de Boom' aan de mond van de Haven. Daardoor symboliseert hij het grote belang van de Haven die als toegangsweg tot de stad over water de functie van de eigenlijke hoofdweg grotendeels had overgenomen. De lijn kruist de basis van de driehoek even ten oosten van de plaats waar de omstreeks 1630 gesloopte Molensteegpoort heeft gestaan, om ten slotte te eindigen in de zuidelijke punt van het hexagram.

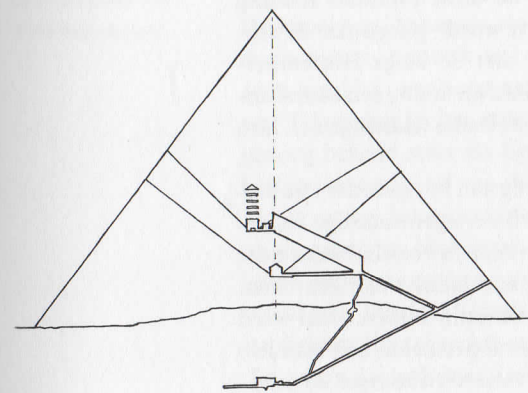
De helderheid van het stratenplan versterkt het beleven van de structuur. Daardoor zijn bijvoorbeeld de drie hoofdstraten onmiddellijk als zodanig herkenbaar. Deze helderheid werd bereikt door de straten van minder belang ondergeschikt te maken aan de grotere door ze vlak voor de uitmonding te versmallen en nooit twee uitmondingen tegenover elkaar te plaatsen, maar enkele meters op te schuiven. Dit is prachtig te zien in de kruising van de route Sint-Jorisstraat – Postelstraat met de Vugterstraat en die van de route Waterstraat – Lange Putstraat met de Verwersstraat. Als de rangorde van aansluitingen en kruisingen op veel plaatsen tegenwoordig niet meer zo duidelijk lijkt, is dat een gevolg van latere ingrepen in de oorspronkelijke structuur.

Behalve de uitwendige vorm en afmetingen van de piramides van Cheops en Chefren is het inwendige van met name die van Cheops van belang voor het begrijpen van de structuur van 's-Hertogenbosch. Deze piramide zou volgens Edgar Cayce achtduizend jaar vóór Cheops omstreeks 10 500 jaar v.C. zijn gebouwd door gevluchte Atlantiers en kan daarom beter niet worden verbonden aan de naam van Cheops, maar worden aangeduid als de Grote Piramide,

zoals hij dan ook meestal wordt genoemd. Waarschijnlijk was het helemaal geen grafmonument, maar een inwijdingstempel. Alle onderdelen van gangen en kamers erin geven tezamen symbolisch de strijd weer van de ziel op de weg naar zijn bewustwording, zoals die wordt beschreven in het Egyptische dodenboek.

Vanaf de toegang tot het bouwwerk verbeeldt de dalende gang

Afb. 43. Dwarsdoorsnede van de piramide van Cheops met links het zuiden en rechts het noorden. In de rotsbodem de kamer van de Chaos. Daarboven de Koninkinnkamer. Daarboven rechts de Grote Galerij en links de Koninkingskamer.

de beginjaren van het leven van de mens. Om dit spiritueel te kunnen vervolgen, is het na een afdaling van dertig meter nodig van daaruit de stijgende gang te betreden. Maar de toegang daarvan was onzichtbaar afgedicht, zodat er voor de meeste mensen niet anders overblijft dan de gemakkelijke weg naar beneden te vervolgen. Deze leidt twaalf meter verderop tot onder de piramide om ten slotte te eindigen in een onwelriekend vertrek waarvan de onregelmatige bodem vrijwel onbegaanbaar is. Het symboliseert de chaos van het onzinnige en de dood die nodig is om in een volgend leven de weg naar een betere wereld opnieuw te kunnen proberen.

De afsluiting van de stijgende gang was onzichtbaar en zo degelijk gemaakt dat toen de Romeinse geograaf Strabo in 24 v.C. de piramide bezocht, hij slechts in de onderaardse kamer kon afdalen. Abdallah al Mamun, de zoon van Harun al Rashid, wist zich pas in 820 met geweld een weg te banen naar de bovengronds gelegen ruimten, die aan het begin van de stijgende gang bleken te zijn afgesloten door middel van zware granieten blokken.

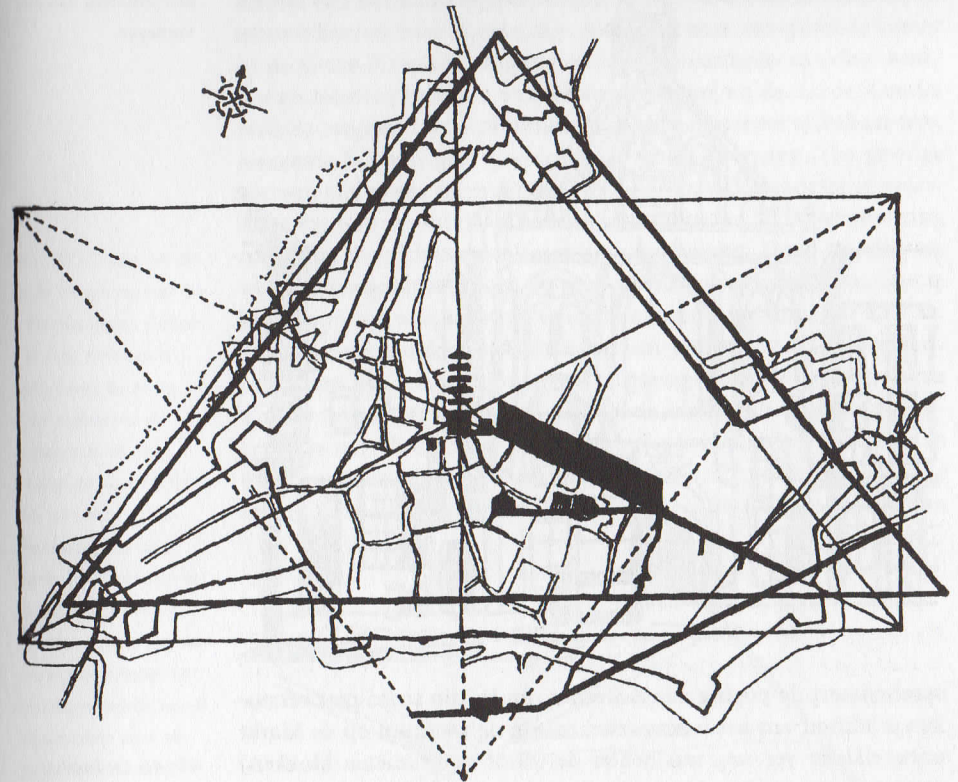
Even voor het bereiken van de ondergrondse kamer is er nog een mogelijkheid tot ontsnapping aan de chaos langs een moeilijk begaanbare schacht die bekendstaat als de 'levensbron'. Steil omhoog gaand mondt deze vluchtweg uit op het punt waar de stijgende gang op vijfendertig meter voorbij de granieten blokken een tweeksprong bereikt vanwaaraf een horizontale gang leidt naar de zogenaamde Koninginnekamer. In de symboliek van de inwijding vindt daar de geestelijke transformatie plaats.

Vanaf de tweeksprong kan nu de 'grote galerij' worden betreden die na de transformatie de verlichting symboliseert die tot bewustwording leidt. Aan het einde van deze galerij begint een korte horizontale gang met twee lage doorgangen als versperringen waartussen een kleine antichambre, waarna ten slotte de Koningskamer wordt betreden. Hier bereikt de neofiet liggend in de open tombe ten slotte het onsterfelijke Bewustzijn.

Als een tekening van de doorsnede van de Grote Piramide zodanig op de plattegrond van 's-Hertogenbosch wordt gelegd dat de stijgende gang in de piramide samenvalt met de lange Hinthamerstraat, dan blijken er naast die van de hoofdvorm nog een aantal andere opvallende overeenkomsten tussen de beide tekeningen en hun betekenissen te zijn.

De dalende gang in de piramide is analoog aan het gedeelte Hinthamerstraat tussen de Hinthamerpoort (bij de tegenwoordige watertoren) en de kapel die was toegewijd aan Sint-Antonius. Nadat deze heilige, die leefde van 250 tot 356, met zijn familie had gebroken, ging hij als kluizenaar in de Egyptische woestijn wonen. Daar werd hij bekoord door de duivel, die hem vooral prikkelde met seksuele fantasieën. Hoe meer hij zich daartegen verzette, hoe erger de beko-

ringen werden. Daardoor raakte hij ervan overtuigd dat iedere afwijzing van het lichamelijke de mens verder bracht op de weg naar heiligheid. Athanasius, die in die tijd bisschop van Alexandrië was,

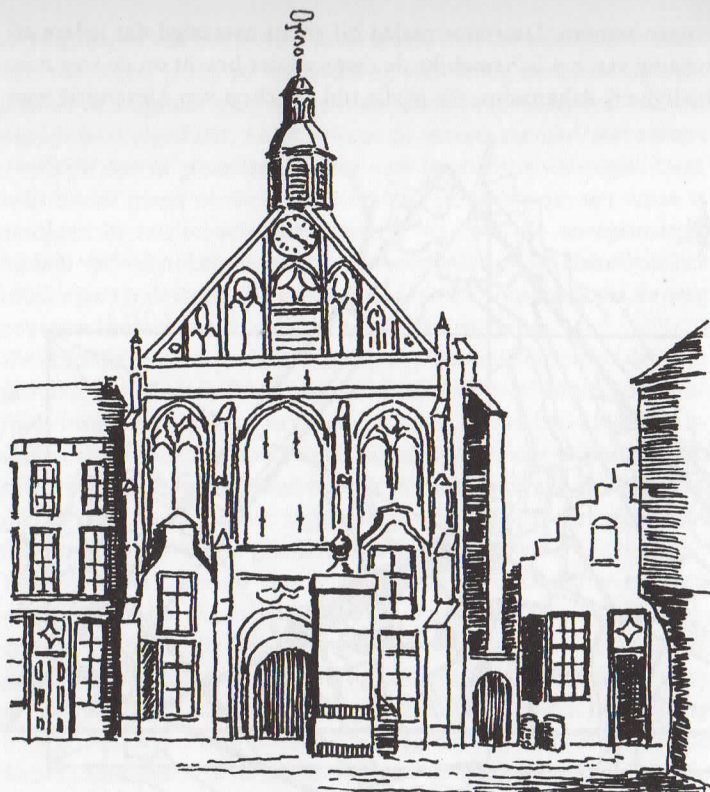
Afb. 44. De doorsnede van de Grote Piramide, geprojecteerd op de plattegrond van 's-Hertogenbosch.

wees erop dat ieder die als kluizenaar de eenzaamheid van de woestijn verkoos, werd bedreigd door krankzinnigheid, maar dat Antonius daaraan had weten te ontsnappen omdat hij niet was afgeweken van de orthodoxe leer.

De kapel van Antonius stond oorspronkelijk dicht bij de Baseldonksepoort, die ook wel Sint-Antoniuspoort werd genoemd. In 1491 werd hij verplaatst naar de tegenwoordige plek op de kop van een T-kruising in het stratenpatroon. Een vorm die merkwaardig genoeg bekend staat als Egyptisch kruis of Antoniuskruis. De nog bestaande voorgevel van de nieuwe kapel ziet niet alleen tot aan de Markt uit op de kaarsrechte Hinthamerstraat, maar symbolisch ook op de granieten blokken die de toegang tot de stijgende gang in de Grote Piramide versperren. De kapel zelf heeft de strijd tegen het verval niet overleefd, zoals Antonius in zijn heroïsche strijd tegen het lichamelijke de echte spiritualiteit niet heeft kunnen bereiken.

De pomp die gedurende enkele eeuwen voor de kapel heeft gestaan,

Afb. 45. De Antonius-
kapel met de ervoor
staande pomp naar
een schilderij van J.H.
Verheyen.

symboliseert de poging van Antonius om in zijn strijd niet versto-
ken te blijven van het levenswater, zolang de waterput op de Markt
onbereikbaar ver weg was achter de (door de granieten blokken)
versperde toegang tot de weg daarheen.

Alsof dit laatste niet al erg genoeg was, werd in de spiritueel benau-
wende sfeer van de late 19e eeuw de pomp vervangen door een hou-
ten gebouwtje, waarin een politiepost was gevestigd om verkeer
willende buurtbewoners te kun-
nen controleren.

Achter de kapel begon kort na
1410 de Brabantse hertog Anton
(de enige met die naam) aan de
achteraf niet levensvatbaar ge-
bleken bouw van een kasteel dat
nooit voltooid werd en waarvan
de resten tot aan de sloop even
lang hebben bestaan als het
leven van Sint-Antonius had ge-
duurd. Het later op deze plaats
gebouwde en nog bestaande

Afb. 46. De houten
politiepost van om-
streeks 1900 voor de
gevel van de Sint-An-
toniuskapel.

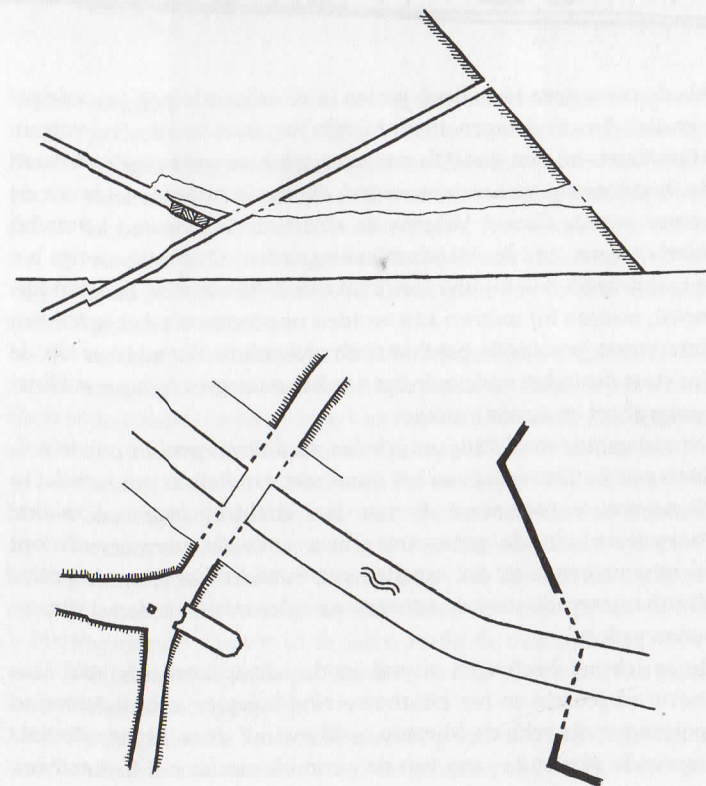
Afb. 47. Onder: de di-
recte omgeving van de
Antoniuskapel. Geheel
links de Hinthamer-
straat met de pomp en
daar tegenover de
kapel; schuin naar
boven de noordelijke
tak van het Hintha-
mereinde, die naar
beneden doorloopt in
de Windmolenberg-
straat; rechts de stads-
muur, die evenals het
Hinthamereinde wordt
doorbroken door de
Zuid-Willemsvaart,
met onderaan de aan-
zet van het bastion
Sint-Antonie.

Boven: detail van de
Grote Piramide met
de dalende gang en de
horizontale gang van
Abdullah al Mamun;
linksboven: de stijgen-
de gang met de gra-
nieten afsluiting van
de toegang daarheen.
De doorgang van Ab-
dullah al Mamun is
analoog aan die van
de Zuid-Willemsvaart.

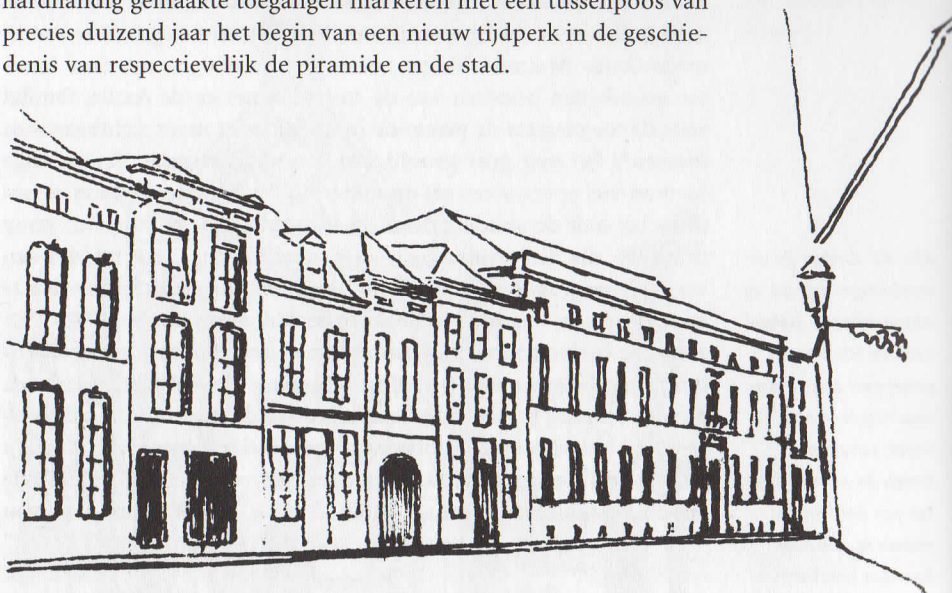
bastion Sint-Antonie lijkt symbolisch voor de defensieve strijd die
de heilige tegende vermeende duivel voerde.

Met de belangstelling van de Arabieren voor de wetenschappelijke
kennis van het oude Egypte, begon in 820 Abdullah al Mamun, de
nieuwe heerser over Egypte, zijn zoektocht naar een geheime kamer
in de Grote Piramide. Volgens oude overleveringen zou deze kaar-
ten en tabellen bevatten van de sterrenhemel en de Aarde. Omdat
zelfs de toegang tot de piramide in die tijd niet meer zichtbaar was,
forceerde hij met grof geweld een nieuwe doorgang. Ten gevolge
hiervan viel er een steen uit de zoldering van de dalende gang, waar-
door hij ook de solide granieten afsluiting van de stijgende gang
ontdekte, die zich evenwel niet liet verwijderen. Door middel van
weer nieuw graafwerk wist hij toch voorbij de granieten barrière te
komen op zijn weg naar het binnenste van de piramide.

Analoog hieraan forceerde duizend jaar later de stad 's-Hertogen-
bosch ten behoeve van de nieuw te graven Zuid-Willemsvaart een
nieuwe toegang tot de stad die dwars door de stadsmuur en de hui-
zen aan het Hinthamereinde werd geleid. De ligging van deze in
1823 gerealiseerde doorbraak ten opzichte van het Hinthamereinde
en de oostelijke stadsmuur, blijkt daarbij in het grondplan van

's-Hertogenbosch frappant overeen te komen met de in 820 geforceerde doorbraak naar het binnenste van de piramide ten opzichte van het inwendige gangenstelsel en de buitenwand hiervan. Beide hardhandig gemaakte toegangen markeren met een tussenpoos van precies duizend jaar het begin van een nieuw tijdperk in de geschiedenis van respectievelijk de piramide en de stad.

Als de mens geen kans heeft gezien in de stijgende gang (van de piramide) door te dringen, moet hij zijn weg naar beneden vervolgen. Maar dan is hij, om met Athanasius te spreken, wel overgeleverd aan de 'krankzinnig makende woestijn', die in de piramide leidt tot de kamer van de Chaos. Volgens de structuur van de stad komt hij daarbij eerst in de Windmolenbergstraat. Overeenkomstig het spraakgebruik zou hij hier 'een klap van de molenwiek' kunnen oplopen, waarna hij meteen kan worden opgenomen in het opzij van deze straat gevestigde psychiatrisch ziekenhuis dat midden op de lijn staat die in het verlengde ligt van het straatgedeelte tussen Hinthamerpoort en Antoniuskapel.

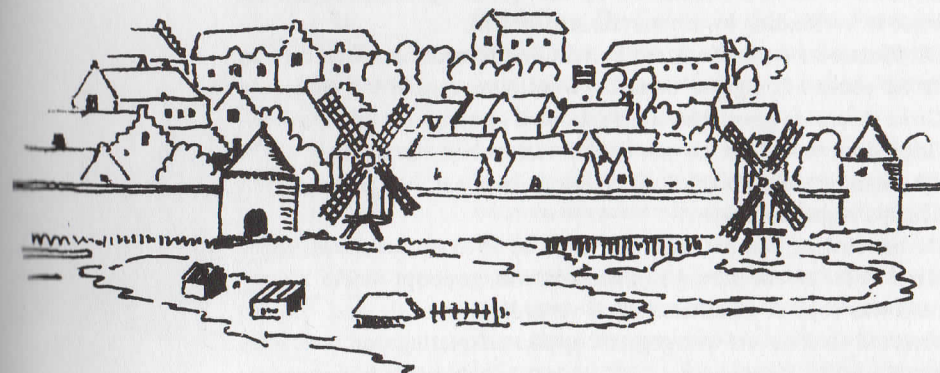
Dit ziekenhuis werd 750 jaar geleden als dolhuis gesticht om te voldoen aan de uitvoering van het testament van Reinier van Arkel. Op 27 november 1442 werd de van deze stichting opgemaakte akte voorgelezen aan 'de gemeynre gebuer ende de vuermesters opt Hijnthamereynde in der capellen van Sunt Anthonis, op dat zelve Hijnthamereynde staende, terstont naer der missen in derzelven capellen gedaen'.

De inrichting heeft zich vooral in de laatste honderdvijftig jaar enorm uitgebreid en het Hinthamereind kreeg er in de volksmond spottenderwijs zelfs de bijnaam 'gekkeneind' door. In het stratenplan is de afdalende gang van de piramide verder niet herkenbaar,

Afb. 48. De Hinthamerstraat naar het westen. De lange strakke voorgevel is die van Reinier van Arkel.

omdat hij dwars door het gebied van de warmoezerijen loopt die aan de binnenzijde van de stadswallen waren aangelegd. Daarna passeert hij de zuidelijke stadsmuur, zoals de dalende gang de piramide verlaat om door te dringen in de rotsbodem waarvan het oppervlak onder de piramide net zo onregelmatig is als het verloop van de zuidelijke stadswallen.

Analoog aan de plaats waar onder de piramide de ondergrondse 'kamer van de chaos' ligt, bevond zich in de Middeleeuwen buiten de stadsmuur een woonwijkje. Het was alleen toegankelijk langs de

Afb. 49. Molensteegpoort, Molenberg en molens omstreeks 1540 volgens het stadsgezicht van 's-Hertogenbosch door Anton van den Wijn-gaerde.

Molensteeg die leidde naar de al eerder genoemde Molensteegpoort om langs de Molenstraat ten slotte uit te komen op de Molenberg. Daar vormden, volgens het stadsgezicht dat Anton van den Wijn-gaerde omstreeks 1540 tekende, twee standaardmolens te midden van enkele hutten de voornaamste bouwwerken. Het woonwijkje zal er net als de ondergrondse kamer van de piramide chaotisch hebben uitgezien en het lijkt welhaast zeker dat er geen respectabele burgers zullen hebben gewoond.

In *The view over Atlantis* beschrijft John Michell hoe er in steden die waren aangelegd volgens een kosmisch patroon, altijd in een chaotisch onbeschaafd achterbuurtje was voorzien dat door zijn ligging, architectuur en sociale status uitdrukking gaf aan de noodzakelijke wisselwerking tussen orde en chaos. En zoals elke hofhouding zijn hofnar kende, behoorde iedere stad zijn achterbuurt te hebben, zoals de door de architect/romanschrijver Thomas Hardy poëtisch beschreven sloppen van Dorchester. Een plek die bewust afgezonderd lag van de beschaafde wereld. Hiermee vergelijkbaar kende 's-Hertogenbosch nog tot in de jaren zestig de omstreeks 1930 bewust hiertoe aangelegde wijk 'Siberië' ('de siep'), waar nu het nieuwe politiebureau is gevestigd.

Michell voegt hieraan toe dat de verdeling van het land in gebieden waar orde dan wel anarchie werd toegelaten, zorgvuldig werd ge-

pland met inachtneming van de relatie van die gebieden tot hun astrologische kenmerken. Al in de prehistorie werden er zo grote stukken land tussen de bewoonde centra bewust aan de chaos prijsgegeven, zodat landlopers en asociale er een 'veilig' onderkomen konden vinden, en de verbindingswegen daarnaast effectief konden worden beschermd.

Het buurtje op de Molenberg bleef door zijn hoge ligging gespaard voor de regelmatig optredende overstromingen van de omgeving. Feitelijk was het dus gebouwd op een eilandje dat omspoeld werd door water uit de Dommel, die op deze plaats op een delta-achtige wijze in verbinding kwam met de stadsgracht.

Dit illustreert symbolisch een bericht van Herodotus. Toen deze in de 5e eeuw v.C. Egypte bezocht, werd hem verteld dat onder de Grote Piramide gewelven waren gebouwd op een soort eilandje, omringd door water dat via een kanaal van de Nijl afkomstig was. Op dit eilandje zou volgens dit vreemde verhaal het lichaam van Cheops begraven liggen.

De bebouwing van het molenerf werd in 1543 op bevel van keizer Karel V, die tevens hertog van Brabant was, gesloopt omdat zij storend was voor de kwaliteit van de verdediging van de stad. In deze toestand staat het erf weergegeven op de stadsplattegrond in de atlas van Braun en Hogenberg uit 1574. Daar zijn de beide terreinverhogingen ingetekend waarop de molens hadden gestaan. Ook de vier funderingspijlers van de dan al verdwenen brug over de gracht staan op deze kaart aangegeven. In 1597 wordt de molenberg afgegraven. In een schepenakte van 1628 wordt de Molensteegpoort voor het laatst genoemd. In 1634 ten slotte volgde even ten westen van die plaats de bouw van het bastion Oranje.

De vluchtweg in de Grote Piramide die de 'levensbron' symboliseert, vindt in het stadsplan zijn tegenhanger in het zuidelijke gedeelte van de Grote Stroom. Dit is een tak van de Binnendieze die door de Grote Hekel (bij het kruispunt Oude Dieze – Triniteitstraat) van water uit de stadsgracht wordt voorzien, en bij de Geerlingse brug het punt bereikt waar de Hinthamerstraat vroeger overging in het Hinthamereind.

De horizontale gang naar de Koninginnekamer in de Grote Piramide kan op de stadsplattegrond niet concreet worden teruggevonden. Maar wel de Koninginnekamer zelf, die als symbool van transformatie in het stadsplan het middelpunt blijkt te zijn van de min of meer cirkelvormige Mariabidweg, en in het jezuïetencollege, nu Provinciaal Museum, werd vormgegeven. Het hoe en waarom hiervan zal in hoofdstuk 9 nog worden uiteengezet.

Bij de Geerlingse brug begint in de Grote Piramide de Grote Galerij die in het stadsplan doorloopt tot aan de ommuring van de 13e-eeuwse stad. Hier stond tot 1813 de Lovense (Leuvense) poort waar-

Afb. 50. Gezicht in de Hinthamerstraat in de richting van de Markt. In de rechter straatwand is de noordelijke toren van de Lovense poort duidelijk zichtbaar.

van de noordelijke toren overigens nog steeds bestaat. Het plafond van de Grote Galerij komt overeen met het gedeelte van de noordelijke tak van de Grote Stroom dat enkele tientallen meters voorbij de Geerlingse brug na een haakse hoek tot aan de waterpoort in de oude stadsmuur evenwijdig aan de Hinthamerstraat loopt. De Grote Stroom die vroeger bij die haakse hoek uitmondde in de Grote Stroom, bestaat allang niet meer, terwijl de Diezetak voorbij de waterpoort in de jaren zestig werd prijsgegeven. Hierdoor wordt de

vergelijking van het bewaard gebleven gedeelte met de zoldering van de Grote Galerij nog frappanter. De Galerij in de Grote Piramide eindigt met een verticale wand die overeenkomt met de oude stadsmuur tussen Waterpoort en Lovense poort.

Langs de Hinthamerstraat tussen Geerlingse brug en Lovense poort staan een aantal gebouwen die zeker bijdragen tot het proces van Verlichting waarvan de Grote Galerij het symbool is, zoals de Sint-Janskerk, het Geefhuis waar de armen van de stad bedeed werden, het oorspronkelijke Groot Ziekengasthuis en ten slotte het nieuwe paleis van de hertog.

De doorgang naar de antichambre tussen de Grote Galerij en de Koningskamer in de Grote Piramide is nauwelijks een meter hoog en vergelijkbaar met de per definitie moeilijke doorgang in de stadspoort, waarvan de enkele jaren geleden herbouwde restanten opnieuw als een 'obstakel' in de straat worden gezien en dus weer zullen worden gesloopt.

Ten slotte wordt de ruime Koningskamer bereikt met de open grafombe die wordt gesymboliseerd door de Markt met het puthuis. Ook het grote belang hiervan zal verderop nog uitvoerig ter sprake komen.

De verbindingsweg tussen de waterpomp voor de Antoniuskapel en de waterput op de Markt symboliseert, naar analogie van de stijgende gang in de piramide, de weg die de mens in zijn geestelijke ontwikkeling moet gaan. Opvallend is het kaarsrechte verloop van de straat dat doet denken aan de structuur van een 'geestenpad' zoals die werd beschreven in hoofdstuk 2. Een eigenschap die de straat gemeen heeft met het tracé Torenstraat – Parade – Peperstraat dat ook kaarsrecht is en eveneens een geestelijke groei symboliseert, zoals nog zal worden beschreven in hoofdstuk 11.

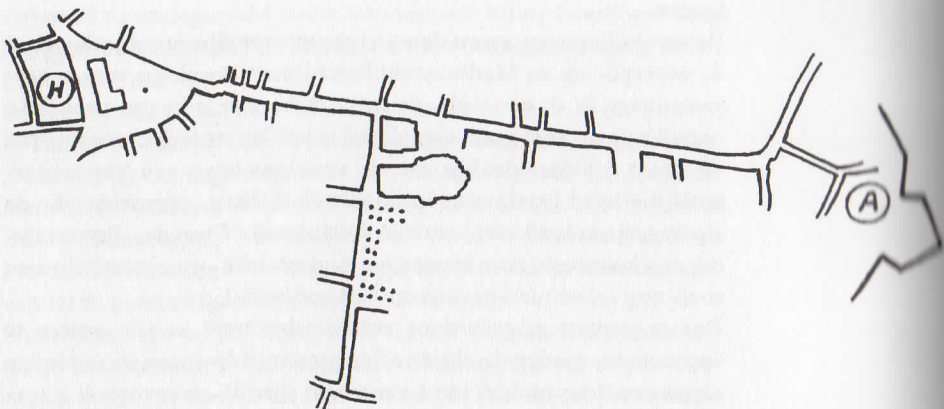
Om ongewenst gebruik door zwakke, dan wel kwade geesten te voorkomen, werden de altijd rechte geestenpaden aan de uiteinden afgesloten door middel van kromme en chaotisch gevormde struc-

turen. Heel vaak werden die aangelegd in de vorm van een labyrint. Daarom verzandde de doortrekking naar het zuiden van het Hinthamerinde, dat de dalende gang van de piramide symboliseert, direct voorbij de Antoniuskapel, al in de Windmolenbergstraat, in een chaotisch complex van straten. In dit gebied werd ten zuiden van de oude Sint-Jacob zelfs een, zowel stedenbouwkundig als architectonisch, niet in de oude stad passende villawijk gerealiseerd. Symbolisch gezien blokkeert deze daardoor mede de weg naar de Molenberg, die analoog is aan de kamer van de 'chaos' in de piramide.

Het tracé van de Hinthamerstraat werd visueel als het ware opgesloten: aan de oostzijde door de kapel van de wereldvreemde klui-zenaar Antonius en aan de westzijde door het huizenblok tussen Markt en Pensmarkt. Hierdoor konden de zich langs rechte lijnen verplaatsende zwakke geesten van het 'gekkeneind' het – in hoofdstuk 7 beschreven – vroegere paleis van de hertog aan de Pensmarkt niet bereiken, omdat dit in het verlengde van deze lijn aan de westzijde stond, achter het hiervoor genoemde huizenblok aan de Pensmarkt. Aan de oostzijde sloot de Antoniuskapel de toegang af tot het op dezelfde lijn ontworpen paleis van hertog Anton. Opvallend is dat niet alleen deze paleizen, maar ook het puthuis op de Markt ongestoord buiten de zichtlijn van dit geestenpad staat. Dat komt doordat het hoekhuis Markt-Hinthamerstraat midden op de zwaartelijn van de stadsdriehoek werd gebouwd, waardoor het puthuis vanuit de Hinthamerstraat niet zichtbaar is (zie hiervoor afb. 95 in hoofdstuk 11).

Ook het tracé langs Parade en Peperstraat werd opgesloten. En wel: tussen de gevelwand van de Oude Dieze aan de zuidzijde en de gevelwand van de Hinthamerstraat aan de noordzijde (de Sint-Josephstraat was oorspronkelijk niet meer dan een smalle steeg tussen twee huizen). Hierdoor waren de beide straten, figuurlijk gesproken, van buitenaf voor kwaadwillende aardgebonden geesten moei-

Afb. 51. De haaks op elkaar lopende 'geestenpaden' langs Hinthamerstraat en Torenstraat-Peperstraat in het verlengde van het eerste pad lagen de voor de geesten onbereikbare paleizen van hertog Hendrik (H) en hertog Anton (A).

lijk te vinden. Voor de Antoniuskapel heeft hiertoe zelfs de hiervoor al beschreven politiepost gestaan die symbolisch de granietblokken weergaf waarmee de stijgende gang in de piramide onzichtbaar was afgesloten.

In onze tijd ten slotte, wordt het geestenpadtracé langs de Parade ernstig belemmerd, doordat er op dit pad overdekte cafeterrassen werden gebouwd en bomen geplant en de langs het plein lopende verkeersweg door middel van twee bochten geforceerd een tiental meters naar het oosten werd opgeschoven. Zelfs voor mensen van vlees en bloed is het hier op zonnige dagen al moeilijk de weg te vinden tussen de tafeltjes en stoeltjes die daar dan ook nog zijn opgesteld.

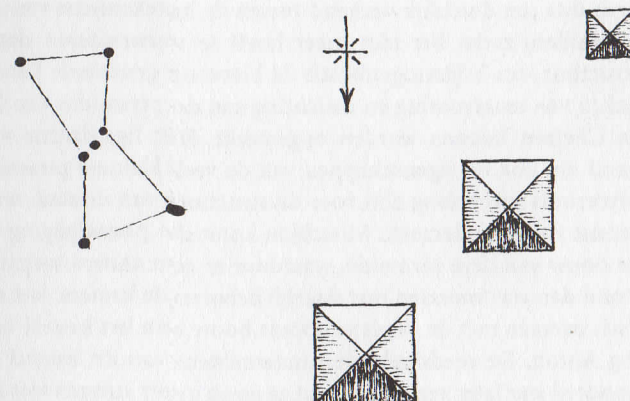
De in de structuur van 's-Hertogenbosch herkenbare symboliek is in wezen dezelfde als die van de Keltische triade: dood, transformatie en (weder)geboorte, gesymboliseerd in Schelde, Maas en Rijn, zoals die in het vorige hoofdstuk naar voren kwam.

Het dooreenvlechten in de structuur van 's-Hertogenbosch van de eigenschappen van de beide grootste piramides, zoals de lengtematen van beide, de hellingshoek van de piramide van Chefred en het gangenstelsel van de Grote Piramide, laten zich verklaren uit de symbolische overeenkomst tussen enerzijds de beide piramides en anderzijds de sterren in de gordel van het sterrenbeeld Orion.

Volgens teksten die staan gebeiteld in de piramide van Oenias, baarde Isis na de dood van Osiris hun zoon Horus die de moord op zijn vader moest gaan wreken. Daarmee had Isis haar taak volbracht en zij voegde zich bij Osiris 'in de sterren'.

In hun boek *The Orion mystery* beschrijven Robert Bauval en Adrian Gilbert hoe de Egyptenaren het sterrenbeeld Orion als de beeltenis van Osiris beschouwden en de ster Sirius, die links naast Orion in de Grote Hond staat, als de gemanifesteerde energie van Isis. Toen de auteurs het sterrenbeeld Orion op een kaart van het

Afb. 52. Links: het sterrenbeeld Orion met geheel links onder de ster Sirius. In projectie op de Aarde komen de sterren in de gordel van Orion van links naar rechts overeen met de piramides van Cheops, Chefred en Mycerinus; de ster rechtshoven staat de piramide van Senefer al Aryan; de ster links onder met de piramide van Abu Ru-sach. Rechts: de onderlinge ligging van de piramides van Cheops, Chefred en Mycerinus.

aardoppervlak projecteerden, ontdekten zij dat tenminste vijf van de zeven grote sterren van Orion samenvielen met vijf van de belangrijkste piramides. De drie sterren van de gordel van Orion kwamen daarbij terecht op de piramides van Cheops, Chefred en Mycerinus. De Melkweg aan de oostzijde van Orion bleek samen te vallen met de loop van de Nijl even ten oosten van het plateau van Gizeh. Door het dicht bijeen staan van de drie sterren in de gordel van Orion symboliseren ze belangrijke met elkaar samenhangende eigenschappen van Osiris. Eenzelfde samenhang mag daarom volgens Bauval worden gezien in de betekenis van de drie dicht bijeen staande grote piramides. Alhoewel de Grote Piramide volgens Edgar Cayce moet zijn gebouwd tussen 10 490 en 10 390 v.C., is er kennelijk toch een duidelijk verband met de waarschijnlijk achtduizend jaar later gebouwde piramiden van Chefred en Mycerinus. Al in 1934 had de architect James A. Kane na wiskundige berekeningen erop gewezen dat de drie piramides moesten zijn gebouwd volgens een samenhangend totaalplan. Waarschijnlijk omdat hij geen wetenschapper was, werden zijn ideeën genegeerd en vergeten, tot vijftig jaar later wetenschappelijk onderzoek in dezelfde richting begon te wijzen. Bauval, die Kanes geschiedenis vermeldt, herinnert ook aan diens bezoek in 1934 aan de toenmalige directeur van het Instituut voor Oriëntalistiek van de universiteit van Chicago, waarin deze Kane probeert onderuit te halen door steeds maar weer 'toeval!' te roepen.

Nu accepteren ook Bauval en Gilbert weliswaar wel de algemeen aanvaarde bouwtijd van de Grote Piramide die door de wetenschap op omstreeks 2400 v.C. wordt gesteld, maar zij vermelden ook hoe omstreeks 10 400 v.C. als gevolg van de precessie de opkomst van Sirius samenviel met de hoogste stand van Orion aan de nachtelijke hemel, wat voor de Egyptische mythologie van het grootste belang is. Tegelijk wijzen zij erop dat de Egyptische mythologie al duizenden jaren voor 2400 moet zijn gevormd.

Er is dus een duidelijk verband tussen de betekenissen van de drie piramiden, zodat het niet meer hoeft te verwonderen dat in de structuur van 's-Hertogenbosch de hiervoor genoemde karakteristieken van maatvoering en inrichting van de piramides van Cheops en Chefred kunnen worden opgemerkt. Het ligt daarna voor de hand dat ook de eigenschappen van de veel kleinere piramide van Mycerinus van belang zijn voor de structuur van de stad, maar dat vereist nader onderzoek. Misschien komt de planwijziging tijdens de bouw van deze piramide, waardoor er een andere toegang ontstond dan was voorzien met daarbij behorende kamers, wel symbolisch overeen met de nooit voltooide bouw van het kasteel van hertog Anton. De reeds gelegde fundamenten van dit kasteel gingen honderd jaar later verloren, zodat ze nooit meer kunnen worden on-

derzocht, zoals de sarcofaag van Mycerinus definitief verloren ging toen in het midden van de 19e eeuw in een zware storm voor de Spaanse kust het schip verging waarmee de sarcofaag naar Engeland werd vervoerd.

De overeenkomsten tussen de hoofdvorm van de piramide van Chefred en het gangenstelsel van de Grote Piramide enerzijds en de structuur van de stad anderzijds, verwijzen naar een werkelijkheid die niet dezelfde is als waar wij in het fysieke leven mee te maken hebben. In die andere werkelijkheid gebeuren er dingen buiten de ons vertrouwde dimensie van ruimte, tijd en zwaartekracht. Ze openbaren zich door middel van symbolen die door het dagelijks bewustzijn kunnen worden verstaan omdat ze in materie omgezet, door onze zintuigen kunnen worden waargenomen. Zowel de piramides als de stad 's-Hertogenbosch zijn verschillende manifestaties van dezelfde 'gebeurtenis' in een andere dimensie waardoor ze in symboliek en vormgeving op elkaar lijken, maar toch niet identiek zijn.

Doordat deze 'gebeurtenis' plaatsvindt buiten de dimensie van de tijd, kunnen de details ervan zich bovendien manifesteren in een schijnbaar onlogische volgorde. Daardoor kan bijvoorbeeld een middeleeuws gebouw dat nu niet eens meer bestaat, een symbool geweest zijn van iets dat pas in onze tijd gebeurt. Omgekeerd kan een gebouw of structuur van vandaag onbewust een antwoord zijn op iets dat in feite al eeuwen geleden heeft plaatsgevonden.

BEWUSTWORDING VAN DE BURGERIJ EN DE STICHTING VAN 'S-HERTOGENBOSCH

De stichting van 's-Hertogenbosch omstreeks 1185 was geen op zichzelf staande gebeurtenis. Veertig jaar daarvoor was in Zuid-Frankrijk het tijdperk van de bastides begonnen toen de graaf van Toulouse op de plaats van de vroegere Keltische stad Taskdun in 1144 de stad Montauban stichtte.

Op sommige plaatsen had de opkomende burgerij al een grote mate van zelfbestuur weten te verwerven en het was voor de adel van belang deze nieuwe ontwikkeling onder controle te houden. Daartoe stichtten de landheren de bastides, waarvan er alleen al in Zuidwest-Frankrijk meer dan 350 bekend zijn.

Om de rechten van de bewoners als vrije burgers te verzekeren, werden de bastides zorgvuldig ontworpen en aangelegd. De nieuwe steden kregen binnen de stadsmuren een stuk bouwgrond met bijbehorende tuingrond, terwijl zij buiten de muren een stuk veldgrond in eigendom kregen. Op de markt van de bastide verkochten zij hun producten en om het belang hiervan te symboliseren werd die markt tot een stedenbouwkundig hoogtepunt gemaakt door de toeleidende straten rond de markt te laten overgaan in overdekte galerijen. Als extra beveiliging binnen de stadsmuren werd de vlak bij de markt gebouwde kerk meestal uitgevoerd als een verdedigbare sterkte waar de bevolking zich in tijd van nood boven de kerkgewelven comfortabel kon verschansen, naar het voorbeeld van de Saint-Sernin in Toulouse. Daar bevonden zich boven de kerkgewelven enorme vluchtzolders. Deze werden in 1860 door de architect Viollet le Duc gesloopt, maar in 1993-1994 met groot historisch besef weer herbouwd. De naam van de bastides verwees doorgaans naar de oorsprong van de door de stichter verleende privileges en hun ligging was altijd opvallend en strategisch om daardoor de macht van zowel de bouwheer als van de bewoners te symboliseren.

Het door hertog Hendrik gestichte 's-Hertogenbosch vertoont nogal wat van de hiervoor beschreven kenmerken van de bastides. De waarschijnlijk zorgvuldig gekozen dag waarop de stad werd gesticht, kwam al ter sprake in hoofdstuk 4. De opvallende verandering van de naam Boschel in 's-Hertogenbosch is typerend voor het ontstaan van een bastide. Ook opvallend was de grote daadkrachtige belang-

stelling die de hertog toonde voor zijn nieuwe stad, die strategisch was gelegen aan de uiterste noordgrens van het hertogdom. Hij bouwde er een huis aan de tegenwoordige Pensmarkt en wist de steden Brussel, Leuven en Antwerpen te bewegen tot de financiering van poorten voor de jonge stad die veel van plunderingen te lijden had. Hij bevorderde groei en bloei van de stad en was kennelijk zo overtuigd van haar voorspoedige toekomst, dat hij al kort na 1200 een nieuw Hof bouwde op een terrein dat hij bezat even buiten de Lovense poort aan de Hinthamerstraat.

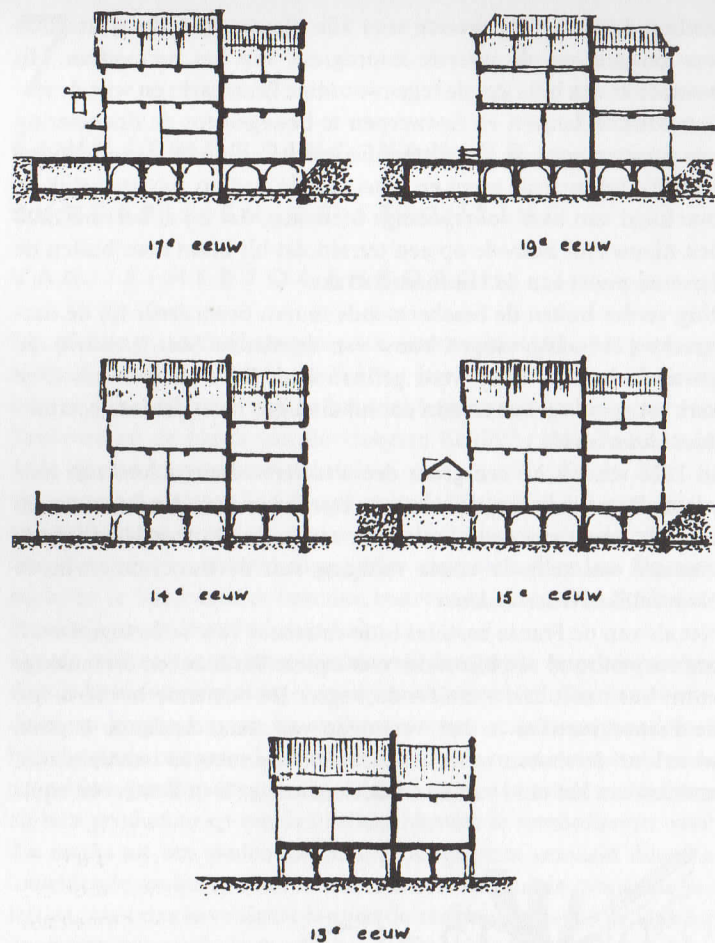
Nog verder buiten de beschermende muren bevorderde hij de omstreeks 1210 aangevangen bouw van de nieuwe Sint-Janskerk, die grotendeels door hem werd gefinancierd. Bovendien kwam deze kerk tot stand op een terrein dat hij uit eigen bezit daartoe beschikbaar had gesteld.

In 1228 schonk hij een groot deel van het terrein achter zijn huis aan de Pensmarkt aan de toen nog zeer jonge orde der franciscanen voor de bouw van een klooster en een kerk. Dit minderbroedersklooster was zelfs de eerste vestiging van de franciscanen in de Noordelijke Nederlanden.

Net als van de Franse bastides is de structuur van 's-Hertogenbosch ontworpen rond een bijzonder marktplein dat hier een driehoekige vorm heeft met drie toeleidende wegen. De boeiende *cornières* van de Franse bastides in het verlengde van de toeleidende straten, waardoor de straten rond het plein in feite meestal overdekt zijn, moeten aan het eind van de Middeleeuwen in Den Bosch een equi-

Abb. 33. Werkelders aan de Oude Gracht in Utrecht. Volgens dit privilege moet in de Middeleeuwen de Markt in 's-Hertogenbosch zijn vormgegeven.

Afb. 54. De ontwikkeling van de huizen aan de Markt van 's-Hertogenbosch. Door de ophoging van het terrein veranderden de ruimtes op de begane grond in kelders.

valent hebben gehad dat wij ons nu nauwelijks meer kunnen voorstellen. De architectuur ervan is vergelijkbaar met die van het systeem van de werfkelders in Utrecht die uitkomen op een kade aan de gracht, terwijl de eigenlijke straat op deze kelders voor de huizen ligt.

Het straatniveau van de hooggelegen Bossche Markt is niet oorspronkelijk en kwam pas aan het eind van de 14e eeuw definitief tot stand na diverse ophogingen van het terrein. De bouwkundige details van veel huizen rond het plein wijzen erop dat die toen al bestonden. Dit lijkt in strijd met het tijdstip van de ophogingen omdat de huizen gebouwd schijnen op het niveau van de tegenwoordige Markt.

Naar mijn persoonlijke mening kan de enige verklaring hiervoor zijn dat de kelders onder de huizen oorspronkelijk niet anders waren dan op straatniveau gebouwde ruimten waarin de bedrijvig-

heid van het dagelijkse leven plaatsvond. Ze zijn voor een groot deel van soms prachtige kruisgewelven of eiken zolderingen voorzien, wat erop kan wijzen dat ze niet als kelders gebouwd zijn.

Om de overlast van het stijgende grondwater tegen te gaan zullen de merkwaardige keldertjes gebouwd zijn die vóór de huizen liggen, onder de eigen erven, en die zich uitstrekken tot een zestal meters voor de gevelwand. Op de gewelven van deze keldertjes werd er een altijd droog blijvende loopstraat aangelegd die enkele meters hoger lag dan het middenterrein van de Markt en met trappen daarmee verbonden zal zijn geweest, op dezelfde manier als nu nog steeds zichtbaar is in de bastide Villefranche de la Rouergue. Vanaf deze verhoogde straat waren de woonverdiepingen van de huizen zo rechtstreeks te bereiken. De onderste bouwlaag werd hierdoor feitelijk kelder.

Daar de wateroverlast steeds maar toenam, werd aan het einde van de 14e eeuw het hele middenterrein opgehoogd tot het straatniveau dat al bestond langs de gevelwanden. Daardoor verdween het karakteristieke aanzien zoals we dat vandaag nog kunnen zien in Utrecht en nog enkele andere steden, waaronder Leeuwarden. De ophoging van de Bossche Markt vond plaats juist in de tijd dat het stelsel van de Utrechtse Werven tot een door de overheid voorgeschreven regel werd. Daarom lijkt het niet onmogelijk dat in Utrecht het Bossche systeem bekend was en de toepassing ervan daar begon, juist toen het in Den Bosch uit praktische overwegingen moest worden prijsgegeven.

Door de egalisering verdween het karakteristieke straatprofiel. De verhoogde straat op de voorkelders was toen niet meer nodig en daardoor konden op het nieuwe niveau, als compensatie voor het verdwenen profiel de grote aanbouwsels vóór de gevels ontstaan zoals die zijn afgebeeld op het al eerder genoemde 16e-eeuwse schilderij van de Lakenmarkt. In de daaropvolgende eeuwen zouden deze schilderachtige aanbouwsels geleidelijk aan worden vervangen door kleine overdekte keldertoegangen, stoepen en luifels.

Er zijn nogal wat aanwijzingen dat de zorgvuldige aanleg van de bastides ook voor 's-Hertogenbosch kenmerkend is. In *Brabants Heem* jaargang 1980, no. 4 merkt professor drs. H.L. Janssen op 'dat de opgraving in 1978 aan de Postelstraat belangrijke informatie heeft verschaft over het verkavelingspatroon in de 12e en 13e eeuw, dat zeer uniform en regelmatig lijkt en mogelijk door een centrale instantie, te weten de hertog of de stad, werd geleid'.

De strakke verkaveling met haakse hoeken van het Peperdomein, tussen Hinthamerstraat en Oude Dieze, roept al heel duidelijk herinneringen op aan het verkavelingspatroon van de bastides. De vier straten rond het open middenterrein, de Parade, die tot eind jaren zestig grotendeels in het verlengde lagen van de toegangswegen,

tonen duidelijk overeenkomst met de vier *cornières* rond het centrale plein in de bastide. Zij worden immers aan de pleinzijde begrensd door groene wanden, waarvan de boomstammen vergelijkbaar zijn met de steunpunten van de overdekte galerijen in de bastide, aan de pleinzijde van de omringende straten. Deze vorm van de Parade komt overeen met die van het centrale plein in de bastide Grenade, halverwege tussen Toulouse en Montauban, waar in plaats van de geheel ontbrekende galerijen de vier omringende straten aan de pleinzijde worden begrensd door een rij platanen. Een boomsoort, overigens, die karakteristiek is voor Zuid-Frankrijk. Op de Bossche Parade stonden hier oorspronkelijk lindebomen, die zeker beter passen bij het geheel andere licht in onze streek.

Waar de kerk in de bastide bewust gebouwd werd als een verdedigbare sterkte, veronderstelt Jan Mosmans dat het ook voor de Bossche Sint-Jan wel eens de bedoeling kan zijn geweest deze als een versterkte kerk af te bouwen. Hij beschrijft hoe de Brabantse hertog in 1222 door de bisschop van Keulen werd gedwongen Den Bosch op te dragen aan de Keulse kerk, waarna de hertog het gebied van de bisschop in leen kreeg. Maar de hertog weigerde de hele stad aan de bisschop te schenken. Hij behield zijn nieuwe paleis en het Peperdomein, waarop de nieuwe kerk was gebouwd, voor zichzelf. Dit laatste was tamelijk ver buiten de stadsmuren gelegen en als zelfstandige eenheid door een lage muur omsloten. De bisschop zou volgens Jan Mosmans bang geweest kunnen zijn dat de hertog deze muur zou verhogen en versterken. Hij veronderstelt dat de hertog ook best wel eens van plan kan zijn geweest de pas gebouwde kerk van een versterkte toren te voorzien. Mede daardoor zou er een geduchte vesting kunnen ontstaan, die een bedreiging kon vormen voor de bisschop die het afzonderlijk ommuurde stadsgedeelte rond de Markt in zijn bezit had.

De stroom van nieuw gestichte steden symboliseerde het ontstaan en de bewustwording van een nieuwe burgerij. Natuurlijk waren er vroeger door de Romeinen en de Frankische koningen ook steden gebouwd, maar die waren vooral bedoeld als militaire centra. De nieuwe steden waren handelscentra waar de vrijheid van de jonge burgerij tot ontplooiing kon komen. In *Zwanenridder en Vliegende Hollander* veronderstelt mr. Max Stibbe dat de impuls tot het bouwen van deze steden uit Engeland afkomstig was. De zwanenridder Turketul zou hierin een cruciale rol hebben gespeeld.

Zwanenridders waren ontwikkelde en spiritueel hoogstaande mannen die mediamiek in contact zouden hebben gestaan met de geesten van de graalridders van de legendarische koning Arthur. Deze werden beschouwd als de behoeders van de heilige Graal die in de Middeleeuwen werd gezien als de kelk van het Laatste Avondmaal. De legendes rond de Graal en koning Arthur zijn van Keltische oor-

sprong en zo waren de graalridders in feite druïdische ingewijden. De zwanenridders begrepen als hun opvolgers het nieuwe keerpunt in de geschiedenis van West-Europa en zagen het als hun taak de ontwikkeling van de jonge burgermaatschappij te bevorderen en te begeleiden.

Uit de verwickelingen die zich voordeden rond hun optreden ontstonden legendes waarin de zwaan als symbool van het ingewijd zijn een belangrijke rol speelde. Zo wordt in een van deze legendes verhaald hoe in 711 over het grote land van Kleef hertogin Beatrix heerste. Zij was de dochter van de overleden hertog Diederik. Toen zij eens verbleef op de burch van Nijmegen, kwam er een zwaan de rivier opzwemmen die een scheepje voorttrok aan een gouden ketting. In het scheepje stond een ridder, zo groot als een reus. Deze droeg een gouden zwaard, een hoorn, en aan zijn vinger een ring. Hij stapte aan wal en zei dat hij gekomen was om het land te beschermen en de vijanden ervan te verdrijven. Beatrix ging van de man houden en wilde met hem trouwen. Hij stemde toe onder voorwaarde dat zij nooit naar zijn naam en zijn afkomst zou vragen. Toen zij dit na enkele jaren toch deed, zei hij dat hij Helias heette en daarop verdween hij, waarna de hertogin stierf van verdriet.

Stibbe vermeldt onder andere deze geschiedenis in zijn boek en merkt daarbij op dat dit en soortgelijke verhalen zich alle afspelen rond de riviermondingen van Schelde, Maas en Rijn. En dat zijn de drie rivieren van het heilige land van de Kelten. De oorsprong van deze legendes moet dan ook gezocht worden in de spiritualiteit van de druïdische traditie.

In *Op zoek naar de Zwaan* herinnert Gieljan Vingerhoets eraan dat het optreden van Turketul voortvloeide uit het aanzien van de Engelse koning Aethelstan in de westerse wereld. Aethelstan versloeg in 937 zijn vijanden die onder leiding stonden van de viking Anlaf. Dit maakte zoveel indruk dat hij de zwanenridder Turketul kon belasten met het uithuwelijken van zijn vijf zusters aan de vorsten op het vasteland die heersten over een gebied dat zich uitstreckte van de Oostzee in het noorden tot de Pyreneeën in het zuiden. Het nieuwe Engelse model van de ommuurde handelsstad waarin niet alleen de materiële welvaart, maar ook de spiritualiteit van de middeleeuwse mens tot ontwikkeling kon komen, kon zo op het vasteland worden geïntroduceerd. Het lange verblijf van Turketul aan het hof van de Duitse keizer Hendrik I (bijgenaamd de Vogelaar) zou er dan ook niet vreemd aan zijn geweest dat de keizer een groot aantal vestingsteden bouwde en daarom volgens Stibbe de 'Stedenstichter' werd genoemd.

Uit het optreden van de zwanenridders in het kader van hun opdracht de stichting van nieuwe steden te stimuleren zou later de sage zijn ontstaan van Lohengrin, die wel wordt gezien als de personifi-

catie van zowel Turketul alsook de zwanenridders na hem. Het verhaal van Lohengrin wordt door Stibbe als volgt samengevat.

Na de dood van hertog Godfried van Brabant wil een van de vazallen van de hertog, de dappere held Frederik van Telramund, trouwen met Godfrieds dochter Elsa. Omdat zij hardnekkig weigert, klaagt Frederik haar aan bij de keizer die in Nijmegen gericht houdt. Telramund verklaart daar dat Elsa beloofd heeft met hem in het huwelijk te treden en nu haar belofte heeft verbroken. Daarop neemt de keizer de beslissing dat een held haar in een Godskamp moet verdedigen tegen haar aanklager. Dan bidt Elsa God om hulp. Op Monsalvatsch, de Graalburcht, luiden de klokken als teken dat er iemand hulp nodig heeft. De Graal besluit dat Lohengrin, de zoon van Parcival, die hulp moet gaan verlenen. Hij wordt opgehaald door een zwaan die hem over zee voert en hem onderweg voedt met vis. Ondertussen had Elsa een landdag belegd in Antwerpen aan de Schelde (de heilige rivier van de Dood). Tijdens de vergadering kwam de zwanenridder aan en vernam het onrecht dat Elsa werd aangedaan. Daarop verklaarde hij zich bereid haar voorvechter te zijn. Vele vorsten en familieleden van Elsa kwamen over, zelfs vanuit Engeland, om de grote strijd bij te wonen. Maar de keizer beval dat deze moest worden gehouden in het door de Trojaan Moguntus alias Nequam gestichte Mainz aan de Rijn (de heilige rivier van de Wedergeboorte). Lohengrin won de strijd en Frederik van Telramund bekende dat hij had gelogen, waarop hij werd gedood. Elsa trad in het huwelijk met Lohengrin, waarbij deze haar verbood om naar zijn naam en afkomst te vragen. Toen zij dit na enige tijd toch deed, verliet Lohengrin haar en vertrok naar Lyzaborië (Luxemburg) waar hij een tragische dood stierf. Het land wordt naar hem genoemd en krijgt de naam Lotharingen.

De sage geeft allegorisch de verandering weer van de middeleeuwse mens die zich steeds meer bewust wordt van de waarde van zijn eigen persoonlijkheid. Het was de taak van de zwanenridders om deze ontwikkeling te sturen. Dat gebeurde in de sage door de zwanenridder Lohengrin. Dat die zijn naam niet mocht noemen geeft aan dat hij was ingewijd in de esoterische kennis van de mysteriën van de onstoffelijke wereld. Zijn scheepje wordt daarom getrokken door een zwaan die het teken is van zijn inwijding. Dat de zwaan hem onderweg voedt met vis, verwijst naar de opkomende invloed van het christendom. De vis is immers niet alleen symbool van het astrologische Vissen-tijdperk, maar ook van het aan dat tijdperk verbonden christendom. Niet voor niets waren de eerste volgelingen van Christus vissers.

De vorstinnen Beatrix en Elsa staan symbolisch voor de middeleeuwse bevolking die op zoek is naar een ander niveau van bewustzijn waarin aan de waarde van het individu een steeds groter wor-

Sprookjes, parabels, sagen, legendes en mythen hebben meestal een exoterische, op de zichtbare wereld gerichte vorm die door iedereen kan worden verstaan. Vanwege hun eenvoud en schijnbaar onwerkelijke inhoud worden ze vaak beschouwd als verhalen die je alleen maar vertelt aan kinderen en 'eenvoudigen van geest'. Maar doorgaans hebben zij ook een esoterische, op de innerlijke wereld gerichte betekenis die alleen door ingewijden wordt begrepen.

Abb. 55. Lohengrin met de zwaan zoals die staan afgebeeld op de koorbanken in de Sint-Jan.

boodschap die in het verhaal verborgen ligt. Daarom durft Vingerhoets het ook aan om de Lohengrin-sage te betrekken op het ontstaan van 's-Hertogenbosch. Hiertoe wijst hij onder andere op de midden-15e-eeuwse koorbanken in de Bossche Sint-Jan. In een van de acht dekstukken is daar een scheepje gesneden dat door het water wordt voortgetrokken door een zwaan. Deze kijkt achterom naar een zelfverzekerde ridder die in het scheepje zit. De kalm voor zich uit kijkende ridder is gekleed in volle wapenrusting met schild en hellebaard. Het ligt voor de hand dat dit een afbeelding is van Lohengrin die vanuit Engeland naar Antwerpen reisde om de erfdochter van de overleden hertog Godfried van Brabant bij te staan in haar nood door haar te helpen bij het stichten van een belangrijke nieuwe stad.

Die stad was gelegen in het stroomgebied van de Maas, de heilige rivier van de Kelten die de transformatie symboliseert. Daarmee wordt de esoterische betekenis van de Lohengrin-sage in de Keltische triade van Dood, Transformatie en Wedergeboorte, volledig gemaakt: door het organiseren van een landdag in Antwerpen aan de Schelde, de heilige rivier van de Dood, symboliseert Elsa het einde van een tijdperk waarin het gewone volk zich niet bewust was van zijn eigen waarde en betekenis. Maar op bevel van de keizer vindt de strijd om de innerlijke vrijheid van Elsa, die de bewustwording van dat volk symboliseert, niet plaats in Antwerpen maar in Mainz aan de Rijn, de heilige rivier van de Wedergeboorte. Voor deze bewustwording is een transformatie nodig die kan worden bereikt door het stichten van nieuwe steden. Daar de Maas de heilige rivier van de

In sagen en legendes wordt voor de exoterische kant vaak gebruik gemaakt van historische personen en gebeurtenissen, al zijn die soms ook schijnbaar zonder enig besef van tijd en ruimte bijeengevoegd. Maar omdat tijd en ruimte alleen dimensies zijn van de stoffelijke wereld, is dat niet van belang. Het gaat immers om de onstoffelijke inhoud van de

Transformatie is, kan in het stroomgebied van die rivier de stichting van een nieuwe stad deze transformatie symboliseren. Daarom kunnen we Lohengrin op zijn spirituele reis naar Mainz aantreffen in het nabij de Maas gelegen Boschel om uitvoering te geven aan de hem door de Graal opgelegde taak. Dat Godfrieds zoon Hendrik in feite als de stichter van 's-Hertogenbosch moet worden beschouwd, doet aan de waarde van het verhaal niets af. De innerlijke betekenis hiervan is immers belangrijker dan de uiterlijke vorm en als vrouw kon Elsa het hulp ontvangende volk symboliseren wat voor Hendrik als man niet mogelijk was.

Het ligt niet alleen voor de hand in het beeldje op de koorbanken de sage van Lohengrin te herkennen, maar ook een verband te zien met het Bossche Zwanenbroedersgenootschap. Van de oorsprong van dit nog steeds springlevende genootschap is niet veel meer bekend dan dat het als 'Illustre Lieve Vrouwe Broederschap' al zeer lang voor 1318 moet hebben bestaan. De broederschap hield zich vooral bezig met het luister bijzetten aan de viering van de grote Mariafeesten in de Sint-Jan, maar daarnaast ook met liefdadigheid.

Uit een document uit 1384 is bekend dat de gewoonte van de broederschap om eenmaal per jaar zwanenvlees te eten al vóór dat jaar moet hebben bestaan. Het is een vorm van een ritueel waarin de deelnemers symbolisch worden voorzien van geestelijk voedsel. Om eenzelfde reden zal Lohengrin op zijn overtocht naar Antwerpen ook door de zwaan zijn gevoed met vis als een verwijzing naar de spirituele waarde van het christendom. Dergelijke rituelen komen in alle godsdiensten voor en kunnen worden beschouwd als tekens van inwijding. Maar het is helemaal niet zo zeker dat dit door de latere zwanenbroeders nog werd begrepen.

De zwaan heeft een dubbele betekenis, maar heeft altijd te maken met reizen. Daarom dat herbergen aan deze vogel dikwijls hun naam ontleenden. De innerlijke betekenis ligt in het reizen in en de transformatie van de geest. Zoals Alcaeus, die omstreeks 600 v.C. in Marseille leefde, meedeelde, reisde Apollo, onderweg naar Delphi waar hij de Python versloeg en het orakel overnam, net als Lohengrin in een voertuig dat werd getrokken door zwanen.

Op het schilderij dat Jeroen Bosch maakte van de bruiloft van Cana wordt naast een schotel met een zwijnskop ook een schotel met een zwaan aangedragen. Zowel de bek van de zwart gekleurde zwijnskop als de snavel van de witte zwaan spuwen vurige stralen uit. Os en zwijn werden gezien als de laatste verblijfplaatsen in de seizoenencyclus van de Levensgeest, de zonneheld die door de Schepper van Hemel en Aarde was aangewezen om de Schepping te onderhouden. Zij werden door de boeren gegeten bij een oogstfeestmaaltijd om daardoor hun levenskracht niet verloren te laten gaan. Het zwijn werd daarom ook wel vereenzelvigd met de genoegens van het aard-

Abt. 56. De bruiloft van Cana op een schilderij van Jeroen Bosch.

Abt. 57. Het oorspronkelijke schilderij van de bruiloft van Cana volgens een kopie die wordt bewaard in het Louvre.

se leven en zelfs van de onkuisheid, terwijl de zwaan de transformatie van de menselijke geest naar een hoger bewustzijn verbeeldt. De rooms-katholieke Kerk beschouwde de eigenschappen van de beide dieren als tegenstellingen van kwaad en goed die wel een noodzakelijke strijd moesten opleveren. Toch worden de beide schotels op het schilderij feestelijk gezamenlijk en gelijkwaardig opgediend. Dat is typerend voor de Keltische levensbeschouwing waarin krachten die aan elkaar tegengesteld schijnen, worden verenigd en tot harmonie gebracht.

Deze mystieke vereniging wordt op de achtergrond van het schilderij opgeroepen door een druïde die met een toverstaf een bezwerend gebaar maakt in de richting van de beide schotels. De staf van de druïde bevindt zich boven het hoofd van Jezus' moeder, Maria, die naast de bruid aan tafel zit en in het centrum van de voorstelling het draaipunt vormt naar de tegenhanger van de druïde. Dat is Christus die rechts, samen met een belangrijk personage, onder een baldakijn aan het hoofd van de tafel zit. Analooq aan het gebaar van de druïde lijkt Christus een zegenend gebaar te maken naar de man op de voorgrond die in de weer is met de kruiken waarin het wonder gebeurt van de verandering van water in wijn. Toch is het niet zo zeker dat hij dit gebaar naar de wijnschenker maakt. Want blijkens een getekende kopie van het schilderij in het Louvre zou er nog een groepje van twee personen hebben gestaan op de plaats waar in de 18e eeuw twee hondjes zijn bijgeschilderd om de lege ruimte links in de voorgrond op te vullen. De achterste figuur van dit groepje is een

bisschop die een model van een eenvoudige kerk met een vierkante toren in de hand houdt. Kennelijk wordt daar een verzoek uitgebeeld om een nieuwe kerk te mogen bouwen.

In de magische lijn die de druïde met de beide jachtschotels verbindt, staat een achterover buigende man. In zijn geopende mond vangt deze een straaltje wijn op (of is het water?) uit een omgevalen kruik die is omgestoten door een van de muzikanten (de linkse muzikant is door beschadiging van het schilderij grotendeels verdwenen en het restant is overgeschilderd). Deze scène loopt als het ware vooruit op het wonder dat op de voorgrond van het schilderij de overgang naar de nieuwe spiritualiteit van het christendom aangeeft. In de compositie van het schilderij worden de schotels in de richting van de bruidegom bewogen. De ceremoniemeester die zich tussen bruid en bruidegom naar de laatste overbuigt, spreekt hem kennelijk hierover aan, terwijl de bruidegom zeer aandachtig luistert. Allegorisch gezien spreekt hij hier misschien wel over de betekenis van het Ierse christendom dat was voortgevloeid uit het evangelie van Johannes en zoveel overeenkomst had met de levensbeschouwing van de druïden.

Het lijkt erop dat Jeroen Bosch, die gezworen zwanenbroeder was, veel meer heeft willen vertellen dan het bijbelse verhaal van het eerste wonder van Jezus. Het is goed denkbaar dat het schilderij verwijst naar de jaarlijkse feestmaaltijd van de broederschap die kan worden gezien als een spiritueel transformerend oogstmaal dat de oude en de nieuwe Tijd met elkaar verbindt. Het kan daardoor de episode weergeven uit het verhaal van Lohengrin waarin deze allehuwde met Elsa van Brabant. Daarmee zou het schilderij een allegorie zijn op de stichting van 's-Hertogenbosch. De man die naast Jezus onder het baldakijn zit, zou dan hertog Godfried kunnen zijn die op het punt stond af te treden ten gunste van zijn zoon Hendrik, die hier op de ereplaats zit tussen Jezus en Maria. Als bruid vertegenwoordigt Elsa symbolisch de bevolking die door het optreden van Lohengrin als bruidegom de mogelijkheid krijgt zich in een stedelijk milieu geestelijk te ontplooiën.

Lohengrin bracht de boodschap mee van het druïdische erfgoed dat door Jezus was getransformeerd naar het christendom. Daarom is het zegenende gebaar van Christus kennelijk gericht naar het kind met de Graal die het symbool is van de Ierse christenen en verwijst naar de legendarische koning Arthur.

Als de lijn die de blik van Christus verbindt met de Graal wordt verlengd, dan komt hij uit bij het kerkmodel dat werd vastgehouden door de van het schilderij verdwenen bisschop. Misschien kwamen de beide van het doek verdwenen figuren met het verzoek tot het mogen bouwen van de kerk die zou worden toegewijd aan Johannes de Evangelist, de verkondiger van het spirituele christendom.

Precies tussen dit tweetal en het groepje van Lohengrin en de ceremoniemeester bevindt zich nog een derde groepje van twee heftig discussiërende mannen die wellicht hetzelfde onderwerp bespreken en het Johanneïsche christendom als een bedreiging zien voor de georganiseerde rooms-katholieke Kerk. Maar een zo confronterende verwijzing van de ingewijde Jeroen Bosch naar het ware christendom kon natuurlijk niet en misschien is wel daarom het groepje met de kerk weer van het schilderij verwijderd. Door de ironie van de geschiedenis is het verdwenen groepje later vervangen door een tweetal spelende hondjes die oppervlakkig gezien alleen maar heel onschuldig overkomen en doen wat hun baas zegt.

De zwanenbroeders zullen, zeker in de eerste eeuwen van hun bestaan, de blijde boodschap van Lohengrin, die anders was dan de boodschap van Rome, wel bewust hebben uitgedragen. Maar ook later nog is het zeker kenmerkend voor de Keltische traditie om tegenstellingen samen te smelten. Zo werd bijvoorbeeld na de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 het voortbestaan van de broederschap verzekerd door voortaan een aantal protestanten als lid te accepteren dat gelijk was aan het aantal katholieken. En dat in een tijd dat het de katholieken toch verboden was hun godsdienst in het openbaar uit te oefenen.

Aanleiding hiertoe was het verzoek van de protestantse gouverneur van de stad, Wolfert van Brederode die in 1641 met enkele vrienden had verzocht om lid te mogen worden van de broederschap. Daarvóór waren er al twee zwanenbroeders en drie gezworenen protestant geworden, onder wie de verdraagzame prins Willem van Oranje, die in 1566 zwanenbroeder was geworden.

Deze band met het huis van Oranje zou later worden voortgezet door koning Willem II die ook zwanenbroeder werd en als zodanig werd gevolgd door koningin Wilhelmina, koningin Juliana, prins Bernhard, koningin Beatrix, prinses Irene en kroonprins Willem Alexander.

Direct na de stichting van 's-Hertogenbosch bouwde de hertog aan de tegenwoordige Pensmarkt een stenen huis. De vroeg-16e-eeuwse geschiedschrijver Cuperinus vermeldt hierover: 'In den jaere 1206 werd eerst begrepen ende begonnen te maeken dat clooster van die Minnebroeders ten Bosch ende hartoch Henrick van Brabant gaf hen die plaetse after thuis in die Swane, dat doen des princhen palls was.' Het is de vraag of dit laatste helemaal juist is. Restanten van een tufstenen huis van 15 x 20 meter doen vermoeden dat het hertogelijk paleis iets noordelijker stond en dat het huis 'de Swaen' aan de zuidzijde slechts een onderdeel vormde van het complex. Sasse van Ysselt doet nogal wat moeite om aan te geven dat dit huis 'de Zwaan' zou heten omdat het lange tijd tot herberg gediend had. Zijn verklaring doet nogal gekunsteld aan en zal zijn voortgekomen

uit de constatering dat herbergen dikwijls naar zwanen werden genoemd. Maar het ligt meer voor de hand een verband te zoeken met de Lohengrin-sage en het huis te zien als het einddoel van Lohengrins reis om de hertog in zijn eigen huis te inspireren tot het geven van de nodige steun aan de jonge burgerij.

Behalve op de afbeelding van Lohengrin met de zwaan op de koorbanken, wijst Vingerhoets ook nog op het wapen van de Lieve Vrouwe Broederschap. Hierop staat een witte lelie afgebeeld die uitgroeit boven een doornstruik. Op een banderol onder het wapen staat de spreuk *Sicut lilium inter spinas* wat betekent: 'als een lelie tussen de doornen'. De broederschap ziet de lelie als een afbeelding van Maria die tussen de doornen van deze wereld haar zuiverheid bewaart.

Voor de diepere betekenis van de lelie verwijst Stibbe naar een middeleeuwse roman die zowel in Frankrijk als in Engeland bekend was en als volksverhaal ook deel uitmaakt van de Nederlandse literatuur. Dat verhaal gaat over koning Oriant van Liljefoort dat in de Zuidelijke Nederlanden zou hebben gelegen. Oriant trouwt met de beeldschone Beatrijs en krijgt zeven kinderen. Omdat Beatrijs geen koningsdochter is, besluit Matabrune, de jaloerse moeder van Oriant haar in het verderf te storten door de kinderen te laten doden. Als zij ontdekt dat ze niet in haar opzet is geslaagd, probeert zij de moord alsnog te regelen. Maar zonder dat ze daarvan verneemt, veranderen de kinderen in zwanen, met uitzondering van Heliant die toevallig afwezig was. Matabrune dringt bij de koning aan op de terechtstelling van Beatrijs. Maar om tijd te winnen besluit de koning dat haar eer mag worden verdedigd door de man die kans ziet Macharis, een vriendje van Matabrune, in een tweekamp te verslaan. Dit gebeurt ten slotte door zijn eigen zoon Heliant. Beatrijs wordt in haar eer hersteld en zowel Matabrune als Macharis wordt gedood. Met in het verhaal uitvoerig beschreven complicaties worden de zes zwanen weer in mensen veranderd op één uitzondering na. Als in het kasteel van Liljefoort op een dag de noodklok luidt, wordt Heliant door de overgebleven zwaan opge-

Afb. 58. Het wapen van de zwanenbroeders.

haald, neemt afscheid en verdwijnt om een goddelijke opdracht uit te voeren.

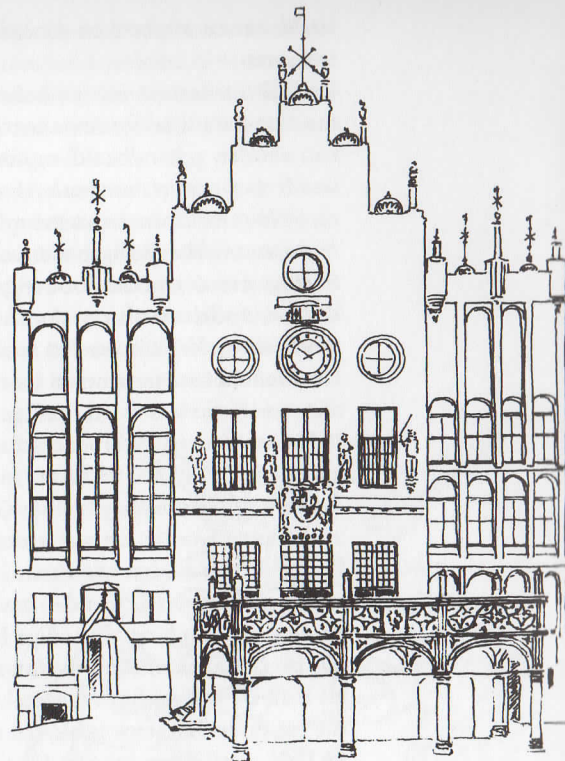
Ook dit verhaal zit vol symboliek. Stibbe ziet in de leliënstad Liljefoort de paradijselijke reine oertoestand van de mens die niet langer kan worden gehandhaafd, omdat de mens zich steeds meer bewust wordt van zijn verbondenheid met de Aarde. De 'heilant' Heliant moet dit proces van bewustwording in goede banen leiden. De latere zwanenridders krijgen tot taak het geestelijke erfgoed van Liljefoort getransformeerd door te geven. Vingerhoets veronderstelt dat de lelie, oprijzend uit een doornstruik in het wapen van de Bossche zwanenbroeders hiervan het teken is.

De zwanenbroeders moeten als zwanenridders de opvolgers geweest zijn van de ridders van de heilige Graal. Daarom zou de doornstruik in het wapen van de broederschap kunnen verwijzen naar hun herkomst. John Michell verklaart in zijn boek *New light on the ancient mystery of Glastonbury* hoe de Graalburch van koning Arthur gezocht moet worden op wat vroeger het eiland Avalon, ongeveer 36 kilometer ten zuiden van Bristol was. Daar was een van de grootste universiteiten van de druïden gevestigd. Volgens de legende zou kort na de dood van Jezus de heilige Jozef van Arimathea (zie hoofdstuk 10) bij zijn aankomst op Avalon zijn staf hebben geplant op Wearyall Hill. De staf schoot er wortel en groeide uit tot een doornstruik die tot in de 17e eeuw is blijven staan en steeds in december bloeide. Hij werd toen gekapt door een 'modern' denkende puritein, maar direct daarna op dezelfde plaats herplant, waar hij tot op vandaag van kilometers ver duidelijk zichtbaar is. In gestileerde vorm was de doornstruik afgebeeld in het wapen van de heilige Jozef, zoals dat in de abdij van Glastonbury werd bewaard. Vandaag is een afbeelding van dit wapen te zien in een gebrandschilderd raam in de kerk van Sint-Jan de Doper in Glastonbury. Stekken van de struik raakten verspreid over heel Glastonbury en de zeer bijzondere doornstruik wordt er gezien als een waarmerk van deze stad. Als herinnering aan de herkomst van Lohengrin en de stichting van 's-Hertogenbosch kan de doornstruik van Wearyall Hill terecht zijn gekomen in het wapen van de Bossche zwanenbroeders.

In hoofdstuk 4 werd al even gesproken over de gaffelankers op de kademuren van de Binnendieze, die door dr. Smit werden gezien als rechtstekens van de gaffelbroeders. De 18e-eeuwse geschiedschrijver mr. Johan Hendrik van Heurn vermoedde dat het genootschap van de gaffelbroeders werd opgericht om weerstand te bieden aan de plunderingen in de Meyerij van 's-Hertogenbosch door Gelderse benden. Maar de veronderstelling van Smit wijst op een heel andere taak en een veel hogere ouderdom.

De gaffelbroeders zouden hun bijeenkomsten hebben gehouden in een gebouw dat naast het stadhuis stond en dat de 'Gaffelkamer' of

'gemeene landskamer' werd genoemd. Als verklaring waarom er over de gaffelbroeders maar heel weinig bekend is, houdt Van Heurn de mogelijkheid open dat geschreven documenten over hun bezigheden wellicht verloren zijn gegaan bij de grote stadsbrand van 1463 toen het stadhuis en ook de Gaffelkamer in vlammen opgingen. Over de plaats waar de Gaffelkamer nu eigenlijk lag, is nogal wat onduidelijkheid. Van Heurn, en met hem nog veel anderen, zegt dat de gaffelbroeders vergaderden in het huis 'de Sinterklaas' dat tegen de zuidzijde van het stadhuis stond. In 1530 wordt in een akte die de huur omschreef van 'het huys Sint Claes' gezegd dat de 'dekenen van den Cremere ambacht ... zullen mogen doen afbreken het camerken boven opten Gaffel staende, ten einde de Gaffel haere perfectie ende volcomen ruymde te doen hebben ende huer brueders van den ambachte dair op te moigen setten'. Het huis 'de Sinterklaas' werd in 1599 aan de stad verkocht en in 1600 bij het stadhuis getrokken. Het stadhuis zelf werd na de grote stadsbrand van 1463 in 1478 herbouwd. Jacob van Oudenhoven schrijft in het midden van de 17e eeuw dat de Gaffelkamer een onderdeel was van dit tweede stadhuis dat toen nog alleen bestond uit het middelste gedeelte van het tegenwoordige gebouw. Jan Mosmans doet nogal wat moeite om aan te tonen dat het huis 'de Gaffel' aan de noordkant van het oude stadhuis stond. Toch is hij niet erg overtuigend, want hij baseert zich op een 'Instructie voor de proprietaris': 'van een huijse genaempt "de Lelije", staende aen de gemeijn merkt beneven "de Gaeffele" ofte Raethuijse der stad nae de Vughterpoortwaert'. Hieruit leidt Mosmans af dat het huis 'de Gaffel' tussen 'de Lelie' en het stadhuis moet hebben gestaan. Maar de instructie lijkt toch eerder aan te geven dat hier gesproken wordt over het hele stadhuis, waarvan 'de Gaffel' maar een gedeelte is. Over de gaffelbroeders vermeldt Van Heurn ook nog dat uiteindelijk 'dit Genootschap geheel teniet is geloopt; het schonk deszelfs

Afb. 59. Het laat-gotische stadhuis van 's-Hertogenbosch, naar een tekening van Pieter Saenredam, nadat de belendingen hieraan waren toegevoegd.

servies en ander gereedschap aan de Lieve Vrouwe Broederschap alhier; eenigen zijn om die rede van gevoelen dat de Gaffelbroeders onder die Broederschap zijn ingelijfd geweest'. Hier ligt een aanwijzing dat de gaffelbroeders een geheim genootschap vormden dat wellicht was voortgekomen uit de middeleeuwse vrije metselaars met hun geheimhoudingsplicht en de Keltische traditie van verbod op geschreven documenten.

In deze geheimhouding komt kennelijk wat verandering als in 1318 de stichting van de Lieve Vrouwe Broederschap officieel wordt vastgelegd. Symbolisch is de transformatie van het stoffelijke naar het geestelijke dan voltooid, en het magische gaffelsymbool verdwijnt om plaats te maken voor de moeder Gods Maria. De nederzetting blijkt te zijn uitgroeid tot een echte stad, die nu kan beginnen aan haar grote bloeiperiode die meer dan driehonderd jaar zal aanhouden. In datzelfde jaar 1318 geeft hertog Jan III toestemming hiertoe een nieuwe ommuring te bouwen rond de verwachte enorme uitbreiding die het definitieve uiterlijk van de stad zal gaan bepalen. Toch blijft kennelijk de geheimhoudingsplicht nog lang doorwerken. Want pas in 1384 blijkt uit een bewaard gebleven rekening dat er eenmaal per jaar in een gemeenschappelijke maaltijd zwaan wordt gegeten. Honderd jaar later in 1483 betreft de broederschap het huis in de Hinthamerstraat waar zij ook vandaag nog steeds gevestigd is. De herinnering aan de gaffelbroeders blijft in het tegenwoordige stadhuis alleen nog voortbestaan in de vertrekken dan wel gebouwen die naar hen genoemd waren en de functies die daarin nu (namelijk het besturen van de stad) worden uitgeoefend en die verwant zijn aan het oorspronkelijke functioneren van de daar vroeger gehuisveste gaffelbroeders. Maar pas als de Lieve Vrouwe Broederschap volledig als christelijke instelling is geaccepteerd, duikt in 1488 de benaming 'zwanenbroeders' op die verwijst naar de oorsprong van de broederschap.

In zijn in 1860 gepubliceerde *Inventaris* zegt de stadsarchivaris R.A. van Zuijlen over het huis dat grensde aan het huis 'de Lelie' (aan de noordzijde van het stadhuis) 'dat in 1514-1515 het hier bedoelde huis door de Regeering der stad "tot eenre gaffelen ende theerhuis gemaict is" zoals zulks in de rekening over dat dienstjaar vermeld staat'. Dit zou erop kunnen wijzen dat de gaffelkamer in dat jaar verplaatst is van 'de Sinterklaas' naar dit huis, dat daarna 'de Gaffel' genoemd werd en in zijn functioneren weinig meer te maken had met de oorspronkelijke doelstelling van de gaffelbroeders, die immers waren opgegaan in de Lieve Vrouwe Broederschap. Uiteindelijk werd dit huis in 1523 door de stad aangekocht en in 1606 eveneens bij het stadhuis gevoegd. Rest nog te worden opgemerkt dat de naam van het huis 'de Lelie' aan de noordzijde van 'de Gaffel' lijkt te verwijzen naar de lelie in het wapen van de Lieve Vrouwe Broederschap.

Er is dus veel verwarring en onduidelijkheid en dat komt doordat de werkelijk gebeurde feiten in de berichtgeving niet werden opgemerkt en beschreven, omdat ze niet pasten in de filosofie en het vooropgezette beeld van het heersende establishment dat niet gebaat was bij een juiste weergave hiervan. Maar dat is een verschijnsel dat zich ook vandaag nog voordoet in de hedendaagse en toch nog controleerbare geschiedschrijving van 's-Hertogenbosch en andere kwetsbare gemeenschappen.

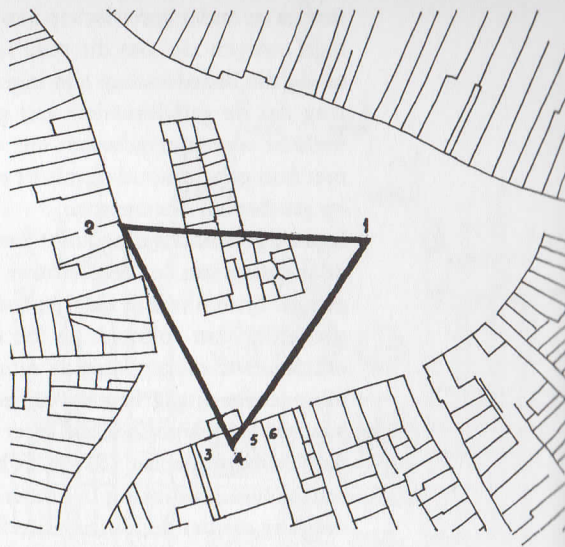
De situering van het stadhuis met de gaffelkamer is interessant door het spanningsveld dat er ligt tussen het puthuis op het midden van de Markt, de voorgevel van het huis 'de Zwaan' en de toren van het stadhuis, die door een gelijkzijdige driehoek met elkaar zijn verbonden.

Het belang van de waterwel als mogelijk Keltische cultusplaats die voorafging aan de later daar gebouwde put, kwam al even ter sprake in het vorige hoofdstuk. Daar vindt een sterke uitstraling van aardenergie plaats vanuit de energielijn die staat aangegeven op afbeelding 3.

Vanuit de in dit hoofdstuk beschreven symboliek kan 'de Zwaan' worden gezien als het huis vanwaaruit op aanwijzingen van Lothengrin door de hertog werd vormgegeven aan de bedwongen energie van de Aarde, terwijl de uitwerkingen daarvan tot stand kwamen onder het toezicht van de gaffelbroeders die vergaderden in de gaffelkamer in het (vermoedelijk) zuidwestelijke gedeelte van het latere stadhuis.

De herinnering aan de krachtige werking van deze magische driehoek bleef bewaard toen de oorspronkelijk op de drie hoekpunten uitgeoefende functies gingen veranderen. Op de plaats van de Keltische bron werd in de 15e eeuw een waterput voor algemeen gebruik gebouwd. Toen de hertog zijn nieuwe paleis in de Hinthamerstraat tussen de tegenwoordige Gasthuisstraat en Achter het Vuurstaal in gebruik nam, schonk hij zijn huis 'de Swaen' aan de minderbroeders franciscanen, die de geestelijke verzorging van de jonge burgerij voorlopig op zich namen.

Onder de volgelingen van Sint-Franciscus beschouwde de vleugel

Afb. 60. De magische driehoek die het spanningsveld symboliseert waarbinnen het ontstaan van de stad werd vormgegeven:
1) de put
2) de Swaen
3) de Sinterklaas
4) het stadhuis
5) de Gaffel (volgens Mosmans)
6) de Lelije.

Afb. 61. Sint-Franciscus zoals hij staat afgebeeld op het omstreeks 1500 gemaakte schilderij van de Bossche Lakenmarkt.

van de 'spiritualen', die de volstrekte armoede als hun richtlijn zagen, de franciscanen als de monnikenorde die de weg bereidde naar een nieuwe spirituele wereld, zoals die omstreeks 1200 was voorspeld door de Calabrische ziener Joachim van Fiore. Volgens diens voorspelling zou na het tijdperk van de Vader in de oudtestamentische periode en de priesterheerschappij in het tijdperk van de Zoon, in het omstreeks 1260 aanvangende tijdperk van de Heilige Geest de Kerk van Rome met haar paus, bisschoppen, priesters en sacramenten in feite overbodig worden, omdat de Heilige Geest in de harten van alle mensen zou worden uitgestort. Zijn opvatting over de dan verworven kwaliteit van het geestelijk leven deed niet alleen denken aan de levensbeschouwing van Franciscus, maar ook aan die van de druïden en van de gnostici. Al voor de stichting van zijn orde werd Franciscus daarom verdacht van kathaarse denkbeelden. Maar de op onderzoek gestuurde kardinaal Johannes de Sao Paulo berichtte in de zomer van 1210 aan de paus: 'Ik heb een zeer volmaakt man gevonden, die volgens de woorden van het heilige Evangelie wil leven en in alles de Evangelische volmaaktheid bestrachten wil. Ik geloof dat de Heer door hem het geloof in de Heilige Kerk door heel de wereld heen wil laten vernieuwen.'

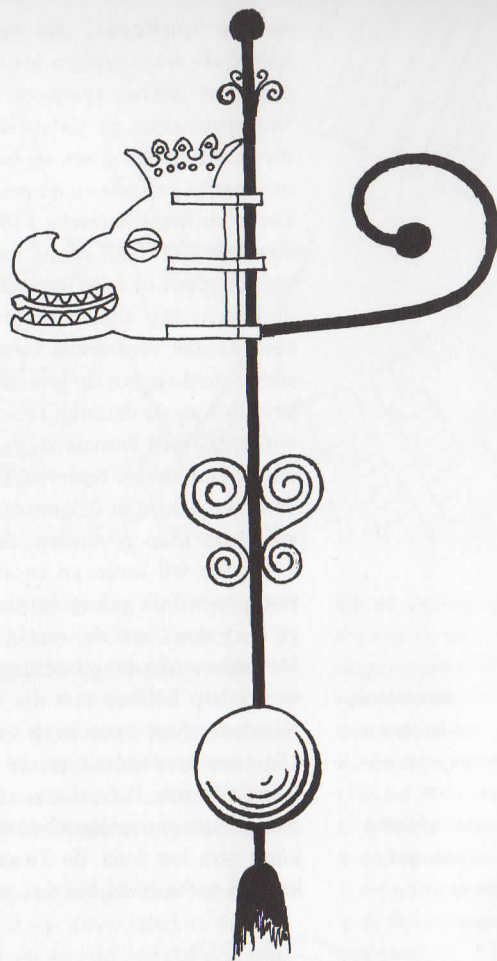
Misschien zijn de opvattingen van de franciscanen die sterke verwantschap hebben met die van de druïden en de katharen wel de reden dat Sint-Franciscus vóór het puthuis staat afgebeeld op het 16e-eeuwse schilderij van de Bossche Lakenmarkt (volgens de zienswijze van drs. P. Gerlach o.f.m.cap) terwijl hij, als jongeman, zijn mantel aan een arme schenkt.

Later zou het huis 'de Zwaan' de exoterische functie van herberg krijgen toebedeeld. Na de oprichting van de Lieve Vrouwe Broederschap veranderde ook de gaffelkamer geleidelijk aan van functie. Hij werd bestemd tot 'teerhuis' waar voorname bezoekers van de stad hun maaltijden gebruikten. De gaffelkamer verschoof van plaats en werd ten slotte opgenomen in het stadhuis, waar de exoterische bestuurlijke werkzaamheden van de gaffelbroeders werden voortgezet door het stadsbestuur.

De drie gebouwen op de hoekpunten van de magische driehoek werden gemerkt met een uitwendig goed zichtbaar symbool. Zo werd in de top van de

driehoek het puthuis voorzien van de adelaars van Apollo, waardoor het centrum van de stad duidelijk werd gemarkeerd. Op de plaats waar Lohengrin verbleef in het huis van de herzog, zal tot in de vorige eeuw zeker de zwaan aan de voorgevel van de latere herberg hebben uitgehangen. Het derde hoekpunt wordt tot op de dag van vandaag gemarkeerd door een zwijnskop die, als symbool van de gaffelbroeders vóór hun transformatie tot zwanenbroeders, is uitgesneden in de windwijzer op de toren van het stadshuis.

De bewustwording van de burgerij, zoals die zich manifesteerde in de bouw van de bastides, werd in gang gezet door de zwanenridders. Zij zou door Lohengrin, die staat afgebeeld op de koorbanken van de Sint-Jan, leiden tot de stichting van 's-Hertogenbosch, rond het puthuis als omphalos met de adelaars van Apollo. Zwaan en zwijn, de symbolen van respectievelijk zwanenbroeders en gaffelbroeders, zijn dezelfde als die staan afgebeeld op Jeroen Bosch' bruiloft van Cana. Deze schildering geeft aan dat de spirituele ontwikkeling van de burgerij door middel van het Keltische christendom daarbij door de Zwanenridders als ideaal werd nagestreefd.

Afb. 62. De windwijzer op de stadhuistoren is gesneden in de vorm van een gekroonde zwijnskop.

8

DE ZOETE MOEDER VAN DEN

BOSCH: EEN ZWARTE MADONNA

In de bewustwording van de Bossche burgerij speelt de zeshonderd jaar oude verering van de Zoete Moeder van Den Bosch een belangrijke rol. Om die volledig naar waarde te kunnen schatten, is het nodig terug te gaan naar de oorsprong en de ontwikkeling van de Mariaverering in de westerse wereld.

De Gallische Kelten, die door de Romeinen onder Caesar als oorlogszuchtige onbeschaafde wilden werden afgeschilderd, waren door Caesar met geweld onderworpen en voor een deel uit hun land verdreven. Vierhonderd jaar later werd tijdens het concilie van Constantinopel in 381 het christendom tot staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk uitgeroepen. Daarna begon de jonge staatskerk met de grondige uitroeiing van alles wat herinnerde niet alleen aan de Germaanse cultuur, maar vooral ook aan de Keltische, om dat die als nog veel bedreigender werd ervaren voor het Romeinse Rijk en de nieuwe Kerk.

Onderdeel van deze cultuur was de kennis van de energiestromen onder het oppervlak van de Aarde. Waar deze stromen elkaar kruisten en op plaatsen waar ze door de mens konden worden gevoeld, ontstonden vaak heiligdommen waar Moeder Aarde als godin werd vereerd. Meestal gebeurde dit in natuurlijke grotten of gegraven holen.

De daar vereerde beeltenis van de godin was zwart, omdat zij leefde in het donker van het onderaardse. De Kelten noemden haar 'Korridwen', de zwarte maagd. Zij symboliseerde de Natuur en was zowel de gemalin als de moeder van 'Hu-Kadarn', de zoon van God, die werd gesymboliseerd door de Zon. God zelf was 'Aesus', die als enige heerst in de cirkel van de oneindigheid.

Na de gewelddadige invoering van het christendom kon zij in het Keltische Gallië door haar gelijkenis met de christelijke Moeder Gods Maria blijven voortleven als *vierge noire* (zwarte madonna). Op de plekken waar een zwarte beeltenis van Maria wordt vereerd, gaat het dan ook heel vaak om een vroegere Keltische cultusplaats waar de krachten van de Aarde zich duidelijk manifesteerden.

Een van de beroemdste is de kathedraal van Chartres waar de zwarte madonna oorspronkelijk werd vereerd als een *virgo parvitura* (ba-

rende maagd) boven de waterput die zich bevindt in de crypte onder de kerk.

In *Les mystères de la cathédrale de Chartres* veronderstelt Louis Charpentier dat dit gebouw in zijn lengteas de richting volgt van de ondergrondse krachtstroom. Daarom staat het niet zuiver op het oosten gericht, wat voor een middeleeuwse kerk heel ongebruikelijk is, maar met een afwijking van 47° naar het noordoosten.

Nog duidelijker is de Keltische oorsprong van de kapel onder de preromaanse kerk van Saint Vorles in Châtillon-sur-Seine. Deze kapel onder de pas gerestaureerde preromaanse kerk fungeerde eeuwenlang als slotkapel van het kasteel waarvan de ruïnes hoog boven de stad liggen. Evenals de kathedraal van Chartres staat ook de kerk van Saint Vorles niet georiënteerd. De lengteas van het gebouw wijst naar het noordoosten. Daar ontspringt driehonderd meter verderop na een ondergrondse val van dertig meter uit de rots de bron van 'la Douix', waarvan het water vervolgens wegvloeit in de Seine. In de bron zijn Keltische houten beeldjes gevonden die als offergaven aan de aardgodin moeten hebben gediend. Ze waren afkomstig van de wat noordelijker gelegen Mont Lassois, waar een van de belangrijkste Keltische nederzettingen uit de voor-Romeinse tijd gelegen was met imposante grafheuvels van de Keltische aristocratie.

De aardgodin manifesteerde zich in Saint Vorles waarschijnlijk al vóór de Kelten zich in dit gebied vestigden, in een in de rots uitgehouwen spelonk. Deze is nu toegankelijk vanuit een kleine, 5e-eeuwse kapel onder de zijbeuk van de 11e-eeuwse kerk. De godin werd daar later als zwarte madonna vereerd onder de naam 'Sainte Marie du Château'. In de kapel kreeg zij bekendheid door Sint-Bernardus die later de jonge orde van de cisterciënzers tot bloei zou brengen. Kort na 1100 kreeg Bernardus aan de kapittelschool van Saint Vorles zijn eerste geestelijke onderricht. In de kerstnacht, bid-dend voor het beeld, zou hij een visioen hebben gehad dat bekend werd als 'het mirakel van de lactatie'. De madonna zou drie druppels moedermelk hebben opgewekt die door Bernardus in de mond werden opgevangen. Deze legende moet een interpretatie zijn geweest van het oude Keltische geloof in de werkzaamheid van de aardgodin die zich hier manifesteerde in de bron van la Douix. Want in de levensbeschrijving van Bernardus wordt het wonder niet vermeld. In de 16e eeuw werd het mirakel als fresco afgebeeld in de absis van de kapel. Dit fresco is inmiddels verdwenen, maar de afbeelding is nog bekend van een in 1855 gemaakte tekening. Het beeld zelf werd tijdens de Franse revolutie vernietigd.

Zwarte madonna's komen veel voor in het Keltische cultuurgebied van het vroegere Gallië. Alleen al binnen de landsgrenzen van het tegenwoordige Frankrijk zijn er niet minder dan 320 met zekerheid bekend. Het grootste deel hiervan is te vinden in het energierijke

vulkanische gebied van Auvergne en het kleinste deel in Bretagne waar de aardenergie vooral werd vastgehouden door de vele menhirs (rechttopstaande megalithen).

Doordat de verering van de zwarte madonna zich niet liet verwijderen uit de praktijk van het geestelijke leven van de tot het christendom bekeerde Kelten, ontstonden er in de loop van de eeuwen allerlei verklaringen voor de zwarte huidskleur. Sommige daarvan zullen zeker wel op enige waarheid berusten, maar andere komen erg gezocht over.

In sommige verklaringen zou het bijvoorbeeld gaan om een verkleuring doordat de beeltenis vaak was opgesteld in een vochtige omgeving waar kaarsenwalm of ander vuil en stof zich hechtten aan de beelden die soms waren behandeld met olie of wijn. Dat alleen gezichten en handen zwart waren, zou dan komen door de latere statiemantels die deze lichaamsdelen onbedekt lieten. Een andere verklaring werd gezocht in het veronderstelde gebruik van donkere houtsoorten zoals ebben en ceder. Ook werd wel beweerd dat de beelden navolgingen waren van het eerste portret van Maria, geschilderd door Sint-Lucas die haar zwart zou hebben afgebeeld naar het voorbeeld van de op het land onder de felle zon werkende vrouwen. Volgens weer een andere veronderstelling zouden de beelden tijdens de kruistochten zijn meegebracht vanuit Egypte waar zwarte koptische vrouwen er model voor zouden hebben gestaan. Weer anderen beweerden dat de zwarte gelaatskleur was bedoeld als troost voor pestlijders. Last but not least zou de afbeelding zijn ontleend aan het bijbelse Hooglied, omdat de daarin bezongen liefde van de bruidegom tot zijn bruid werd gezien als symbool van de liefde van de Kerk tot Maria. In het begin van het Hooglied zegt de bruid immers: 'Wel ben ik donker, maar toch nog mooi, o dochters van Jeruzalem: als de zwarte tenten van Kedar en de paviljoenen van Sjalma. Let er niet op dat ik zwart ben en door de zon verbrand, want de zonen van mijn moeder waren boos op mij en lieten mij de wijngaarden bewaken.'

Maar al deze verklaringen schieten tekort vanwege het enorme aantal zwarte madonna's. Belangrijker nog is dat ze bewust voorbijgaan aan de voorchristelijke opvatting die het zwart zag als de kleur van de Aarde, de bron van vruchtbaarheid en leven. Veel oude godinnen, zoals Diana, Cybele, Athene, Venus en Isis, die verwant zijn aan de christelijke moedermaagd Maria, werden eveneens vaak zwart afgebeeld. In onze tijd dringt dan ook steeds meer het besef door dat de zwarte madonna de uitbeelding is van Moeder Aarde.

De kerken waar de zwarte madonna vereerd wordt zijn van oudsher bedevaartsoorden waar vaak luisterrijke processies worden gehouden. Lang niet altijd zijn ze toegewijd aan Maria, laat staan aan Moeder Aarde, maar aan lokale heiligen uit de eerste eeuwen van het

christendom, die voor de Kerk acceptabeler waren dan de van oorsprong 'heidense' zwarte madonna.

De meeste van deze gebouwen stammen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling en hebben doorgaans een crypte. In veel gevallen zijn deze ondergrondse ruimtes nog ouder dan de kerken zelf (zoals die onder de Saint Vorles) en hebben ze geen logisch constructief verband met het erboven staande gebouw. Soms is de Keltische oorsprong aantoonbaar door overgeleverde verhalen of archeologische vondsten en dikwijls is er sprake van een waterbron. Zo heeft de vroeg-Romaanse kerk van Brioude onder het priesterkoor een bij de kerk niet passende en schijnbaar te kleine crypte die minstens zeshonderd jaar ouder is dan de kerk zelf. In de crypte bevindt zich, net als in die van Chartres een waterput. Ook hier heeft de crypte de richting van de kerk bepaald waarvan de lengteas naar het noordoosten wijst.

Door allerlei omstandigheden zijn de meeste Keltische beelden van de zwarte aardgodin verloren gegaan en vervangen door nieuwe. Bij een groot deel hiervan (ongeveer 75 procent) maakte de zwarte huidskleur daarbij plaats voor een witte. Symbolisch werd hierdoor de cyclische overgang aangeduid naar een nieuw tijdperk dat zou worden gekenmerkt door het christendom. De gevoelsmatige vrouwelijke denkwijze, gesymboliseerd in het zwart van de Aarde, maakte plaats voor de verstandelijke mannelijke denkwijze waarvoor het witte licht van de Zon symbolisch is.

Daardoor is het te begrijpen waarom bijvoorbeeld de niet-zwarte Romaanse madonna van Orcival toch Keltisch van oorsprong is. Tot op vandaag is zij het middelpunt van een jaarlijkse hemelvaartsprocessie die de gekerstende vorm is van een Keltisch ritueel. Het hier bijbehorende Keltische heiligdom bevond zich op de plaats van de tegenwoordige preromaanse narthex aan de westzijde van de in de 11e eeuw gebouwde kerk. Deze heeft overigens ook nog een crypte onder het priesterkoor. In de hiervoor bedoelde narthex zit in de bek van een gebeeldhouwde slangenkop de uitmonding van een nu niet meer werkzame waterbron. Deze welde omhoog op de kruising van twee ondergrondse wateraders, waarvan het verloop nog steeds aantoonbaar is.

Er is veel gedaan om de 'heidense' verering van de zwarte madonna met wortel en tak uit te roeien. Typerend is het schrijnende verhaal van Le Puy-en-Velay. Deze stad, in het hart van Auvergne, is gelegen op de resten van een uitgedoofde vulkaan waarvan een aantal hoge lavapieken het karakteristieke beeld van de stad bepalen. Op een ervan, niet minder dan tachtig meter hoog, staat een Romaanse kerk op de plaats van een vroegere aan Mercurius toegewijde tempel. Ook op de plaats waar tegenwoordig de Romaanse kathedraal staat, bevond zich voordien een Gallo-Romeinse tempel die blijkens een

bewaard gebleven inscriptie waarschijnlijk was toegewijd aan A-didon, een plaatselijke godheid. Enkele meters verder, op de plek van het tegenwoordige priesterkoor, stond een hunebed waarop volgens de legende in het begin van de 5e eeuw kort na de kerstening van de plaatselijke bevolking Maria als zwarte madonna verscheen, omringd door een legerschaar van engelen.

Afb. 63. De zwarte madonna van Le Puy-en-Velay.

Zij sprak de wens uit dat daar tot haar eer een kerk zou worden gebouwd om er wonderen te kunnen doen voor degenen die er tot haar kwamen bidden. Het hunebed bleef eeuwenlang de plek waar de wonderbaarlijke genezingen gebeurden, al werd het in de loop van de tijd om praktische redenen enkele keren verplaatst. De grote afdeksteen van het hunebed bevindt zich nu als 'koortssteen' (*pierre des fièvres*) aan het eind van de merkwaardig vormgegeven crypte. Een mooier bewijs dat de zwarte madonna moet worden gezien als beeltenis van Moeder Aarde is haast niet denkbaar!

De ellende van de uitroeiing van het 'bijgeloof' vond in Le Puy als uitwas van de 'Verlichting' plaats tijdens de Franse revolutie. Op 19 januari 1794 werd de zwarte madonna uit de kathedraal weggehaald, beroofd van de kostbare aankleding en opgeborgen in het stadsarchief. Blijkbaar was deze ontluistering nog niet genoeg, want op pinksterzondag 8 juni van dat jaar bracht het stadsbestuur, begeleid door een legertje gendarmes het beeld op een mestkar naar het stadhuis, waar het samen met andere religieuze voorwerpen op een daarvoor gemaakte brandstapel werd gegooid. Een zekere Bertrand Morel had nog geprobeerd het beeld te redden door te wijzen op de antiquarische waarde ervan, maar tevergeefs. Na afloop van het spektakel werd de as door de straatveger zorgvuldig verstrooid op een nabijgelegen grasveld om te voorkomen dat er relikwieën van zouden worden gemaakt. Het enige wat restte was een in 1777 gemaakte uitvoerige beschrijving en een in 1778 gepubliceerde gravure. Aan de hand hiervan zou later een nog steeds bestaande repli-

Er bestond nog een andere kopie van het beeld die al tweehonderd jaar vereerd werd in de vlakbij de kathedraal gelegen kerk van Saint Maurice. Een halve eeuw na de vernietiging van het oorspronkelijke beeld werd deze kopie ter vervanging van het verbrande beeld naar de kathedraal gebracht en in 1844 plechtig geïntroniseerd. Tot op heden wordt dit beeld beschouwd als het inspirerende centrum van het bedevaartsoord.

Dit eerherstel was een gevolg van de romantische opleving in de 19e eeuw van de verering van de zwarte madonna die al heel gauw een modeverschijnsel werd. Door deze opleving kwam er in het land nog eens een honderdtal plaatsen bij waar de zwarte madonna zou worden vereerd. Maar die hebben natuurlijk niet veel meer te maken met de verering van de aardgodin door de Kelten.

In *Vierges noires; la réponse vient de la terre* merkt Jacques Bonvin op dat de beelden van de zwarte madonna naar alchemistische traditie steeds geschilderd werden in de kleuren rood en groen. Dat gebeurde om ze effectief te laten deelhebben aan de werking van kosmische krachten. In onze tijd wordt de weldadige invloed die een goede kleurtoepassing op de mens heeft, bevestigd door de psychologie en door de nog jonge chromotherapie waarin de geneeskrachtige werking van kleuren in praktijk wordt gebracht.

De zwarte lichaamskleur van de madonna absorbeert volgens de alchimisten alle uit de Aarde afkomstige energie. Het groen brengt die energieën met elkaar in evenwicht. Dat is het begin van een spirituele transformatie, want de verzamelde energie kan door het rood vervolgens worden gefilterd, omgevormd en uitgestraald naar de mens die daarom komt vragen. Om het evenwicht brengende vermogen van het groen te versterken, worden er in Murat voor het beeld van de zwarte madonna daarom alleen groene kaarsen gebrand. In Marseille worden er op Maria-Lichtmis bij de zwarte madonna in de 5e-eeuwse crypte van de Saint Victor voor de gelovigen groene kaarsen gewijd. Deze worden gebruikt bij sterfgevallen om kwade krachten te neutraliseren en bij onweer om de bliksem af te leiden.

In het boekje *De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van 's-Hertogenbosch* vertelt Ton Kappelhof dat de Zwanenbroeders in de Bossche Maria-omgang meeliepen met kaarsen die met groen omwikkeld waren, terwijl de proosten witte stokken droegen. Op het hoofd droegen zij dan een krans van roggebloempjes.

De functie van de kleur groen wordt prachtig geïllustreerd door een legende die verbonden is aan de Mont Saint-Michel in Normandië. Deze tachtig meter hoge bergpiek was vóór de stichting in de 8e eeuw van de beroemde abdij een belangrijk Keltisch heiligdom omringd door uitgestrekte wouden die met het stijgen van de zeespiegel omstreeks 800 n.C. onder water zouden verdwijnen.

Er woonden in die tijd een paar kluizenaars, die regelmatig van voedsel werden voorzien door de pastoor van Astériac, het tegenwoordige Beauvoir, dat enkele kilometers naar het zuiden lag. Dat gebeurde na het ontvangen van rooksignalen van de kluizenaars. De pastoor stuurde dan een ezel, bepakt met voedsel, die zonder begeleiding zijn koerierstaak vervulde. Dat ging goed tot de ezel op een dag werd overvallen door een hongerige wolf die de ezel verscheurde. Volgens de legende veranderde de wolf daarop van kleur. Hij werd groen en zó volgzaam dat hij de taak van de ezel overnam en voortaan zorgde voor de bevoorrading van de kluizenaars. In de symboliek van deze legende is Astériac de ster die het nodige licht geeft in de duisternis waarin de mensheid in die tijd werd geacht te verkeren. De ezel symboliseert zijn voorganger die de zwan-

Alb. 64. Sint-Michael
strijdt met de draak
om het bezit van de
Mont Saint-Michel,
naar een afbeelding in
Les très riches heures
du duc de Berry.

gere Maagd Maria droeg op de avond voor de kerstnacht waarin door de geboorte van Jezus het goddelijke licht in de wereld verscheen tot heil van de mensheid. De wolf als symbool van het 'heidendom' vreet de ezel op, absorbeert zo diens betekenis en wordt daardoor de drager van het nieuwe licht. Hij wordt groen en volgzzaam, en symboliseert daarmee de transformatie van de Keltische levensbeschouwing naar de nieuwe spiritualiteit van het christendom.

Voor die transformatie is het vurige licht van de Zon noodzakelijk en daarom werden de beelden van de zwarte madonna met het gezicht in oostelijke richting op de krachtstroom geplaatst om zo de eerste stralen van de morgenzon te kunnen opvangen. Bonvin merkt op dat het punt van de zonsopgang op de horizon verschuift van ongeveer 45° (noordoost) in de zomer tot 135° (zuidoost) in de winter. Daarom zijn volgens hem zoveel gekerstende heiligdommen met een zwarte madonna op het noordoosten gericht. De kracht van de zonnestralen is immers het grootste in de tijd van de zomerzonnewende. In de jaarcyclus is dat, aldus Bonvin, de tijd waarin de transformatie van de zwarte madonna tot witte madonna begint. Deze cyclus kan in de kerkelijke kalender worden herkend in de feestdagen en maanden die zijn toegewijd aan de heilige Maria. Tijdens de wintermaanden slaapt de Aarde en zijn de door haar uitgestraalde energieën minimaal. Haar ontwaken werd gevierd op 2 februari, de dag die later werd gekerstend tot Maria-Lichtmis. Dat is de dag waarop wordt herdacht dat Maria, veertig dagen na Jezus' geboorte, in de tempel werd gereinigd. De levenbrengende cyclus kan dan opnieuw aanvangen. Bij het begin van de lente, dat vroeger het begin was van het kalenderjaar, wordt de Aarde door de Zon bevrucht. Dit wordt gesymboliseerd door de feestdag van Maria-Boodschap op 25 maart, wanneer de Kerk herdenkt dat de aartsengel Gabriël Maria aankondigt dat zij negen maanden later, met Kerstmis, de Moeder Gods zal worden. De transformatie van zwarte madonna naar witte madonna vindt plaats in de maanden juli, augustus en september. Daarom wordt aan het begin hiervan op 2 juli herdacht dat Maria's nicht, Elizabet, Maria's nog niet geboren kind herkende als Gods Zoon, toen haar eigen ongeboren kind, de latere Johannes de Doper, bij het horen van Maria's stem opsprong in haar schoot.

De zwarte madonna, als symbool van het aards materiële, transformeert dan tot witte madonna als symbool van het spirituele, waarna zij in de winter terugkeert naar het zwart van de Aarde om in alle rust weer nieuwe energie te kunnen verzamelen. Het eindpunt van die transformatie wordt door de Kerk gevierd op 15 augustus. Niet, zoals vroeger, door de terugkeer van de madonna naar het donker in de Aarde, maar naar het licht. De Kerk viert dan de Tenhemelopne-

ming van Maria, omdat in het christendom Maria's leven niet als cyclisch, maar als eenmalig wordt beschouwd.

Bonvin besluit met op te merken dat begin en einde van de transformatie worden gemarkeerd door de beide aan Maria toegewijde maanden mei en oktober. Het transformatieproces wordt voltooid aan het eind van september, wanneer de Zon het astrologische teken Maagd verlaat voor Weegschaal. Hierdoor wordt aangegeven dat het evenwicht van de energieën weer is bereikt, waarna de jaarcyclus opnieuw kan beginnen.

De belevenissen en de eigenschappen van de Zoete Moeder van 's-Hertogenbosch passen wonderwel in die van de hiervoor aangeduide rij van zwarte madonna's. Niet alleen omdat de feestdag van de transformerende Zoete Moeder kort na 2 juli op 7 juli wordt gevierd (zie voor die transformatie verderop in dit hoofdstuk). Het blijkt ook uit het boek waarin de 'Mirakelen van Onse Lieve Vrouwe tot 's-Hertogenbosch' werden verzameld. Dat begint met een lang gedicht waarin de gebeurtenissen van rond 1380 worden vermeld die tot de vele wonderen en de daaruit ontstane Mariaverering in 's-Hertogenbosch hebben geleid. De weergave van dit gedicht is niet oorspronkelijk, maar een waarschijnlijk omstreeks 1600 gemaakt afschrift waarin verschillende beschikbare teksten tot één geheel zijn samengevoegd.

Volgens het gedicht werd het beeld in 1380 gevonden door een steenhouwersknecht die het wilde opstoken in het vuur van de bouwloods. Maar de loodsmeeester verhinderde dat omdat 'het waer ghebeelt nae Marien, die maget claer'. Toen op Witte Donderdag daarna het 'Heilig Graf' werd versierd met heiligenbeelden, wilde de leerling 'zijn' Mariabeeld daar bij zetten. Maar de versierders duwden het weg want 'het waer lelijck, audt en onghedaen. Ende die knecht antwoerden: "Ghij sijt audt en lelijck" ende alsoo bleeft daer staen totten anderen dach.' Daarna werd het weggezet op het altaar van de heilige Michaël. Wat dit betekent, zal later nog ter sprake komen.

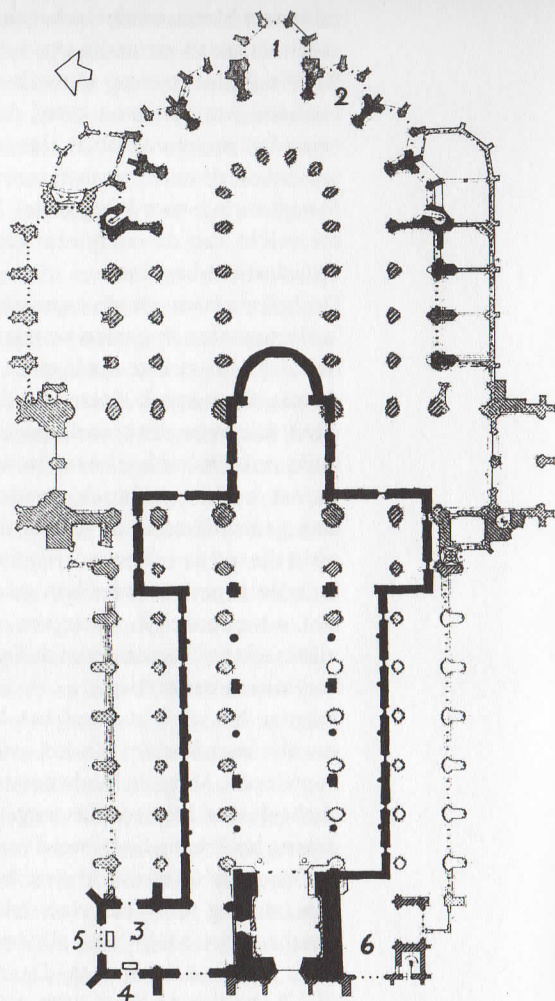
Een halfjaar later wilde Dierick van Loet het beeld mee naar zijn huis nemen. Maar dat lukte niet omdat het plotseling loodzwaar werd. Toen werd het maar op 'Onser Vrouwen Coer' weggezet waar het soms achter het altaar stond omdat het zo lelijk werd gevonden. Met 'Onser Vrouwen Coer' moet de middelste straalkapel bedoeld zijn die in alle grote kerken traditioneel aan Maria was toegewijd, en niet de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap, zoals wel eens wordt verondersteld. De Broederschap had een eigen beeld en beschouwde de 'nieuwe Maria' als een soort van concurrente. Het zou dus wel heel onlogisch zijn als dit beeld in hun kapel een plaats zou hebben gekregen.

Ondertussen bleek het Jezuskind van het beeld te zijn verdwenen, maar gelukkig werd het door de broeder teruggevonden in de Or-

thenstraat bij een stel kinderen dat met poppen speelde. Ten slotte zette hij het weer complete en aangeklede beeld op het altaar van Sint-Maarten in de middelste straalkapel.

Het is de vraag of dit nu wel zo'n goede plaats was, want Sint-Maarten, die in 372 bisschop van Tours werd, had zich in zijn leven sterk ingezet voor de bestrijding van alles wat hij als heidens beschouwde. Onder zijn invloed kwam de uitroeiing van de Keltische cultuur op gang. Hij vernietigde menhirs en heilige bossen, bomen en bronnen en veroorzaakte daardoor het 'ondergronds' gaan van de beeltenissen van Moeder Aarde. Bonvin merkt op dat hierdoor het later 'terugvinden' van haar beeltenissen een van de historische kenmerken werd van de christelijke zwarte madonna's. Uitgerekend het lelijke beeld van de zojuist teruggevonden Bosche Maria werd nu op het altaar van deze Sint-Maarten gezet, waar het ten prooi viel aan allerlei spotternij, die met alle gevolgen uitvoerig in het gedicht wordt beschreven.

In het gedicht volgt dan het verhaal van de eerste wonderbaarlijke genezing dat zich in 1381 afspeelt rond de feestdag van de hiervoor al eens genoemde heilige Michaël. Die werd vereerd in de straalkapel pal ten zuiden van de Mariakapel, waar het Mariabeeld vroeger op het altaar had gestaan. Maar nu vindt het volk blijkbaar dat er wel eens wat meer zorg mag worden besteed aan het beeld. Het wordt opgeknapt en geschilderd en vervolgens

Afb. 65. Plattegrond van de gotische Sint-Jan met daarop in zwart aangegeven de Romaanse kerk met de later gebouwde nog bestaande toren en Mariakapel.

- 1) Straalkapel van de heilige Maagd met beeld van Sint-Maarten.
- 2) Kapel van Michaël, Johannes de Doper en Maria Magdalena.
- 3) Vroegere doopkapel.
- 4) Oorspronkelijke plaats Zoete Moeder in de nieuwe kapel.
- 5) Plaats van Sint-Jan de Doper, later: de Zoete Moeder.
- 6) Tegenwoordige doopkapel.

Afb. 66. Het wonderbeeld van de Zoete Moeder van 's-Hertogenbosch.

'ghesedt in die capelle daert noch steet'. Dat dit de tegenwoordige Mariakapel is aan de noordzijde van de toren, blijkt uit het vlak daarna beschreven wonder, waarbij een zekere Hadewich wordt opgedragen om te bidden 'voir mijnen beelde bijder vonten'. De hier bedoelde doopvont stond destijds nog in de later alleen aan Maria toegewijde kapel.

Met de uitvoerige beschrijving van nog een aantal wonderen wordt het gedicht afgesloten. Maar direct daarachter is er een aanvullend gedicht aan het manuscript toegevoegd waarvan het begin vrijwel woordelijk overeenkomt met dat van het eerste gedeelte. Hoogtepunt hierin is een uitvoerig verhaal over een brand in de Mariakapel. Op een dag in de maand mei (het jaartal wordt niet vermeld) werd er door iemand geroepen: 'Het brant voir Onser-vrouwenbeelde!' Daarop kwam broeder Woutken die riep: 'Schoon Moeder Godts, helpt u selven!' Een andere man zag het vuur als een prachtig licht dat uit de hemel straalde: 'Hij sach daer een clærheit schoon, recht of sij scheen uutten hoochsten troon.' Maar een ander vond dat niet zo. Integendeel: 'hij docht, dat helsche vuer wezen mocht' en daarna trok hij het beeld van zijn sokkel. Toen bleken alleen de sokkel en de mantel te zijn verbrand, evenals het beeld van Maria Magdalena. 'Mer Sunt Jan was behauwen.' Daarna werd er voor de zekerheid een plens water over het niet verbrande beeld gegooit waardoor het ontoonbaar werd. Maar geen nood: binnen vier uur was het opnieuw geschilderd 'en waert schoonder dan tevoren'. In dit verhaal zitten wel wat tegenstrijdigheden. Zo vermeldt het gedicht uitdrukkelijk dat de brand 'is geschiet Tsertogenbossche in die capelle', een plek die steeds zo wordt genoemd als er sprake is van de tegenwoordige Mariakapel, die toen nog doopkapel was. Dit in tegenstelling tot het 'Onser-Vrouwen Coer' aan het andere eind van de kerk, waar het beeld vroeger had gestaan. Maar sommige details van het verhaal verwijzen naar de straalkapel waar het beeld na de gebeurtenis op Witte Donderdag van het jaar 1380 werd weggezet op het altaar van Sint-Michaël. Op dit altaar werd immers ook Maria Magdalena vereerd, terwijl er tevens een beeld stond van Johannes de Doper, maar dat stond op een ander altaar, nogal ver van het inmiddels naar deze kapel verplaatste Mariabeeld. Bovendien stond er in die kapel géén beeld van Maria Magdalena.

Merkwaardig is ook dat het wonderbeeld eigenlijk alleen maar waterschade opliep en wel erg vlug werd hersteld. Even vreemd lijkt dat het brandende beeld werd gezien als omgeven door een hemels licht, dat overigens door een andere bezoeker van de kapel als hels werd geïnterpreteerd.

De in het mirakelboek beschreven gebeurtenissen worden duidelijk als de 'Zoete Moeder' wordt gezien als een 'zwarte madonna'. Alleen al de manier waarop het beeld werd gevonden wijst in deze richting.

Als het beeld door een leerling dreigt te worden opgestookt, zoals dat met zoveel zwarte madonna's is gebeurd, kan de loodsmeester dat alleen maar verhinderen door nadrukkelijk te verklaren dat 'het waer ghebeelt nae Marien, die maget claer' en dus niet heidens was. Als het korte tijd daarna uit de kerk dreigt te worden verwijderd, wordt het plotseling heel zwaar en moet daarvan worden afgezien. Ook dat is een kenmerk dat regelmatig wordt vermeld als de beelden van de zwarte madonna's worden ontdekt. Nadat een vrouw harde kritiek levert op het uiterlijk van het beeld, verschijnt Maria haar in de droom en zegt: 'Waerom hebdi gheseijt tot mij dat ik lelick ben? Mar ick en sij nijet lelick: ick ben zeer schoon.' Een andere vrouw wordt voor haar spot bestraft met ziekte tot zij besluit geld te geven voor verfraaiing van het beeld. Een derde vrouw valt tijdens haar spot in onmacht en sterft de dag daarna. Ook deze gebeurtenissen doen nu niet direct denken aan de lieflijkheid van een christelijke Moeder Gods, maar eerder aan een vorm van betovering. Dat het beeld na de vermeende brand zeer snel opnieuw wordt geschilderd en daarna 'schoonder waert dan tevoren' kan erop wijzen dat de gelaatstreken ervan oorspronkelijk donker waren, zoals van al die andere zwarte madonna's waarvan de donkere lichaamskleur door een lichtere was vervangen. Daarom riep het beeld tijdens de 'brand' gedachten op aan het vuur van de hel en werd het gezicht al eens met gele verf bestreken om het van kleur te veranderen. De in onze tijd nog steeds donkere kleur van de handen van moeder en kind wijzen dan ook in de richting van een oorspronkelijk wel degelijk zwarte madonna.

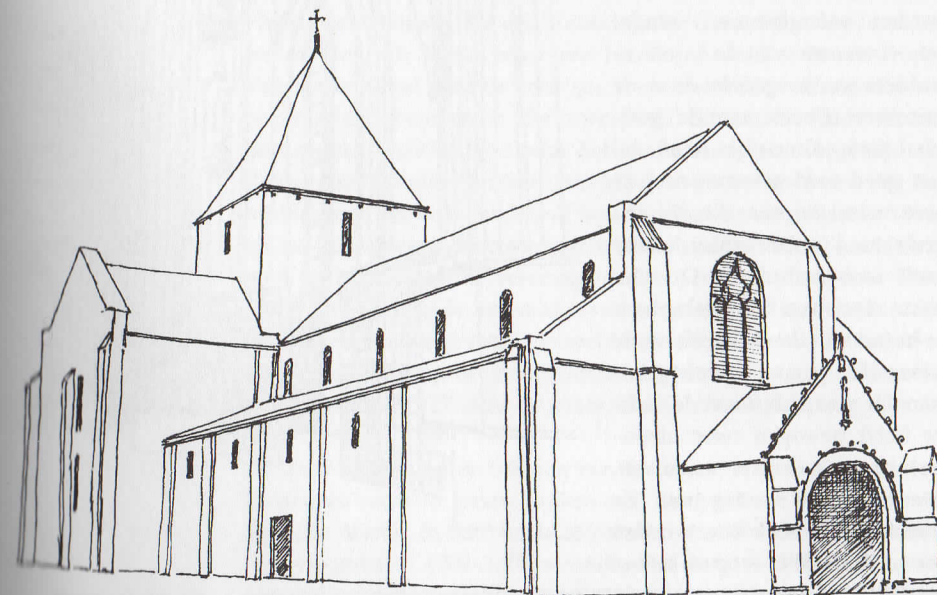
Opvallend is dat het beeld zijn definitieve plaats kreeg in de (vroegere) doopkapel waar de doopvont het symbool is van de transformatie naar het spirituele leven, dicht bij een aardenergie uitstralend punt in de noordelijke muur van de toren, dat wordt gemarkeerd door een kaarsennis vlak boven de vloer. Het stond daar volgens de gegevens van Mosmans waarschijnlijk niet met het gezicht naar het zuiden zoals tegenwoordig, maar met de rug tegen de westelijke muur van de kapel, dus met het gezicht naar het oosten.

Dat is kenmerkend voor de zwarte madonna omdat het beeld zo de stralen van de ochtendzon kon opvangen. De kapel was zo gebouwd, dat het oostelijke venster hiervan net buiten de eventueel noordelijke transeptgevel uitstak van de toen nog Romaanse kerk.

Hoe deze kerk er heeft uitgezien is niet bekend, omdat alle bovengrondse bouwsporen zijn verdwenen en een onderzoek naar de funderingen nooit is gebeurd. Een vijfzijdige koorsluiting onder de tweede travee van het priesterkoor is het enige dat er ooit is gevonden. Mosmans veronderstelt dat de kerk was voorzien van transepten (kruisarmen). Mijzelf lijkt het niet onmogelijk dat er op de viering een toren of koepel heeft gestaan die de ontwerpers van de

gotische kerk later heeft geïnspireerd tot de bouw van de vieringstoren op het nieuwe gebouw.

Het hiervoor genoemde oostvenster van de Mariakapel zit daar nog steeds, maar sluit niet meer aan op de buitenlucht. Tegen de noordelijke buitenmuur van de kapel moet volgens Mosmans het altaar

Afb. 67. De Notre-Dame-de-Loctmaria in Quimper (Bretagne) geeft een beeld van hoe de Bossche Sint-Jan er kan hebben uitgezien vóór de bouw van de toren en de Mariakapel.

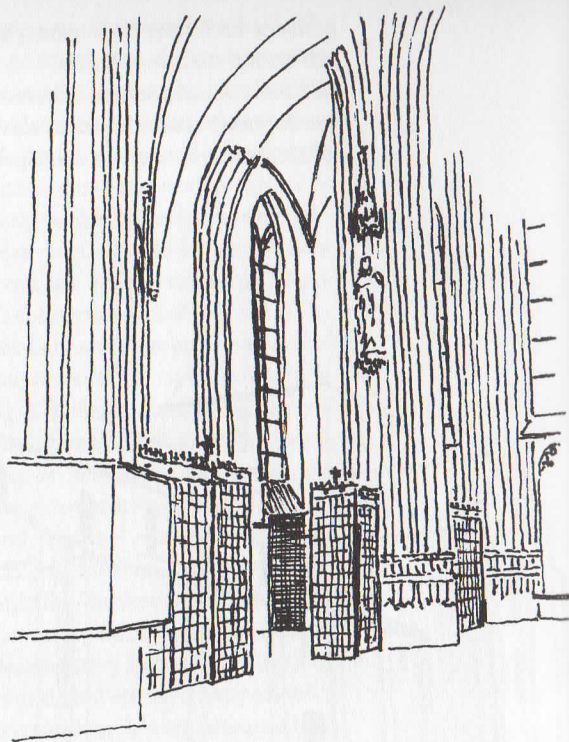
van Sint-Jan de Doper hebben gestaan, recht tegenover de doopvont. Het altaar waarop het Mariabeeld was geplaatst, vormde eigenlijk een noodvoorziening. Pas in 1446 stond de bisschop van Luik toe dat er daar op een draagbare altaarsteen gelezen missen werden opgedragen.

In mei is het jaar zo ver gevorderd dat op een dag als de zon 's morgens vroeg in het oosten staat, hij net over de daken van de bebouwing aan de oostzijde van de kerk door het oostvenster van de kapel heen kon schijnen en het daar tegenover geplaatste Mariabeeld in een felle gloed kon zetten, om even later weer achter de bouwmassa van het noordertransept te verdwijnen. Dit felle, plotseling en kortstondig binnenstralende zonlicht moest wel het betoverende hemelse schouwspel opleveren zoals dat in het gedicht wordt beschreven. Dat het verschijnsel daarin zoveel aandacht krijgt is begrijpelijk, omdat het zonlicht de magische kracht van de zwarte madonna activeert. In alle oude culturen komen tempels, steencirkels en andere heiligdommen voor die om soortgelijke redenen zo zijn gebouwd dat de ochtendstralen van Zon, Maan of belangrijke sterren heel even een godenbeeld of een magische steen helder verlichten. Een beroemd voorbeeld hiervan is de great mound van New Grange, ten noorden van Dublin.

De schrijver die ruim tweehonderd jaar later het gedicht kopieerde, zal de betekenis van deze magische gebeurtenis vast niet hebben begrepen. Het verschijnsel kon toen ook niet meer worden waargenomen omdat het oostvenster van de kapel inmiddels was toegedekt door de buitenste zijbeuk van de gotische kerk. Kennelijk heeft hij niet goed raad geweten met de twee manuscripten die hij ten einde raad maar achter elkaar heeft overgeschreven. De vier eerste regels van het verslag over de brand zijn daarbij zelfs op de verkeerde plaats terechtgekomen. De vraag blijft wat de dichter heeft bewogen twee afzonderlijke verhalen te schrijven, waardoor het verslag van de brand afzonderlijk kon worden bewaard. Het lijkt erop of hij het

verslag van de magische gebeurtenis om politieke redenen niet goed aandurfde en het daarom niet alleen afzonderlijk noteerde, maar het bovendien in verbloemde taal vervlocht met de herinnering aan een vroeger misschien werkelijk gebeurde brand in de straalkapel waar het beeld vroeger had gestaan. Tenslotte paste een wonder van een zwarte madonna dat voortkwam uit een Keltische traditie, nauwelijks in de opvattingen van de rooms-katholieke Kerk, die de vereering van het beeld dan ook pas in 1446 schoorvoetend toestond, terwijl ook de Lieve Vrouwe Broederschap zich in het begin niet bepaald enthousiast opstelde.

De geschiedenis van het 'brandende' beeld dat eigenlijk het verhaal is van een geestelijke transformatie, doet sterk denken aan de geschiedenis van het brandende braambos, zoals dat verhaald wordt in het bijbelse boek *Exodus*. Toen Mozes op een dag de kudde van zijn Egyptische schoonvader weidde, verscheen Jahweh hem in het felle licht van een brandend braambos, dat toch niet door het vuur werd verteerd. Jahweh riep hem dichterbij te komen, maar beval hem daarbij zijn schoenen uit te doen omdat hij er op heilige grond stond. Na een korte inleiding zei Jahweh: 'Ik heb de ellende van mijn volk in Egypte gezien en zijn noodkreten om zijn onderdrukkers gehoord. Daarom ben ik neergedaald, om het uit de macht van Eryp-

Afb. 68. De ingang van de Mariakapel in de Sint-Jan. In het midden de buitenzijde van het oostvenster van de kapel dat nu inpandig is. Daarboven de provisorisch beëindigde gewelfribben.

te te verlossen en om het uit dit land te geleiden naar een land dat druipt van melk en honing.' Deze gebeurtenis vormt de inleiding tot de transformatie van het joodse volk dat daarna in vrijheid een geheel eigen bestaan kon gaan opbouwen.

In verband met de magische betekenis van de 'brandende' Maria is een door Mosmans aangehaalde notitie merkwaardig die door Van Heurn werd gemaakt bij een 'Rekening der Geestelijke Goederen' uit het midden van de 18e eeuw over het altaar van Sint-Jan de Doper. Van Heurn vond daar de erbij geschreven woorden *ad sagarias* wat volgens hem betekende: 'der toveressen'. Mosmans vindt dit een domme tekstverklaring omdat het altaar mede was toegewijd aan Zacharias, de vader van Sint-Jan. Maar is dit wel zo dom? Het zou best kunnen dat de woorden *ad sagarias* slaan op de magische brand en dat het onbegrip hierover uiteindelijk heeft geleid tot een daarna voor de hand liggende verering van Zacharias. Op het door Mosmans samengestelde overzicht van altaren van omstreeks 1550 wordt het altaar weliswaar vermeld met de namen van Sint-Jan en Zacharias, maar op het door Mosmans eveneens aangehaalde overzicht van vóór 1427 staat de naam van Zacharias daar nog niet aan toegevoegd.

De door Bonvin op de beelden van de zwarte madonna opgemerkte kleuren rood en groen, blijken ook kenmerkend te zijn voor de Bossche Maria. In het boek *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* veronderstelt drs. J.C.T.M. van Laarhoven dat het beeld tussen 1280 en 1320 is gesneden in een Maaslands atelier. Het 102 cm hoge beeld toont iconografisch en stilistisch Noord-Franse invloed. Dat het beeld pas rond 1300 is ontstaan, behoeft niet in strijd te zijn met een in wezen Keltische oorsprong als zwarte madonna. Het merendeel van de 'teruggevonden' beelden in Frankrijk dateert uit de 12e en 13e eeuw, zoals blijkt uit een door Bonvin samengesteld overzicht. De niet-symmetrische trekken van het gezicht zijn indringend en zelfbewust en laten de beschouwer door hun vriendelijkheid verre van onberoerd. Maria draagt een rood kleed met om haar middel een goudkleurige riem. Vanaf haar schouders hangt verder een groen overkleed dat voor zover zichtbaar aan de binnenzijde geel is. Het kind draagt een groen gewaad met rode manchetten. Rond de hals is dit afgezoomd met een gele rand.

Bonvin merkt op hoe rood en groen in de alchimie worden geassocieerd met het leven: het rode bloed en het groene plantensap worden verbonden met de zwarte koolstof, die samengevoegd het pulseren van het Heelal bewerken. Dit gebeurt door de straling van de Zon, die de kleuren, de energie en de chemische samenstellingen van alle elementen bevat. In het witte licht van de Zon is volgens de chromotherapie de gele kosmische straling de straling die het mees-

te licht afstaat. Het is een 'geestelijke' straling en zij stimuleert de intellectuele mogelijkheden van de mens. Zo overwint het Geel het Zwart van de Aarde waardoor de zwarte madonna ieder jaar weer opnieuw kan transformeren tot witte madonna. In 's-Hertogenbosch wordt dit proces gesymboliseerd in de kleuren van de stads-vlag waarin deze cyclische wisselwerking wordt uitgebeeld door het geel van Jupiter en het zwart van Saturnus.

Waar in 's-Hertogenbosch de binnenkant van Maria's groene overkleed zichtbaar is, blijkt dit geel gekleurd te zijn. Dit wijst erop dat de transformatie na de 'brand' voortaan vanuit zichzelf kan gebeuren. Merkwaardig in dit verband is dat het overkleed van de madonna van Le Puy volgens de in 1777 gemaakte beschrijving langs de zomen van geel borduurwerk was voorzien. Voor de overige beschrijving van dit beeld blijkt dat de kleuren rood en groen hier juist andersom waren toegepast als in 's-Hertogenbosch: het kleed van Maria was er groen, terwijl haar overkleed en het kleed van het kind in rood waren geschilderd. Nog merkwaardiger is dat de gezichten van moeder en kind in Le Puy zwart waren, maar de handen wit. Omgekeerd dus als in 's-Hertogenbosch. Kennelijk was in Le Puy de transformatie nog in volle gang, terwijl die bij het Bossche beeld al bijna was voltooid.

De transformatie van zwarte madonna tot witte madonna komt niet alleen in de kleurveranderingen tot uitdrukking, maar ook in de vormgeving van de beelden. De nogal woest uitziende Keltische beelden van de barendende maagd (*virgo paritura*) met het kind tussen de knieën werden eerst vervangen door die met een majesteitlijke vorm (*virgo maesta* / *vierge de majesté*) waarbij de maagd het kind recht voor zich uit op schoot heeft. Daarna ontstonden er beelden waarbij het groter geworden kind op één knie zit. En ten slotte de vorm waarin de maagd Maria haar kind op de arm heeft, zoals in 's-Hertogenbosch.

Om de transformatie tot uitdrukking te brengen zijn in 's-Hertogenbosch de kleurveranderingen het logische vervolg van de gebeurtenissen na de 'brand': 'Een ander man quaem aldaer, hij bracht veel waters ende goet op Onser-Vrouwenbeelt claer, des en hadde gheweest gheen noot ... dat beelt was soe mismaekt, sij wisten (wasten) ende doent vercierien met lelijcken water.' Anders gezegd: het beeld was misvormd en het werd met veel water afgespoeld. Daaraan was geen gebrek, want de doopvont met het 'lelijcken' water van de transformatie stond er immers naast. In feite vond hier een doopplechtigheid plaats onder het toeziend oog van Sint-Jan de Doper die, zoals het gedicht vermeldt, tijdens de brand 'was behauewen'. Daarna beschrijft het gedicht het opschilderen van het beeld dat 'waert ghereet binnen vier uren, ... en waert schoonder dan tevoren ... Doen den brant was aldoot, doen waert Onse Suete Vrouwe met die processi weder ghehaelt.'

Het proces van de kleurverandering wordt in het eerste gedicht op subtiële wijze aangeduid. In 1381 werd 'Onser Vrouwen Coere' waar het beeld toen stond, opgeschilderd. Maar als broeder Woutken aan de loodsmeeester vraagt om ook het Mariabeeld opnieuw te schilderen, weigert deze omdat daar geen geld voor zou zijn. Dit lijkt vreemd, omdat het toch juist de loodsmeeester was geweest die het beeld van de ondergang had gered. Maar omdat hij als ingewijde de betekenis van de waarschijnlijk zwarte kleur van het gezicht zal hebben beseft, zal hij die hebben willen handhaven en daarom het overschilderen hebben geweigerd. Maar de transformatie was niet meer te keren en dit werd door de jongere generatie kennelijk met vreugde opgemerkt met de bereidheid dit door een daad tot uitdrukking te brengen. Want 'des meesters zoene quam daer gegangen en bestreekt op beide sijn wangen met ghele verwe en lachten zeere'. Opmerkelijk is dat de dichter aangeeft dat dit niet gebeurde door zomaar een baldadige kwajongen, maar door de waarschijnlijk wel-opgevoede zoon van de meester zelf. Erg vakkundig zal dit overigens niet gebeurd zijn en dus 'naem die broeder des verwen mere en doen bleeft noch staen aldaer, datment worp hier ende daer'. Anders gezegd: de broeder maakte het verfwerk af. Opmerkelijk is ook dat de zoon voor zijn actie geel gebruikte, dat samen met het oorspronkelijke zwart van het gezicht weer verwijst naar de kleuren van de Bossche vlag.

Tijdens dit transformatieproces werd het beeld er net als een plotseling tot puber uitgroeïend kind niet fraaier op en daarom vroeg de koster aan broeder Woutken of die het niet mee naar huis wilde nemen. Maar die wilde dat niet, want 'het waer so lelijck; stont bij mijn bedde, ich duchte datter mij aff grouwelen mocht'. Daarop maakte de broeder maar een zijden mantel om de lelijkheid te bedekken en zette hij het beeld weg op het altaar van Sint-Maarten, de vervolger van de zwarte madonna's.

Dan gebeurt er iets heel merkwaardigs waaruit blijkt dat de transformatie nog niet voltooid is. Want 'doen wast zoe lelijck en onghe-sien, des quaem een goet man mit dien ende nam eenen hautcoel en screef hem twe oghen daer'. Al is het gezicht dan inmiddels wel van kleur veranderd, de nu spookachtig zwarte ogen absorberen nog steeds de energie van de Aarde en het beeld vertoont daardoor met zijn zwarte ogen gelijkenis met de in het Louvre bewaarde beeltenis van Astarte. Zij was de aan de Aarde ontsproten moedergodin van de voor-Aziatische volkeren, die als de voorgangster van de zwarte madonna's kan worden beschouwd.

Een kleine negentig regels verder blijkt dat het proces van de kleurverandering nog steeds niet voltooid was: 'En noch stont dit beelt voirwaer op Sunte Martensautae. Doen die luijden dit saghen, dat dit beelt nijet dan boven ghevarwet en was, des quamen goede luij-

den en zij begherden datmen dit beelt temale weder ter verwen dede; en creghen alsoo grooten minne in dit beelt der eerwerdighe coninginne.' De erkenning van het beeld als 'eerwerdighe coninginne' geeft aan dat de omvorming nu wèl voltooid is. Het beeld hoeft niet meer onder de bedenkelijke hoede van Sint-Maarten te blijven: 'ende doent (na het opschilderen) weder quaem inder kerken, doen waert ghesedt in die capelle daert noch steet'.

Daarmee was het transformatieproces achter de rug. De beeltenis van Moeder Aarde als zwarte madonna was veranderd in de beeltenis van de 'Zoete Moeder' en als consequentie hiervan was het ook niet meer nodig dat de oostenzon het beeld nog bescheen. De bouw van de gotische kerk die deze straling zou gaan verhinderen, kon worden voortgezet.

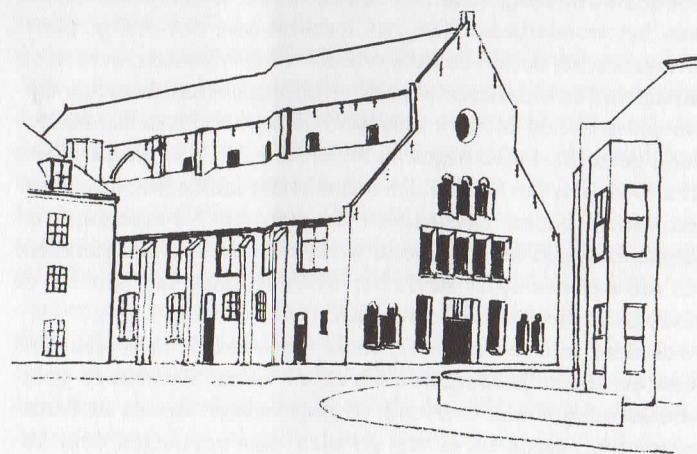
De bouw van de noordelijke zijbeuken die aansluiten op de voormalige doopkapel vond plaats tussen 1469 en 1478. Blijkens het overzicht van de altaren vlak voor 1629, dat professor C. Peeters zonder commentaar opneemt in *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, zou het altaar van Sint-Jan de Doper en Zacharias naar dit nieuwe gedeelte zijn verplaatst en zou het definitieve altaar van de Zoete Moeder in 1518 op de plaats van dat van Sint-Jan zijn gekomen tegen de noordelijke wand van de kapel. Dit is begrijpelijk omdat de bestraling van het beeld door de zon toen niet meer nodig was en ook niet meer kon. Ook dat is een verschijnsel dat bij veel zwarte madonna's in de Franse kerken kan worden waargenomen waar veel van de zwarte madonna's niet meer op hun oorspronkelijke plaats staan. Bovendien had Sint-Jan de Doper zijn taak als wegbereider van het nieuwe Geloof volbracht. Zijn plaats in de kapel kon nu worden ingenomen door de getransformeerde madonna die hier voortaan dat nieuwe Geloof symboliseerde. De relatie van de kapel met de doopvont was al eerder niet meer zinvol en deze werd dan ook al vóór 1446 verplaatst naar de tegenwoordige doopkapel aan de zuidzijde van de toren.

Een opmerkelijk verschijnsel is dat de bedevaartsplaatsen van de zwarte madonna waren opgenomen in de pelgrimsroutes naar Santiago de Compostela aan de westkust van Spanje. Pelgrimages naar belangrijke bedevaartsplaatsen zoals het Heilig Graf in Jeruzalem en het graf van Petrus in Rome werden vaak voorgeschreven als boetedoening voor rouwmoedige zondaars. Maar met name de bedevaart naar het graf van de apostel Jacobus in Compostela werd door het merendeel van de pelgrims alleen ondernomen om de spirituele uitstraling ervan te ondergaan. De routes die de pelgrims daarheen moesten volgen, waren nauwkeurig voorgeschreven en zo ontstond er een netwerk van wegen waarlangs Compostela van overal in de westerse wereld kon worden bereikt. Deze wegen werden bewust geleid langs de plaatsen waar de zwarte madonna werd vereerd om in

Afb. 69. Beeld van de moedergodin Astarte in het Louvremuseum in Parijs.

Afb. 70. De oude Sint-Jacobskerk, kort na de verbouwing tot provinciaal museum. Links is nog juist het enkele jaren later gesloopte 18e-eeuwse kazernegebouw zichtbaar.

Tijdens de restauratie in 1991 van de kelders van het huis 'Cupenborch' aan de Hoge Steenweg werd er een vrijwel onbeschadigd laat-14e-eeuws beeld van de heilige Jacobus gevonden, dat misschien wel afkomstig was uit de Sint-Jacobskerk. Het lag er zorgvuldig verstopt onder enkele natuurstenen platen in de keldervloer. Deze kelderruimte roept daardoor opvallend associaties op met de cryptes onder de kerken waar de zwarte madonna vereerd werd en waar de pelgrim naar Santiago zijn energie oplaadde om zijn reis naar Compostela te kunnen vervolgen. Het beeld moet er kort na 1629 verborgen zijn, toen in de stad het uitoefenen van de katholieke eredienst werd verboden. Uitverfsporen bleek dat de mantel van de heilige aan de buitenkant rood geschilderd was met een zwarte bies, terwijl de binnenzijde een grijs-groene kleur had. Opvallend hierbij zijn het rood en het groen die de kleuren zijn van de zwarte madonna, zoals die ook op het wonderbeeld van de Bossche Maria voorkomen, maar dan weer omgekeerd. Op de Bossche Maria zit het

rood aan de binnenzijde van de kleding en het groen aan de buitenzijde. Hierdoor wordt tot uitdrukking gebracht dat de pelgrim naar Jacobus aan het begin van zijn bedevaart nog niet is getransformeerd. Verder toont het Jacobusbeeld, anders dan het geel van Jupiter op het Mariabeeld, op de rand van de mantel het aardse zwart van Saturnus. Met deze kleuren van de Bossche vlag op de twee verschillende beelden komt tot uitdrukking hoe langs de transformerende bedevaartsweg naar Compostela voor Bossche reizigers met de hulp van hun eigen 'Zoete Moeder' de weg naar een spirituele levenswijze kon worden ingeslagen.

Na de verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1629 werd ook de Mariaverering door het nieuwe bewind verboden. In januari 1630 eisten de hervormde predikanten dat alle kerkschatten aan hen zouden worden afgestaan, met inbegrip van de kostbare aankleding van het wonderbeeld. Om het inmiddels naar een veilige plaats overgebrachte beeld van deze ontlustering te vrijwaren, werden op advies van de toen in Antwerpen verblijvende Bossche bisschop Ophovius het beeld en het mirakelboek in het geheim naar het buitenland gebracht. En zo begon in de nacht van 27 op 28 januari 1630 een zware reis van het beeld met zijn kostbare aankleding naar Brussel, waar het ruim tweehonderd jaar zou blijven. Na moeizame onderhandelingen keerden beeld (zonder de bijbehorende sieraden) en mirakelboek op 27 december 1853, de feestdag van Sint-Jan de Evangelist, terug in de Bossche kathedraal.

Ook deze geschiedenis is typerend voor de zwarte madonna. Veel van de zwarte madonna's hadden de 16e- en 17e-eeuwse godsdienstoorlogen niet overleefd, of gingen verloren tijdens de Franse revolutie, waarna zij in veel gevallen werden vervangen door kopieën. Zo werd nadat de madonna van Le Puy in 1794 was ontluisd en zelfs vernietigd, de in een nabijgelegen kerk vereerde kopie van dit beeld in 1844 plechtig naar de kathedraal gebracht, waar de madonna weer het middelpunt werd van intense devotie. Negen jaar later zou in Den Bosch hetzelfde gebeuren. 's-Hertogenbosch mag zich gelukkig prijzen dat het originele beeld is bewaard gebleven. Sinds zijn terugkeer is het beeld in de stad en zijn wijde omgeving tot op heden onafgebroken het luisterrijke middelpunt geweest van een ontroerende devotie tot de Moeder Gods.

9

DE MARIA-OMGANG EN DE ROL

HIERIN VAN SINT-JORIS

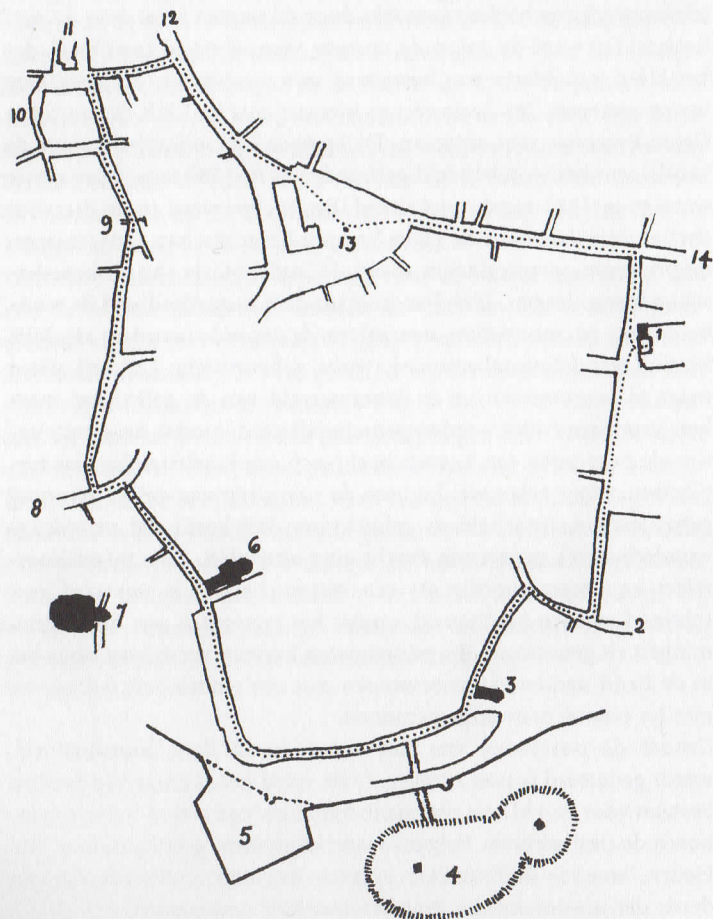
Door het reizen van de pelgrims naar Compostela langs de heiligdommen van de zwarte madonna krijgen die reizen een magische betekenis. Omgekeerd moeten ook de 'reizen' die de zwarte madonna soms zelf blijkt te ondernemen eenzelfde magische betekenis worden toegekend.

Volgens de legende zou de Zoete Moeder van Den Bosch een nachtelijke rondgang hebben gemaakt door de straten waar eens de pest heerste. Dit werd de volgende morgen verondersteld toen bleek dat het klee van Maria was besmeurd met modder en de pestlijders waren genezen. Ter herinnering hieraan zou in 1368 de jaarlijkse Grote Processie zijn ontstaan. De legende lijkt onlogisch, want de vondst van het wonderbeeld gebeurde pas in 1380 terwijl het eerste wonder in 1381 werd opgetekend. Bovendien werd in de hiervoor dertien jaar lang door de Lieve Vrouwe Broederschap georganiseerde processie oorspronkelijk alleen de 'aude' Maria van de broederschap meegedragen. Toch kan juist uit deze ongerijmdheid de waarheid van de mondeling overgeleverde legende worden afgeleid. Maria's wandeling zal zeker niet 'echt' gebeurd zijn. Ze heeft alleen maar plaatsgevonden in de droomwereld van de gelovigen, maar kon vandaaruit niet worden gematerialiseerd, omdat naar onze rationele begrippen een houten beeld zich nooit zelfstandig kan verplaatsen. Maar zeker wel kunnen de energieën van geloof en innig gebed zich daarna hebben gehecht aan het beeld dat vervolgens wonderbaarlijk genezende kracht ging uitstralen. Zo'n uitstralings-effect kan tegenwoordig als een wetenschappelijk aanvaard verschijnsel worden beschouwd, omdat het verwant is aan de waarnemingen en genezingen die paragnosten kunnen verrichten door het in de hand nemen van voorwerpen met een emotionele lading van niet ter plaatse aanwezige personen.

Omdat de oorsprong van het wonderbeeld door kunsthistorici wordt gedateerd tussen 1280 en 1320, moet het al enige tijd hebben bestaan vóór in 1315 na een maandenlange regenval in 's-Hertogenbosch de pest uitbrak. Volgens oude kronieken, geciteerd door Van Heurn, 'woedde de Pestziekte zo sterk, dat men verzekerde, dat een derde der inwoners van Brabant daardoor omkwamen'.

Het is denkbaar dat korte tijd daarvóór afgevaardigden van het genootschap van de gaffelbroeders omstreeks 1311 naar Reims in het noorden van Frankrijk zijn gereisd en daar het beeld in opdracht hebben laten maken. (Volgens de paragnost Dick van den Dool werd het Bossche beeld in Reims gemaakt.) Na hun terugkeer kunnen zij het een plaats hebben gegeven tussen de kolommen langs de rechter zijbeuk in de toen nog Romaanse kerk, even voorbij de plaats van de tegenwoordige preekstoel.

Drie jaar na het woeden van de pest, werd in 1318 het bestaan van de al eerder genoemde Lieve Vrouwe Broederschap officieel vastgelegd in een bewaard gebleven akte. Door de oprichting van de Broederschap zal Maria's eerste wonder waardoor zij een einde maakte aan de pestepidemie van 1315, in de vergetelheid zijn geraakt. Het herinnerde immers te veel aan de 'heidense' verering van Moeder Aarde die nu juist, drie jaar later in 1318, door het genootschap van

Afb. 71. De route van de Maria-omgang door de binnenstad van 's-Hertogenbosch. De beweging is gestippeld aangegeven.

- 1) Mariakapel in de Sint-Jan
- 2) Oude Dieze
- 3) Sint-Barbarakapel
- 4) Molenberg
- 5) bastion Oranje
- 6) Sint-Joriskapel
- 7) Sint-Catharinakerk
- 8) Vughterstraat
- 9) Abtsbrug
- 10) Lepelstraat
- 11) Haven
- 12) Orthenstraat
- 13) Puthuis op de Markt
- 14) Hinthamerstraat.

de vroegere gaffelbroeders moet zijn afgezworen om daardoor in de rooms-katholieke kerkelijke organisatie te mogen meetellen (zie hoofdstuk 5). Daarna raakte Maria's beeld van de zwarte madonna zoek in een afgelegen hoek van de bouwloods toen de Lieve Vrouwe Broederschap een eigen beeld liet snijden.

Misschien was dit alles wel mee de aanleiding voor hertog Jan III om, eveneens in 1318, de stad toestemming te verlenen tot het bouwen van een nieuwe stadsmuur rond de straten en gebouwen (waaronder de Sint-Jan) die inmiddels buiten de muren waren ontstaan, waardoor ook de route van de Omgang binnen de beschermende muren kwam te liggen.

Bij haar vijftigjarig bestaan in 1368 organiseerde de Broederschap voor het eerst de grote processie, en wel langs de weg die Maria in 1315 was gegaan en waarvan de werkelijke betekenis toen al wel haast vergeten zal zijn geweest. Maar twaalf jaar later in 1380 werd het oude beeld teruggevonden dat dan paradoxaal genoeg bekend wordt als de 'nieuwe' Maria, terwijl het beeld van de Broederschap dan voortaan de 'oude' Maria gaat heten. Dit is een soort van spraakverwarring die ook uit onze tijd wel bekend is: nadat aan de Bossche Schapenmarkt het warenhuis 'de nieuwe V&D' was voltooid, brandde in 1939 'de oude V&D' aan de Pensmarkt tot de grond toe af. Na de herbouw in 1966 werd dit warenhuis al spoedig 'de nieuwe V&D' genoemd, waarna 'de nieuwe V&D' voortaan werd aangeduid als 'de oude V&D'!

Na 1380 groeit de grote processie uit tot een jaarlijks evenement dat alle kenmerken heeft van een magisch ritueel. Mosmans beschrijft uitvoerig hoe 'de bijbehorende feestelijkheden op de zaterdagavond vóór de processie, die op zondag werd gehouden, begonnen in de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan met een godsdienstige muziekuitlevering, waaraan de zangers met motetten, de organist met tussenspelen, en vreemde speellieden met instrumentale muziek deelnamen. Ondertussen werd driemaal, telkens gedurende een kwartier de grote klok van de kerk geluid, terwijl er ook nog tegelijkertijd op het carillon werd gespeeld. Na dit concert bleven de klokken verder de gehele nacht doorluiden tot het begin van de processie op zondagmorgen om tien uur.' Waarschijnlijk zullen hier alle klokken van de meer dan dertig kerken en kapellen waarover de stad beschikte wel aan hebben meegedaan, want een de gehele stad overkoepelend schild van luidende klokken werd beschouwd als een magisch afweermiddel tegen kwaadwillende machten. Ook het vuur heeft in dit ritueel een rol gespeeld. Uit de stadsrekening van 1502-1503 is bekend dat in ieder geval de huizen rond de Markt in de nacht voor de processie tot zonsopgang werden verlicht door middel van fakkels of vuurpannen: 'Item noch van den vuerpannen opter ponyen van den Raethuyze des nachts inder fees-

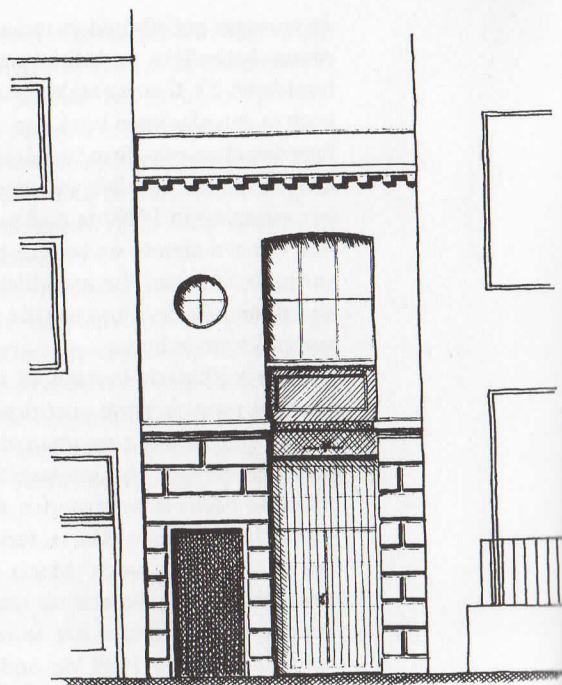
ten als men onze Lieve Vrouw dragen sal, ende gedragen heeft, tonsteken ende die Sorge dairaf te dragene.'

De route die het wonderbeeld in 1315 heeft afgelegd, en dus ook de route van de latere beeweg, heeft een lengte van 7200 Bosche voet. Zoals in de hoofdstukken 6 en 7 werd aangegeven, is dit de basislengte van de driehoek die ten grondslag ligt aan de structuur van de stad. Toen tijdens de cholera-epidemie van 1866 de Sint-Jan gesloten moest blijven, waardoor het wonderbeeld niet kon worden bezocht, ontstond er spontaan een verlenging van de beeweg via de Lepelstraat, waar een vroeg-19e-eeuws Mariabeeld het middelpunt werd van de Omgangsdévote. Tot driemaal toe werd dit

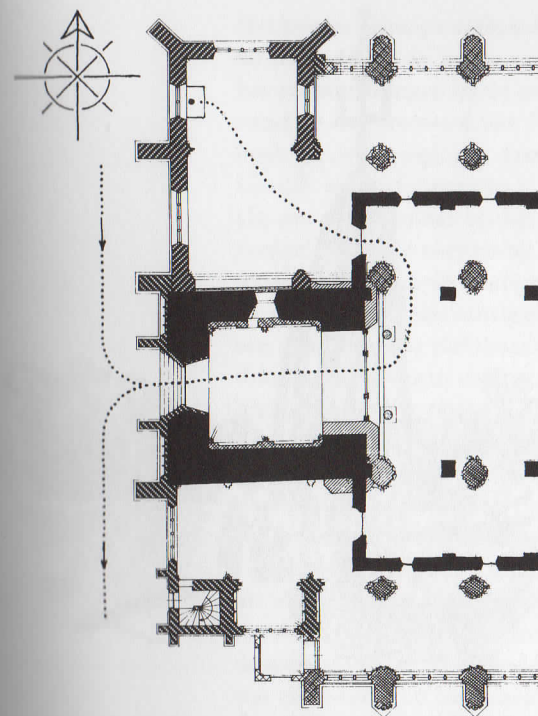
beeld van zijn plaats verwijderd, maar keerde het op wonderbaarlijke wijze hiernaar terug. Merkwaardig is dat de verlenging gelijk is aan de wandeling die het wonderbeeld in de Sint-Jan heen en terug moet maken van de troon in de Mariakapel naar de luipoort aan de Torenstraat. Daardoor bleef de route ook tijdens de cholera-epidemie een lengte behouden van 7200 voet. De afstand in de kerk is ook gelijk aan die tot de mogelijk oorspronkelijke plaats van het beeld in de omgeving van de preekstoel, zodat ook vanaf dat punt de totale lengte van de route 7200 voet heeft bedragen.

In de beeweg blijken behalve de Mariakapel in de Sint-Jan nog twee andere exact bepaalde punten van groot belang te zijn. Dat zijn de plaats van de pas dertig jaar geleden definitief verdwenen Sint-Joriskapel op de hoek Sint-Jorisstraat-Keizerstraat en het (in 1980 herbouwde) puthuis op de Markt. Het eerste punt werd bereikt na (2/5) van de wandeling. Het tweede na nog eens dezelfde afstand. Hierin ligt de in hoofdstuk 6 besproken megalithische factor $2\frac{1}{2}$ besloten. Als de maat van het eerste gedeelte dan wel van het tweede gedeelte met $2\frac{1}{2}$ wordt vermenigvuldigd, dan resulteert de maat van de hele route van 7200 voet.

De plaats waar in de 13e eeuw de Sint-Janskerk werd gebouwd, kan worden gezien als symbolisch voor de stad van Cleodelinde in de legende van Sint-Joris, zoals die in hoofdstuk 2 is beschreven. De

Afb. 72. De Mariakapel in de Lepelstraat. In de voorgevel domineren de kleuren geel en zwart van de Bosche vlag. De kleuren groen, rood en goud herinneren aan de kleuren op het wonderbeeld. De in magische verhoudingen vormgegeven ster herinnert niet alleen aan het pentagram in de beeweg, maar ook aan het sterrenbeeld 'de Kleine Beer', de naam van het perceel. Vroeger stond het Mariabeeld in het naastgelegen huis 'de Grote Beer'.

Afb. 73. De route die het wonderbeeld heen en terug naar de straat in de Sint-Jan moet afleggen. Deze is gelijk aan de meirlengte van de lus via de Lepelstraat.

nachtelijke tocht van het wonderbeeld om de allesvernietigende pest te bestrijden, is symbolisch voor de wanhopige gang van Cleodelinde in de zoveelste poging van het volk om zijn fysieke voortbestaan te redden. Cleodelinde werd uitgezonden om geofferd te worden aan de draak die verbleef ter plaatse van de tegenwoordige Markt. Halverwege ontmoette zij Sint-Joris in de later naar hem genoemde straat, die met haar meeding en de draak versloeg. Dat gebeurde bij de waterbron waar de aardenergie met kracht omhoogstuwt.

In feite was dit het moment waarop omstreeks 1186 de stad werd gesticht. De draak werd even ten zuidoosten van de bron vastgepind door de lans van

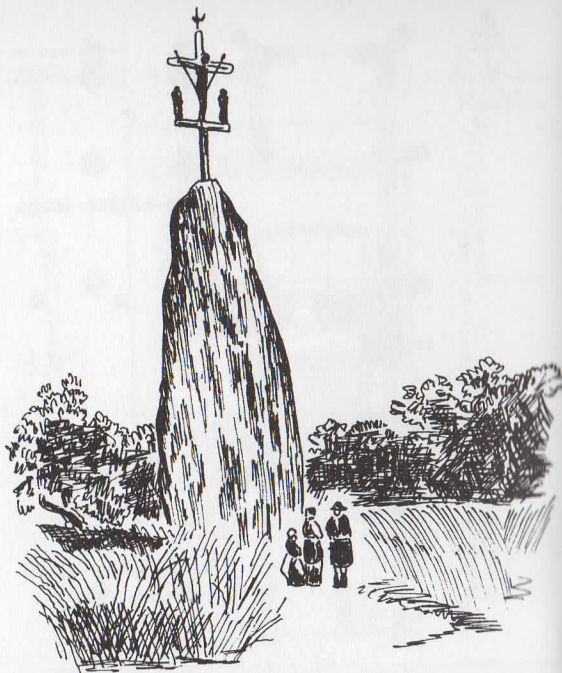
Sint-Joris (die hier de plaats inneemt van Lohengrin). Om het heilzame effect van deze gebeurtenis te bestendigen, werd op die plaats een menhir opgericht die onder andere op het bekende schilderij van de Lakenmarkt (zie afbeelding 5) goed zichtbaar is. Ook op het schilderij van het Schermersoproer in 1679 staan zowel het puthuis als de menhir duidelijk afgebeeld.

Het oprichten van menhirs was een traditie die al dateerde van vóór de komst van de Kelten naar West-Europa. Ze werden vaak geplaatst naast een bron waar de omhoogstrevende aardenergie duidelijk voelbaar was. Met behulp van daartoe geëigende instrumenten blijken de energieën van de nog bestaande honderden menhirs ook vandaag nog steeds te kunnen worden aangetoond. Na de kerstening van Europa werden ze vaak voorzien van een kruisbeeld (zoals de calvaire – inmiddels verwijderd – op de ruim negen meter hoge menhir van Champ-Dolent) of een beeld van Maria die dan de energiegevende taak van Moeder Aarde overnam. In 's-Hertogenbosch groeide dit uit tot een fraai gedetailleerd kapelletje met daarin een Mariabeeld dat, volgens de traditie van de zwarte madonna's, waarschijnlijk met het gezicht naar het oosten was gericht.

Het verslaan van de draak, gesymboliseerd in de stichting van de stad omstreeks 1186, wordt ieder jaar (in feite onbewust) herdacht in het ritueel van de latere Maria-omgang, die daardoor het voortbestaan van de stad bevestigt en haar functioneren versterkt. De meditatieve kracht van de daarbij eindeloos herhaalde weesgegroeten van het rozenkransgebed roept de energie van de Aarde naar boven en transformeert die ten gunste van de stedelijke gemeenschap. Dit is verwant aan de moderne affirmatietechniek, zoals die voor het eerst in onze tijd weer werd toegepast door de Franse apotheker Emile Coué. In 1910 stichtte deze in Nancy een kliniek waar patiënten werd geleerd zichzelf door autosuggestie te genezen. Zijn succesvolle boodschap luidde simpelweg: plant de boodschap in het bewustzijn door hem dagelijks twintigmaal te herhalen, en het onderbewustzijn neemt het werk over door de eigen energie in dienst te stellen van het zelfgenezende vermogen van het lichaam.

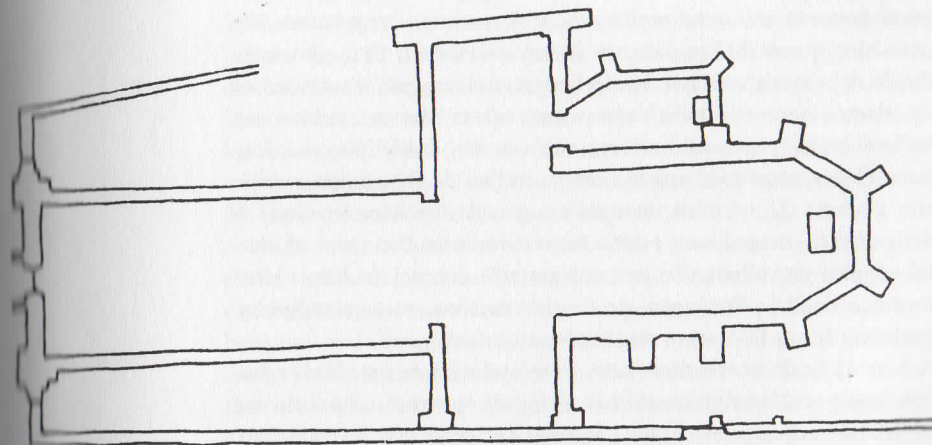
Het ritueel van de jaarlijkse Omgang veranderde van vorm toen die in 1629 door de nieuwe machthebbers werd verboden. Na het wegvallen van de pracht en praal van de processie werd de affirmatie toen versterkt door het onopvallend lopen van de Omgang door de burgerij onder het in stilte bidden van de rozenkrans gedurende een novene van negen dagen. Een traditie die zich tot op de dag van vandaag heeft weten te handhaven.

Zoals het kralensnoer van de rozenkrans vijf series van elk tien kralen omvat, zo bestaat de beeweg uit vijf gedeeltes van elk tien maal 144 Bossche voet. De maat van 144 voet is die van een magisch getal dat het 'Lagere Principe van de Natuur' symboliseert. In *The Dimensions of Paradise* citeert John Michell het Chinese *Boek der Diagrammen*: 'De optelsom van het Hogere Principe in de Natuur is 216 en dat van het Lagere Principe 144. Als de twee optelsommen van het Hogere en het Lagere Principe worden samengevoegd, dan ontstaat het getal 360 dat gelijk is aan het aantal dagen van het jaar.' Terloops merkt Michell hierbij op dat de getallen 216 en 144 zich verhouden als 3 : 2, wat overeenkomt met de kwint in de muziek.

Afb. 74. De gekersten-
de menhir van
Champ-Dolent in Bre-
tagne met op de top
een calvaire.

Afb. 75. Plattegrond
van de (niet meer be-
staande) Sint-Joriska-
pel. De inwendige
lengte bedroeg 144
Bossche voet.

Het hogere principe verhoudt zich dus tot het lagere, zoals het aantal trillingen in de bovenste toon van een kwint zich verhoudt tot het aantal trillingen in de onderste toon. 216 en 144 zijn het drievoud en het tweevoud van 72, het basisgetal van de Bossche driehoek en de beeweg, dat daardoor overeenkomt met de grondtoon van een natuurtonenreeks.

Uit een commentaar op het *Boek der Diagrammen* citeert Michell verder: 'Door de toepassing van de leer der getallen wordt rechtschapen gedrag in verbinding gebracht met het onzichtbare bestaan. De diagrammen zijn nuttig om de werkelijkheid achter gebeurtenissen voor de mens zichtbaar te maken en om het rechtschapen gedrag van de mens in contact te brengen met de onzichtbare werkelijkheid. Hieruit volgt dat wanneer mensen ergens over twijfelen, waardoor ze niet tot een besluit kunnen komen, de diagrammen in de zichtbare wereld van nut kunnen zijn voor hun omgaan met anderen en het oplossen van hun twijfels.'

Na het vertrek uit de Sint-Jan wordt de Sint-Joriskapel bereikt na 2 x 10 x 144 voet, de maat van het Lagere Principe in de Natuur. Tegen het einde van de 14e eeuw werd begonnen met de bouw van deze kapel die na enkele elkaar snel opvolgende bouwfases uitgroeide tot de grootste die er in de middeleeuwse stad was te vinden. De kapel was eigendom van het Schuttersgilde en in de stad de enige die aan een gilde toebehoorde. Alle andere gilden hadden alleen maar een altaar in de Sint-Jan. Blijkens de opmeting van de fundamenteën bedroeg de inwendige lengte niet minder dan ongeveer 41½ meter, ofwel de hiervoor beschreven magische maat van 144 voet (144 x 0,2876013 m = 41,415 meter).

De kapel moet iets hebben gehad van de sfeer van een Griekse of Romeinse tempel met op het hoofdaltaar, recht tegenover de ingang, in een verbrede en ten opzichte van de lengteas iets verschoven af-

zonderlijke koorruimte, een indrukwekkend houten beeld van Sint-Joris. Blijkens de archieven van de Bossche schuttersgilden werd het in 1589 als volgt beschreven: 'Sint-Joris met sijne volle wapenen te perde met harnas, lance ende sweert gelijk behoort, hebbende den draecke onder den perde liggende ende de lance daerover gebroken sijnde, heeft het uytgetrocken swerd in de handt om den draecke daermede voorts te verwinnen.'

Met de hulp van Sint-Joris begint bij de kapel het gedeelte van de weg naar het Hogere Principe dat eindigt in de Sint-Janskerk en een lengte heeft van 3 x 1440 voet, ofwel 2 x 2160, wat tienmaal het getal 216 is van het Hogere Principe in de Natuur.

Na $\frac{1}{5}$ van de route wordt de Markt bereikt waar het gevecht met de draak had plaatsgevonden. Tijdens de processie werd dit tot uitdrukking gebracht door de aanwezigheid van een grote draak die vlammen spuwde en door leden van de Schutterij doorstoken werd. In de stadsrekening van 1503-1504 staat dit als volgt vermeld: 'Item den auden Schutsen inder feesten van onse lieve Vrouwen omme-ganck tot salpeter ende buscruyt omme den Draeck te steken.' En in 1549-1550 vermeldt de stadsrekening: 'Item voer twee pond zwevels in onser liever vrouwen dracht, inden omganck aenden draeck gebesinght.'

De strijd was de nacht tevoren voorbereid door de draak te intimideren door het luiden van de klokken en de flakkerende verlichting van de gebouwen rond de Markt. Hier viel bij het puthuis het hoogtepunt van de processie dat georganiseerd werd door de Lieve Vrouwe Broederschap. Mosmans beschrijft uitvoerig hoe deze er zich mee belastte 'op de Markt een stellage in elkaar te timmeren op algehele Broederschapskosten. Deze stellage diende, om daarop, tijdens het voorbijtrekken der processie, of de rust die de stoet midden op het marktplein hield, eene kleine vertoning te geven. Het Lieve Vrouwe-beeld werd op het bovenste platvorm neergezet. Een grote koperen ster, met perkament overspannen, hing tussen een paar klingelende bellen aan een koord daarboven. Drie personen, die de drie Maria's uit het Evangelie voorstelden, hadden diademen op. Hunne natuurlijke gezichten waren echter met een masker van kalfsvel bedekt, naar luid althans van een vrij duidelijke rekening-post. Het is haast niet aan te nemen, indien de figuranten meisjes zijn geweest. Zij stonden daar als ere-geleide der Moeder-Gods of deden Maria-maged vervolledigden het voorgestelde tafereel. In latere jaren kwamen de Drie Koningen, de Passiebruers e.a. met geestelijk toneelspel, de gewijde scène nog verder afwerken.'

Achter de in de processie telkens weer opduikende getallensymboliek (zoals verklaard in hoofdstuk 6) ligt de spirituele dimensie van de Maria-omgang verscholen: Twee is het getal van de polariteit. Daarom vindt bij de Sint-Joriskapel na 2 x 1440 voet de ontmoeting

plaats van Cleodelinde/Maria en Sint-Joris, die het vrouwelijke en het mannelijke aspect van de mens symboliseren. Cleodelinde en Sint-Joris gaan samen verder naar het puthuis op de Markt. De maat van Twee is dan – na nog eens 2 x 1440 voet – verdubbeld, waardoor Vier ontstaat en de nieuwe stad in de Materie kan worden vormgegeven door het verslaan van de draak. Door het jaarlijks herhaalde ritueel van de Omgang wordt niet alleen de stad telkens weer opnieuw bevestigd, maar komt de burgerij ook tot een hoger bewustzijn.

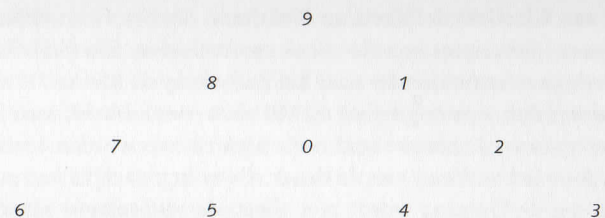
Voor het laatste $\frac{1}{5}$ deel van de tocht gaan Cleodelinde en Sint-Joris in triomf verder naar de kerk waar met de terugkeer van het wonderbeeld in de Mariakapel het ritueel wordt voltooid. Dit laatste is nodig omdat het getal Vijf het principe is van de Eeuwigdurende Schepping. Want, zo zegt Pythagoras, 'er zijn vijf termen nodig om het principe van een scheppingsdaad te verklaren zoals die heeft plaatsgevonden in Vier'. Drie, het hogere principe in de Natuur is dan samengevoegd met Twee, het lagere principe in de Natuur, waardoor Vijf is ontstaan en de jaarcyclus wordt voltooid.

Evenals de inwendige maat van de Sint-Joriskapel op de oost-westlijn een mystieke waarde vertegenwoordigde, is dat het geval met de maat van de Mariakapel in de Sint-Jan (zie afb. 73). De afstand tussen de oostwand waar het zonnelicht binnenviel en de westwand waar het wonderbeeld stond opgesteld, bedraagt 24 voet en symboliseert daardoor de cyclus van donker en licht in het aardse etmaal dat 24 uren telt. Als 24 wordt vermenigvuldigd met 6, het getal dat volgens Pythagoras de stoffelijke wereld van Tijd en Ruimte bepaalt, levert dit het getal 144 op, dat het Lagere Principe van de Natuur symboliseert. Maar als 24 wordt vermenigvuldigd met het heilige getal 9, dan is de uitkomst 216, het getal dat het Hogere Principe van de Natuur symboliseert.

Het getal Negen, weergegeven in de tetractys, verwijst volgens de kabbala naar de negen engelenlegioenen rond de troon van de verborgen God. In de tetractys wordt Negen rondom Een geschreven en daardoor is Negen de herhaling van de oorspronkelijke Eenheid. Daarom beschouwden de pythagoreeërs de tetractys als het allerheiligste symbool. Voor de Rozenkruisers is de negende graad de hoogste die de leerling kan bereiken op het materiële vlak. Daarna bereikt hij het stadium van de allesdoordringende Verlichting.

Feitelijk is het verhaal van Sint-Joris ook het verhaal van Lohengrin dat ten grondslag ligt aan het ontstaan van de stad. En zo kan de op de Markt staande menhir ook worden gezien als het zwaard van Lohengrin, en de figuur van Cleodelinde als die van Elsa van Brabant, die na de transformatie overgaat in de Moeder Gods Maria.

Het ritueel van de Grote Processie was bedoeld om de energie van Moeder Aarde op het in hoofdstuk 2 beschreven drakenpad ieder jaar weer opnieuw te activeren. David Luczyn citeert Jens Möller die

zegt dat 'de teugelloze en ontembare energie van de slang of de werelddraak werd beteugeld als bij de inwijdingsceremonie van een heilige plek de houten paal of bronzen spies die het culturele punt markeerde, in de grond werd geslagen. Geomantisch uitgedrukt werd een buitengewone kracht, die voortdurend van plaats veranderde, door de paal gedwongen steeds op dezelfde plaats te blijven. Vanaf deze plaats konden de energieën van de Aarde dan ten behoeve van het welzijn van de mensheid worden afgetapt. Deze krachtstroom houdt zich uitsluitend aan bepaalde routes en is er ook alleen maar op bepaalde dagen die weer afhankelijk zijn van de posities van de hemellichamen.'

Het ritueel van de Grote Processie in 's-Hertogenbosch werd uiterst serieus genomen. Uit de stadsrekening van 1496 blijkt dat 'de abt van Perck, de abt van Sinte Geertrude, de abt van Tongerlo, de abt van Everboey, de abt van Sinte Truye, de abt van Sinte Michielen ende de abt van Berne' door een bode bij besloten brieven namens de stad werden uitgenodigd 'omme elck alhier te comen, nader alder gewoente, in der feest van Onser Lieve Vrouwe dracht'. In de rekeningen van 1503-1504 en 1508-1509 staat vermeld dat de stadsregering een afgevaardigde uitzond met 'een oepenen plackaet tot Antwerpen aen onsen bourgeren ende coepluyden aldair ter merct wesende', inhoudende 'dat zij, ende elck van hen, hen inder feesten ende ommeganck van onse Lieve Vrouwe dracht, ten Bossche hem vuegen souden'. Wie op de 'beganckenisse' niet in Den Bosch verscheen, verbeurde twintig oude schilden.

Op een nog meer spiritueel vlak hebben Lohengrin en Sint-Joris een equivalent in de aartsengel Michaël die uit de hemel afdaalde om de 'duivelse' draak te verslaan. En zo kan de menhir op de Markt ook nog worden gezien als het zwaard van Michaël. Het is daarom veelzeggend dat het Mariabeeld kort na de vondst in 1380 werd geplaatst op het altaar van Sint-Michaël en dat het Mariagedicht vermeldt dat het eerste wonder plaatsvond 'des nacht, als men screef duijnsent driehondert een ende tachtich des sondaegs voir Sinte Michielsdach'. Want zoals Sint-Joris Cleodelinde beschermde tegen de draak die haar dreigde te verslinden, kon het Mariabeeld van vernietiging gevrijwaard worden door het op het altaar van Sint-Michaël onder diens bescherming te plaatsen.

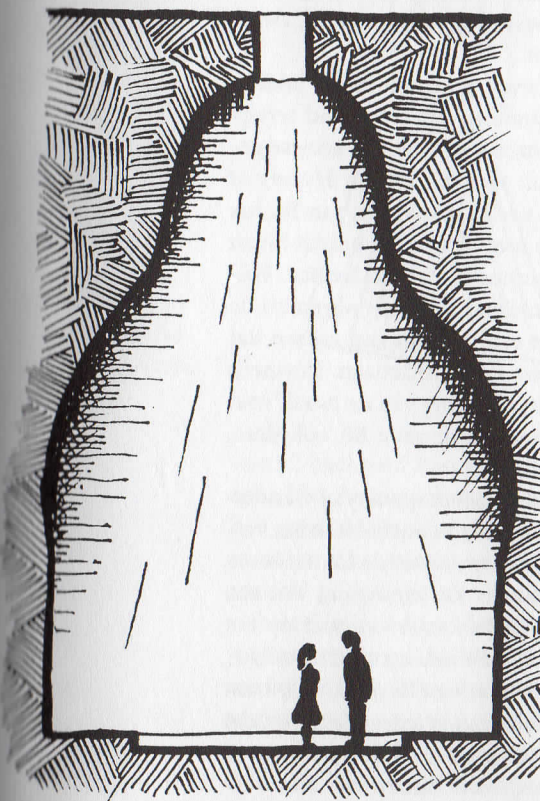
Afb. 76. De tetractys, waarin negen getallen staan gerangschikt rondom Een. Zij bevat de sleutels tot de Harmonie die de Scheping beheerst.

In de christelijke wereld wordt Sint-Michaël evenals zijn tegenhanger Sint-Joris vereerd op de plaatsen van de vroegere heiligdommen van Moeder Aarde. Archetypisch wordt de relatie tussen beiden gezien als die tussen de Griekse godentweelingbroers Castor en Pollux. Deze waren de zonen van Zeus die in de gedaante van een zwaan Leda had verleid en zij traden op als helpers in nood.

Opvallend is dat Sint-Michaël vereerd wordt in heiligdommen die op rotsformaties staan, die een 'mannelijke' (yang) uitstraling hebben, terwijl Sint-Joris wordt vereerd in vlakke of licht glooiende landschappen die als 'vrouwelijk' (yin) van uitstraling worden beschouwd. Een van de bekendste aan Michaël toegewijde heiligdommen is de Mont Saint-Michel voor de kust van Normandië. De tegenhanger daarvan is de Saint Michael's Mount in Cornwall, vrijwel aan het begin van de Michael's leyline waarvan sprake was in hoofdstuk 2. Zoals daar al werd opgemerkt slingeren daar twee energielijnen om de leylijn heen: een mannelijke, toegewijd aan Sint-Michaël, en een vrouwelijke, toegewijd aan de heilige Maria. Waar deze lijnen elkaar kruisen, vindt een extra sterke uitstraling plaats van aardenergie en staan de belangrijkste heiligdommen. Daar gebeurt de

transformatie van het vrouwelijke naar het mannelijke en omgekeerd. Of, zoals de Kerk dat ziet, de overwinning van het spirituele of hemelse op het aardse of duivelse. Een van deze kruispunten ligt in Royston, ten oosten van Cambridge. In het centrum van dit stadje staat een in 1162 aan Sint-Jan de Doper (de wegbereider naar de Nieuwe Tijd) toegewijde abdijkerk. Even ten oosten hiervan werd vlak na de Normandische invasie van 1066 op het kruispunt van twee belangrijke prehistorische wegen door Vrouwe Roisia, aan wie het stadje zijn naam ontleent, een kruisbeeld gezet op een daar in vroeger tijden geplaatste megaliet. Een paar meter daarvan dan werd in 1742 bij toeval een in de kalkbodem uitgehouwen grot ontdekt, die enkele duizenden jaren oud bleek te zijn. De grot, die nu toeristisch kan wor-

Afb. 77. De prehistorische Royston-cave op de Saint Michael's leyline in Engeland.

den bezocht, heeft een diepte van tien meter en een middellijn van zeven meter. De nauwe toegang aan de bovenzijde was afgesloten met een molensteen. De in een cirkel rondlopende wand bleek bedekt te zijn met een reeks onverklaarbare menselijke figuurtjes die lijken te verwijzen naar magisch rituele handelingen van de prehistorische bevolking.

Interessant zijn in verband hiermee de recente opgravingen in de verlaten Keltische nederzetting Danebury Hillfort even ten zuiden van Andover tussen Londen en Salisbury. Danebury Hillfort wordt historisch gezien als een van de eerste grote handelscentra in Zuid-Engeland. Hier werden enkele tientallen in de kalkbodem uitgegraven putten gevonden die dienden voor de opslag van graan. Ze hadden dezelfde vorm als de grot in Royston, maar waren slechts enkele meters diep. Hun functie zou een aanwijzing kunnen zijn voor de zin van het mogelijke ritueel in de grot van Royston waardoor de energiestroom van Moeder Aarde kon worden bedwongen. Kennelijk werd de grot nog heel lang gebruikt, want een aantal veel jongere afbeeldingen die over de andere heen zijn aangebracht, zijn gedeeltelijk christelijk. Naast een afbeelding van Christoffel is er ook een tweetal kruisigingstaferelen duidelijk herkenbaar. Maar de afbeelding van Christoffel stelt in feite waarschijnlijk de laatste zwerende reus van het oude Engeland voor.

Toen na de Trojaanse oorlog de verdreven Trojanen onder leiding van Brutus, de eerste koning van Brittannië, op het eiland terugkeerden, waren er nog maar weinig reuzen over. De 12e-eeuwse geschiedschrijver Geoffrey of Monmouth verhaalt in zijn *History of the Kings of Britain* hoe een van diens edelen, Corineus, aan Brutus vroeg om gouverneur van Cornwall te mogen worden omdat hij zo graag op reuzen jaagde, waarvan er daar nog een aantal leefden. Volgens het middeleeuwse *Recuyell des histoires de Troye* waren zij de laatst overgebleven nakomelingen van een geslacht van reuzen dat afstamde van de 33 verdorven dochters van Diocletiaan. Corineus wist ze allemaal te vermoorden met uitzondering van de twaalf voet (3,65 m) lange Gogmagog. Maar ten slotte doodde hij ook deze, door hem vanaf de rotsen in zee te smijten.

John Michell wijst er in *New light on the ancient mystery of Glastonbury* op dat in de mythologie deze geschiedenis voortleeft in het verhaal van Zeus die de Titanen versloeg en veroordeelde tot het leven onder de grond. Deze mythe symboliseert de teloorgang van een voorbijge beschaving die plaats moest maken voor een niet op het aardse, maar op de Zon gerichte levensbeschouwing: de christelijke. Daarom is het zo belangrijk dat er in de grot van Royston vlak naast Christoffel ook een afbeelding van Catharina is aangebracht omdat die vroeger, evenals de heiligen Michaël, Joris en Margaretha, werd gezien als drakendoder. Catharina wordt vaak samen met die ande-

re drakendoders afgebeeld, of tenminste vlak daarbij. Opvallend zijn bijvoorbeeld naast elkaar de prachtige middeleeuwse muurschilderingen van Catharina en Michaël in de kathedraal van Le Puy boven de *porche Saint Jean*.

Catharina was een ontwikkelde en geleerde koningsdochter die het opnam voor de vervolgte christenen. In een dispuut wist zij vijftig filosofen te overtuigen van haar gelijk en ze tot het christendom te bekeren. Onder keizer Maxentius zou zij daarom in 305 zijn gemarteld. Maar het rad waarop dit gebeurde brak in stukken waarna zij werd onthoofd. Vanwege de daaraan voorafgegane marteling wordt zij altijd afgebeeld met een rad. Esoterisch symboliseert dat rad het zonnewiel en daarmee het ontstaan van de nieuwe, voortaan christelijke, levensbeschouwing.

Afb. 78. Sint-Catharina met het zonnepad als drakendoder in de Royston-cave.

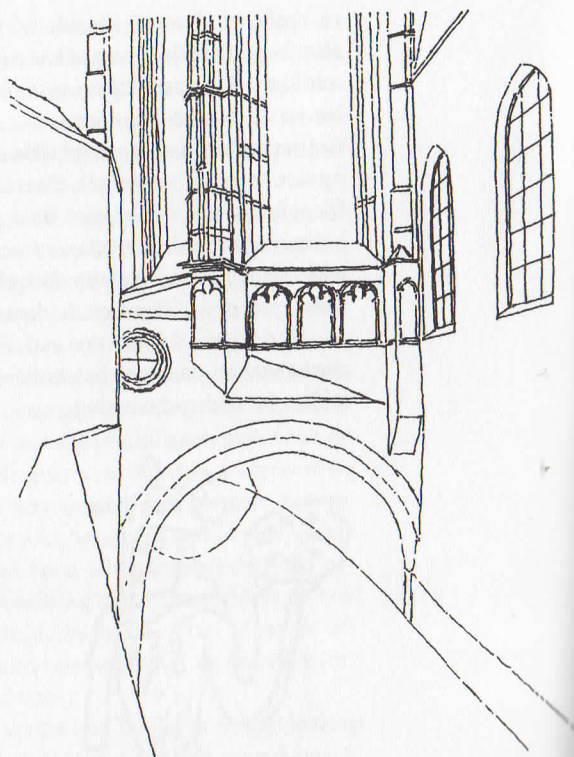
In *The Earth Spirit* merkt John Michell op dat waar de zonnegoden de archaïsche heilighdommen van de aardgodin overnemen, hun verschijnen het invoeren aangeeft van een nieuwe technologie. Deze is erop gericht om de natuurlijke kanalen van de geest van de Aarde te veranderen en de energieën te stimuleren die nodig zijn voor het welzijn van een steeds groeiende gevestigde bevolking. Zo beheerste Catharina als zonnegod en drakendoder de grot van Royston, omdat zij de transformatie van het stoffelijke naar het spirituele wist te bewerken door de bekering van de vijftig filosofen. Voor deze overgang van het stoffelijke naar het spirituele

zou zij heel goed kunnen functioneren in de omgeving van de Bossche Sint-Joriskapel waar het magische getal 144 wordt omgezet in het getal 216. In feite gebeurde dit ook. Want op een steenworp afstand naar het westen werd (en wordt) Catharina als patroonheilige vereerd in de kapel van het kruisherenklooster, waarvan de paters ook de Sint-Joriskapel bedienden. De kapel van het klooster, in 1569 verheven tot parochiekerk en daarna vanaf 1601 verroot, was omstreeks 1533 gebouwd op een tongewelf over de Binnendieze. De verbondenheid met Moeder Aarde werd daardoor wel heel krachtig gesymboliseerd boven het water dat in het emotionele leven van de stad zo'n belangrijke rol vervult en door de Binnendieze wordt gedraineerd.

Hier speelde zich een als wonder beschreven gebeurtenis af. Herstellend van een ziekte, was een jong meisje in de kerk ter communie geweest. Direct daarna werd zij onwel. Zij lichtte een losse plavuis uit de vloer, braakte daar de heilige Hostie in het zand en dekte dat weer toe met de gelichte plavuis. Toen enige tijd later de versleten vloer van de kapel werd vernieuwd, werd op die plaats onder de tegels een merkwaardig beeldje gevonden dat nu bekend is als het 'wonderkruis'. Het stelt een magere menselijke figuur voor die ten prooi schijnt aan intens lijden en daarom wordt gezien als een afbeelding van de lijdende Christus. Na de vondst werd het beeldje steeds groter, totdat de kruisheren in 1629 uit de stad werden verbannen en het meenamen naar hun nieuwe klooster in Uden. Daar wordt het achter in de kloosterkerk bewaard. Het heeft nu een lengte van ongeveer 15 cm.

De oorsprong en de betekenis van het beeldje blijven raadselachtig. In *Bossche bijdragen*, deel III vermeldt pater H. Linnebank o.s.c. de veronderstelling dat het beeldje zou zijn gemaakt van alruin. Dat is de knolvormige wortel van de rond de Middellandse Zee groeiende mandragora. Daar werd grote toverkracht aan toegeschreven en het woord 'alruin' werd zelfs gebruikt als benaming voor ingewijden in de geheime kunsten. Volgens een legende uit het oude Mesopotamië daalden op een dag de Zonen Gods naar de Aarde af. Ze plukten er zeven mandragora's en bezielde de wortels ervan die daarna onmiddellijk veranderden in de eerste mensen op Aarde.

De uit alruin gesneden beeldjes hadden de magische betekenis van een talisman en volgens het volksgeloof waren ze gegroeid onder galgen uit het zaad van opgehangen misdadigers. Linnebank beschrijft uitvoerig hoe ze werden gemaakt maar merkt daarbij op dat er aan het Bossche beeldje nooit enige wonderbaarlijke kracht is toegeschreven. Bovendien toont het een realistische expressie van lijden die totaal afwijkt van alle bekende alruinbeeldjes. Aan het slot van zijn artikel schrijft hij: 'De voortdurende overlevering bij de

Afb. 79. Het priesterkoor van de Sint-Catharinakerk gebouwd op een gewelf over de Binnendieze.

Afb. 80. Het Bossche 'wonderkruis' dat zich bevindt in de kerk van het kruisherenklooster in Uden.

Afb. 81. De mandragora zoals die staat afgebeeld op de 13e-eeuwse 'Mappa mundi' in de kathedraal van Hereford. In *Romeo and Juliet* zegt Shakespeare dat als de mandragora uit de grond wordt gekukken, hij zó afgrijselijk schreeuwt, dat mensen die dat horen of krankzinnig van worden.

Kruisheren wijst op een boven-natuurlijke herkomst. Dat het op natuurlijke wijze zou ontstaan zijn, is niet wetenschappelijk bewezen. Derhalve blijven wij in ons "wonderkruis" zien een onverklaarde, wonderlijke zaak?

Op 13 april 1517 schrijft Erardus de Marcka, bisschop van Luik, dat hij de verering ervan een goede zaak vindt. Aan degenen die op bepaalde dagen voor het kruisbeeld vijf onzeveraders en vijf weesgegroeten bidden en een aalmoes geven voor de Bossche kruisheren, verleent hij een aflaat van veertig dagen.

Maar is het nu eigenlijk wel een kruisbeeld? De houding van het lichaam hoeft daar niet op te wijzen en bovendien draagt dit geen doornenkroon. Achter en boven het hoofd zit een getordeerde strang die samen met een strang achter de benen zeker wel de suggestie oproept van een kruishout. Maar dit verticale 'kruishout' is wel erg krom en bovendien loopt het achter het lichaam niet door, terwijl een horizontale dwarsbalk zelfs geheel ontbreekt. Het lijkt er daarom eerder op dat hier de gevisualiseerde energiestroom door het lichaam is uitgebeeld die dat lichaam via de chakra's met de

kosmische onder- en bovenwereld verbindt. Het wonder met de daaraan verbonden legendarische verklaring lijkt zo de transformatie te symboliseren van het aardse bestaan naar de spiritualiteit van het goddelijke en past daarmee in de betekenis van de drakendoders Sint-Joris en Sint-Catharina. De betekenis van het beeldje zelf doet dan, liggend onder de kerkvloer boven de afgrond van het Diezewater denken aan de hiervoor genoemde Gogmagog die vanaf de rotsen in zee werd gegooit. De vindplaats van het beeldje, waaraan

geen wonderdadige kracht werd toegeschreven, symboliseert daarmee het door Sint-Joris bevochten einde van een tijdperk.

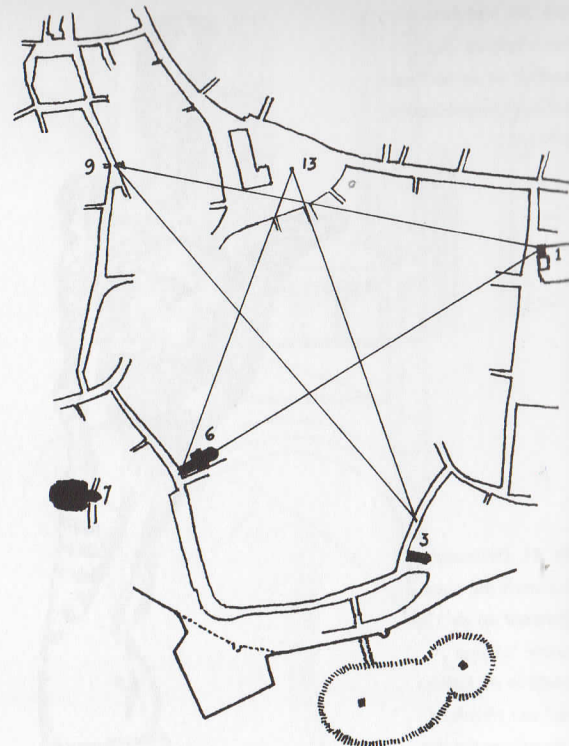
Als de eindpunten van de vijf gelijke stukken waaruit de beeweg is samengesteld om en om met elkaar worden verbonden, ontstaat er een pentagram. De drie voornaamste hoekpunten daarvan bleken de Mariakapel in de Sint-Jan (1), de Sint-Joriskapel (6) en het puthuis op de Markt (13) te zijn.

Het eerste van de twee overige hoekpunten ligt in de Beurdesstraat, slechts enkele tientallen meters ten noorden van de in 1900 gesloopte Sint-Barbarakapel (3). Sint-Barbara bekeerde zich tot het christendom en werd daarom door haar vader opgesloten in een toren. In 306 stierf zij de marteldood. In de gewelven boven het priesterkoor van de Sint-Jan staat zij afgebeeld tussen de beide drakendoders Catharina en Margaretha.

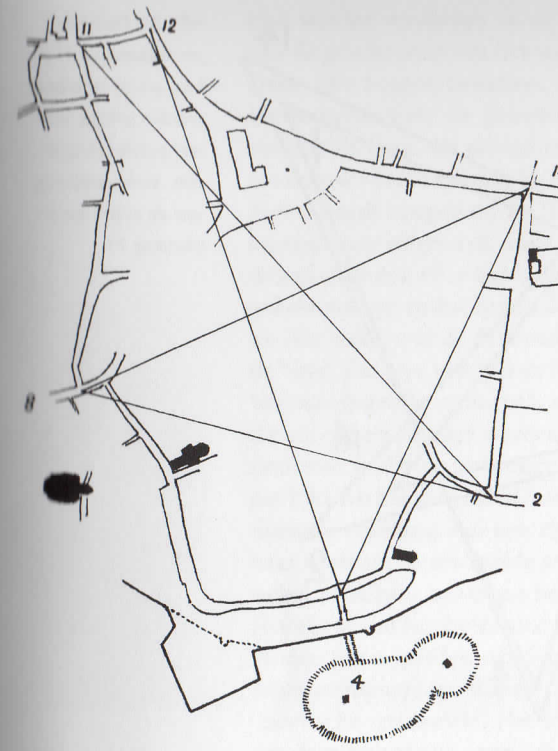
Het andere hoekpunt ligt ter plaatse van de Abtsbrug (9) over de Dieze in de Kruisstraat, zo genoemd naar de ernaast gelegen vroegere eigendom van de benedictijnerabdij van Sint-Trudo in Sint-Truijen. Het bijzondere van dit punt is dat van hieraf tot aan de Haven (11) de oorspronkelijke stadsgracht al in de middeleeuwen was gedempt en in westelijke richting omgeleid door de Uilenburg. Het punt wordt gemarkeerd door de op afbeelding 31 zichtbare gaffelankers.

De beeweg is niet alleen maar een symbool van transformatie. Die transformatie is ook ruimtelijk zichtbaar. Als namelijk het hiervoor beschreven pentagram wordt gespiegeld om een denkbeeldige lijn die de Mariakapel in de Sint-Jan (1) verbindt met de Catharinakapel boven de Dieze (7), dan valt het vrijwel samen met een ander pentagram dat een meer aards gerichte betekenis heeft.

Dit tweede pentagram kan worden gezien als een in de magie gebruikte talisman ter afwering van boze geesten en besmettelijke ziekten. Het onregelmatig gevormde pentagram is een teken van zegeniging dat in de islamitische wereld bekend staat als de 'hand van

Afb. 82. Het pentagram waarvan de hoekpunten de beeweg verdelen in vijf gelijke delen. Voor verklaring van de cijfers zie afbeelding 71.

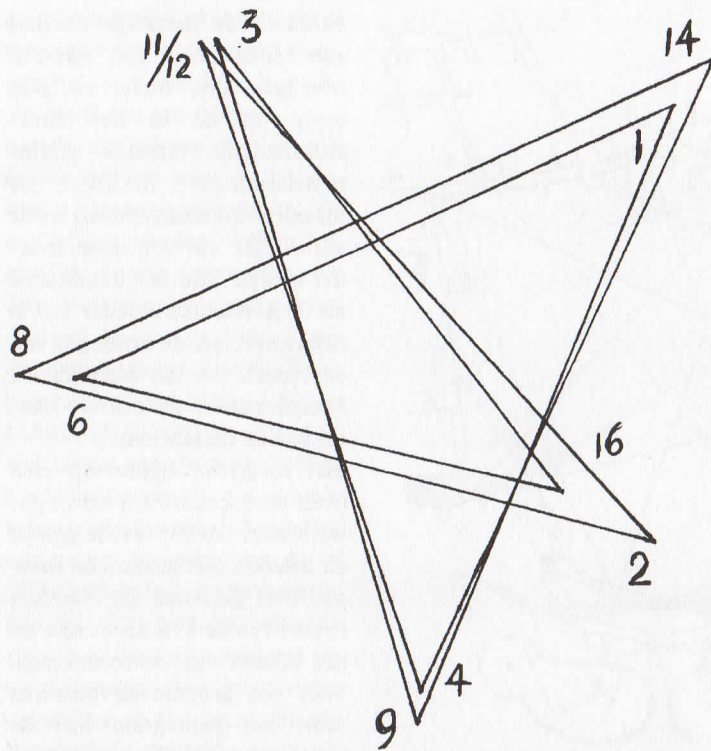
Afb. 83. Het gespiegelde pentagram waarvan de hoekpunten wijzen naar de toeleidende wegen. Voor verklaring van de cijfers zie afbeelding 71.

dreigen. In dit geval zijn dat die punten in de stad waar het door de beeweg omsloten gebied kan worden benaderd langs de toeleidende wegen, die daardoor een bedreiging vormen voor de spirituele activiteit van de processiegangers. Dat is vooreerst de Oude Dieze (2) die zijn straatnaam ontleent aan de Diezetak die achter de huizen aan de zuidzijde stroomt en vanwaaraf alle Diezetakken binnen het door de beeweg omsloten gebied van stromend water worden voorzien. Vervolgens kon het gebied worden benaderd via de Molensteegpoort vanaf de geheimzinnige Molenberg (4). De derde toegang ligt aan de westzijde in de Vughterstraat (8). De vierde toegang aan de noordzijde vanuit de Orthenstraat (12), deelt zijn functie als toegangsweg met de evenwijdig daaraan liggende Haven (11). De vijfde toegang tenslotte wordt gevormd door de Hinthamerstraat (14) ter plaatse van de Torenstraat.

Vier van de punten van dit gespiegelde pentagram blijken rechtstreeks terecht te komen op de zojuist beschreven straathoeken. De twee naar het noorden wijzende lijnen komen uit op de twee straathoeken (11 en 12) die samen de vierde toegang vormen tot het gebied. Maar omdat deze twee lijnen een eenheid vormen, kruisen zij elkaar, waardoor de noordelijke punt van het pentagram ontstaat

Fatimah', de lieflijke dochter van Mohammed. Het teken is overigens veel ouder en gaat terug op de in het Tweestromenland vereerde godinmoedermaagd Astarte. De maagd werd daar, evenals in de christelijke cultuur onze moedermaagd Maria, beschouwd als de goddelijke moeder van al het zijnde, als de koningin van de hemel. Als het sterrenbeeld Maagd maakt zij daarom deel uit van de dierenriem.

Een magische figuur op zich heeft geen kracht. Hij wordt pas werkzaam als hij wordt gewijd en beladen met kosmische energie. Hier gebeurde dit door het ritueel van de Mariaprocessie en het bidden van de rozenkrans. Voor een gebruik als talisman moet het pentagram met de hoekpunten worden gericht op de plaatsen waar de gevaren

Afb. 84. De beide pentagrammen blijken, als zij op elkaar worden gelegd, vrijwel gelijkvormig te zijn. Voor verklaring van de cijfers zie afbeelding 71.

op de plaats van het hertogelijk paleis waar Lohengrin de hertog had ontmoet.

In dit door de beeweg omsloten en door rituelen opgeladen gebied vond in het begin van de 17e eeuw een merkwaardige ontwikkeling plaats met de komst in 1609 van vijf jezuïeten vanuit Antwerpen naar Den Bosch. Deze namen voorlopig hun intrek in het bischopshuis in de Hinthamerstraat tegenover het noordertransept van de Sint-Jan. Deze plek is vergelijkbaar met het punt in de Grote Piramide waar de horizontale gang naar de Koninginnenkamer begint. Vandaaruit vestigden zij zich in het hart van het door de beeweg omsloten gebied waarbinnen de transformatie van de in rozenkransgebed naar het hogere zoekende mens al eeuwenlang had plaatsgevonden. Hier verwierven zij een gebied van bijna anderhalve hectare, waar zij zich gingen toeleggen op het onderwijs. Dit gebeurde met groot succes. Er zijn jaren geweest dat er meer dan achthonderd leerlingen waren. Dit jezuïetencollege kan daarom met recht worden gezien als een oord van transformatie. Daardoor kan het vergeleken worden met de Koninginnenkamer in de Grote Piramide zoals die staat beschreven in hoofdstuk 7 en waar in de symboliek van de Inwijding de transformatie wordt verbeeld.

In 1629 kwam aan dit alles alweer een einde toen de jezuïeten uit de

stad werden verdreven en de gebouwen gingen dienen tot woning van de gouverneur van het wingewest Staats-Brabant.

Door alle bouwactiviteiten, waaronder die ten behoeve van een barok paleis voor de gouverneur, gebouwd door Pieter de Swart, raakten de door dit gebied stromende takken van de Dieze geheel overkluisd. Merkwaardig is dat een gedeelte hiervan in de volksmond wordt aangeduid als het 'Hellegat', de poort naar de Onderwereld, waar volgens de oude ritten de transformatie van de ingewijden plaatsvond. Hier ligt in het aardedonker een door de duisternis geheimzinnige splitsing van de Dieze die Dick van Peer in zijn scriptie *Het recht rond de Binnendieze* er zelfs toe brengt te spreken van de 'Styx'. Dat was een van de rivieren in de onderwereld. Ze werd de 'angstaanjagende' genoemd, omdat de goden er hun eden zwoeren die als onherroepelijk werden beschouwd.

Daarmee wordt de bedoeling van de Maria-omgang compleet. Het jaarlijks herhaalde ritueel herdenkt en bevestigt immers de voortdurende stichting van een stad die met gebruikmaking van de in haar centrum uitgestraalde aardenergie het materiële en geestelijke welzijn van haar bewoners bevordert.

Het effect van het herhaalde ritueel, dat als verschijnsel al vele duizenden jaren geleden werd gecultiveerd, werd door de Engelse natuurwetenschapper Rupert Sheldrake opnieuw gedefinieerd als 'morfische resonantie'. Het is inmiddels wetenschappelijk bewezen dat deze resonantie optreedt in 'morfische velden' die overal in de Kosmos voorkomen en informatie vasthouden, versterken en uitzstralen. De 'geest van een plaats' (*genius loci*) wordt door Sheldrake gezien als een morfisch veld, waar door morfische resonantie de opgeslagen kwaliteiten van het veld ter beschikking staan aan de gebruikers van de omgeving.

Helaas wordt een dergelijke visie in onze materialistische maatschappij nog steeds als lachwekkend ervaren. In *The rebirth of nature* verzucht Rupert Sheldrake: 'Over het algemeen lijdt de moderne wereld aan een geomantisch geheugenverlies. De overtuiging dat de oprichting van een nieuw gebouw (of het construeren dan wel instandhouden van een stedelijke structuur) vergezeld zou moeten gaan van ceremoniën om een harmonieuze relatie tot stand te brengen met de geest van de betreffende plaats, wordt meestal afgedaan als bijgeloof. En wanneer degenen die deze traditionele principes negeren worden getroffen door tegenslag, wordt dat meestal toegeschreven aan medische en andere wetenschappelijk erkende oorzaken, of eenvoudig aan pech.'

Sheldrake vervolgt dan: 'De moderne beweging in de architectuur heeft opzettelijk met de tradities van het verleden gebroken en is de constructie van een bouwwerk gaan benaderen in de geest van de mechanistische wetenschap. De meeste wetenschappelijk opgeleide

planologen en architecten weten niets over geomantie en de traditionele idealen van een leven in harmonie met de omgeving. De gevolgen daarvan zijn overal om ons heen maar al te zichtbaar.'

Daarna gaat Sheldrake in op het verschil tussen toeristen en pelgrims: 'Hoewel de geest van een plaats (*genius loci*) zich niet laat analyseren in termen van de mechanistische wetenschap wordt het belang ervan impliciet erkend door toeristen, wanneer ze lokaties bezoeken die beroemd zijn om hun bijzondere hoedanigheden en geschiedenis. Toerisme is een geseculariseerde of onbewuste vorm van bedevaart. Veel toeristische attracties waren in het verleden bedevaartsplaatsen en sommige zijn dat zelfs nog. Maar terwijl het bezoek van een pelgrim aan een heilige plaats een handeling van religieuze devotie is, zijn toeristen min of meer onverschillige bezoekers. Pelgrims hebben deel aan de gewijde hoedanigheden van de plaats en aan de religieuze handelingen die daar worden verricht; toeristen niet. Pelgrims voegen iets toe aan de kracht van een heilige plaats (het morfisch veld); toeristen onttrekken er iets aan. Wanneer door een verandering van instelling toeristen weer pelgrims zouden worden zou daar veel goeds uit kunnen voortkomen. Wie als toerist naar een heilige plaats gaat verarmt de ervaring van die plaats, maar wie er als pelgrim naar toe gaat verrijkt die juist. In ons persoonlijke en collectieve leven zal de transformatie van toerisme tot bedevaart een belangrijke rol moeten spelen in het opnieuw wijden van de Aarde.'

Sheldrake besluit met een verzuchting aan het adres van de moderne toerist die een heilige plaats bezoekt: 'Wanneer we een dergelijke plaats bezoeken als pelgrim staan we open voor de bijzondere macht of geestkracht van die plaats. En als we daarvoor niet open willen staan kunnen we er beter wegblijven.'

10

OP ZOEK NAAR SINT-JAN, DE SCHUTSPATROON VAN 'S-HERTOGENBOSCH

Na de kruisdood van Jezus werd diens boodschap door de apostelen over de wereld verspreid. Petrus en Paulus trokken naar Rome en legden daar de basis voor een organisatie die in 381 door keizer Constantijn tot Staatskerk van het Romeinse Rijk werd verheven. Deze, christelijke, kerk kreeg daardoor een institutioneel karakter dat geen afwijkingen verdroeg van haar leer zoals die omstreeks 400 door de kerkvader Augustinus werd vormgegeven. Van de andere apostelen werd weinig meer vernomen, omdat hun interpretatie van Jezus' boodschap niet strookte met die van de rooms-katholieke Kerk en de ambities van het keizerrijk.

In Frankrijk kwam rond die tijd de uitroeiing van het druïdisme op gang door de in 372 tot bisschop van Tours gewijde Sint-Maarten. Maar al in 367 schreef Athanasius, bisschop van Alexandrië, aan de abt Theodosius dat hij Athanasius' 39e Paasbrief moest verspreiden. Deze rekende hierin af met de volgens hem voor een groot deel vervalste apocriefe bijbelse boeken. Het gevolg hiervan was dat de aangeschreven monniken veel van deze boeken in stenen kruiken onder het woestijnzand van Nag Hammadi begroeven en niet vernietigden, zoals de bedoeling van Athanasius was geweest. Daar bleven ze verborgen tot 1945 toen ze bij toeval werden teruggevonden.

Veel eerder, direct na Jezus' kruisdood, werd volgens oude legenden het christendom naar Engeland gebracht door de heilige Jozef van Arimathea, waar het snel kon wortel schieten omdat het zoveel inhoudelijke overeenkomsten had met het druïdisme. Dit laatste zou begrijpelijk zijn omdat Jezus volgens deze legenden tijdens zijn 'verborgen leven' in Engeland geweest zou zijn en daar zou zijn opgeleid in de druïdische universiteit van Glastonbury.

In *Did Our Lord visit Britain, as they say in Cornwall and Somerset?* beschrijft de reverend C.C. Dobson M.A. hoe Jezus als jongeling moet zijn meegereisd met zijn oom Jozef van Arimathea, die regelmatig in Cornwall kwam voor het kopen van tin. Hij geeft daarbij een opsomming van niet minder dan twintig plaatsen in het westen van Zuid-Engeland waar volgens oude legendes de herinnering aan Jezus' verblijf nog steeds leeft. Jezus' bezoek aan Glastonbury wordt bevestigd door de al eerder genoemde Raad van Negen. Feit is dat

door de assimilatie van de boodschap van deze Sint-Jozef daar, geheel los van Rome, een levensbeschouwing ontstond die bekend werd als het Keltische christendom.

In 394 werd deze levensbeschouwing, die gebaseerd was op de bevrijdende leer zoals Jezus die had gepredikt, door de Ierse monnik Pelagius in Rome verkondigd aan iedereen die naar hem wilde luisteren. Zijn leer, die de erfzonde ontkende, was in strijd met de opvattingen van Sint-Augustinus die meende dat angst en dwang binnen de Kerk noodzakelijk waren. Daarom deed deze er alles aan Pelagius en zijn volgelingen veroordeeld te krijgen. Dit lukte hem pas in 418 toen hij keizer Honorius wist over te halen paus Zosimus te dreigen met de plundering van Rome.

Nog in 1670 vindt de Spaanse abdis en zieneres Maria d'Agreda het belangrijk genoeg Pelagius als ketter te vermelden in haar *De mystieke stad Gods*. Na Jezus' kruisdood, door haar aangrijpend beschreven, zouden de duivels in de hel in conclaaf bijeen zijn gekomen. Daar zou Lucifer hen hebben opgedragen zich te specialiseren in het doen ontstaan van nieuwe sekten en ketterijen. Zo waren volgens haar in de hel, 'in de boezem van deze giftige slangen' onder andere de ketterijen uitgebreed van Arius, Pelagius, Nestorius en 'al wat men verder vanaf de eerste tijden van de Kerk tot nu toe in de wereld gezien heeft'. Na nog een reeks andere duivelse plannen te hebben beschreven, besluit zij met de mededeling dat het overleg van de duivels na de dood van de Verlosser een heel jaar duurde.

Ondanks de tegenwerking die Pelagius had ondervonden, kregen de Keltische christenen geestelijk toch veel invloed op het vasteland via de talloze kloosters die zij er stichtten. Maar aan deze invloed begon een einde te komen door de acties rond 600 van paus Gregorius de Grote tegen de Ierse monniken die het oppergezag van Rome niet erkenden. Dat zij dit niet deden was logisch, omdat hun christendom ouder was dan dat van Rome en los daarvan was ontstaan. Het dieptepunt werd bereikt toen Sint-Bonifacius in 719 van paus Gregorius II de opdracht kreeg de door de Ierse monniken gekerstende gebieden onder het gezag van Rome te brengen. In de geschiedenis wordt dit beschreven als de 'beking van de Germaanse heidenen'. Met de militaire hulp van Karel Martel begon Bonifacius de Iers-christelijke kloosters aan Rome te onderwerpen, welk werk door Karel de Grote, de kleinzoon van Karel Martel, zou worden voltooid. Desondanks zou de nu voortaan onderdrukte levensvisie blijven voortleven, zij het in verschillende geheime genootschappen.

Een paar honderd jaar later begon er een soortgelijke narigheid in het zuiden van Frankrijk met de vervolging in het hoogst beschaafde Occitanië van de vredelievende katharen die door de Franse koning werden uitgeroeid op initiatief van paus Innocentius III.

Onder de vele toen geteisterde steden bevond zich, zes jaar nadat de

bevolking van Béziers op bevel van de paus volledig was uitgemoord en de stad geplunderd en platgebrand 'omdat er toch niemand of niets meer in leven was', ook de al eerder genoemde oudste (Tolosaanse) bastide Montauban.

Na de val van Béziers volgde de slachting in Lavaur waar de burchvrouw Giralda levend in een put werd gegooid die daarna met stenen werd volgestort, en waarna de bevelhebber Aymeri samen met tachtig ridders werd opgehangen en vierhonderd katharen stierven op de brandstapel.

Deze wandaden doen denken aan de afschuwwekkende gebeurtenissen rond de verovering in 1572 door de Spanjaarden van de Hanze-stad Zutphen die door omstreeks achthonderd man werd verdedigd. Bij de Nieuwstadspoort werd de stadsmuur aan flarden geschoten. De daaropvolgende onderhandelingen over capitulatie met Don Frederik, de wrede zoon van Alva, liepen stuk toen een gedeelte van het garnizoen uit angst voor de Spanjaarden de stad bleek te verlaten. De belegeraars die zich hierdoor verraden voelden, drongen over het ijs de stad binnen, doodden iedereen die ze maar te pakken konden krijgen, plunderden de stad en staken haar op acht plaatsen in brand. Ook de na dit bloedbad heropende onderhandelingen liepen stuk door de ontactische opmerkingen van een van de onderhandelaars. Daarna gaf Don Frederik het bevel om alle gevangenen te doden. Een gedeelte werd aan de bomen opgehangen, vijfhonderd man werden verdrongen onder het daartoe opengekapte ijs van de IJssel en de overigen werden naakt de stad uitgejaagd, waarna ze doodvroren. De weinige nog overgebleven inwoners van de stad werden mishandeld, beroofd en bespot. Toen daarna de kapotgeschoten stadsmuur moest worden hersteld en de bezetters de toegang aan de noordzijde van de stad wilden versterken met een extra poortgebouw, werden er burgers uit het korte tijd daarvoor ingenomen Lochem gedwongen deze werkzaamheden onder erbarmelijk slechte omstandigheden te verrichten, waartoe zij werden gevangengehouden in een naburig klooster in de zuidoosthoek van de Nieuwstad dat door de oorlog was leeg gekomen.

Terugkomend op Montauban: de Franse kroonprins Lodewijk (de latere koning Lodewijk de heilige) had al in 1215 de afbraak van de stadsmuren bevolen en de paus beloofde de deelnemers aan de veldtocht de bezittingen van de 'ketterse' (= katharse) bevolking als oorlogsbuit. Daarop besloot de graaf van Toulouse de stad te versterken.

Nadat in oktober 1217 de meedogenloze katharenvervolger Simon de Montfort een aantal inwoners van de stad had gegijzeld om zich zo te verzekeren van de 'trouw' van de burgerij, stuurde hij zijn baljuw van de Agenais: Philippe d'Andreville en de bisschop van Lectoure met vijfhonderd goed bewapende mannen naar de stad om

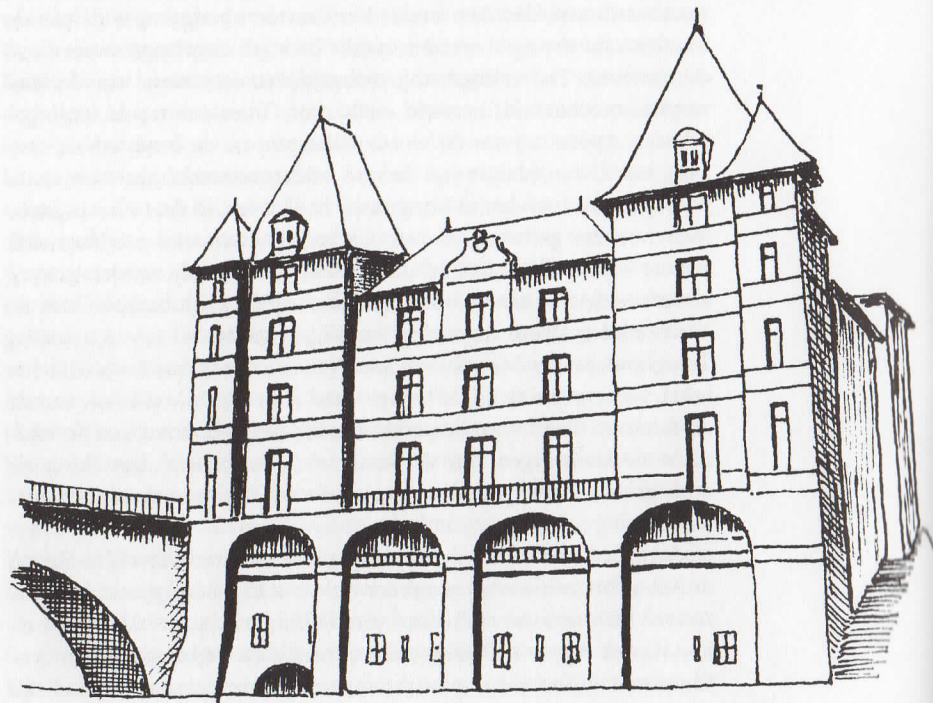
deze onder controle te houden. Daarop vroeg de bevolking in het geheim om hulp aan de in Toulouse verblijvende graaf Raymond die nog dezelfde avond een leger van vijfhonderd man stuurde. Bij het ochtendgloren bereikten deze de stad, waar zij in alle stilte werden binnengelaten. Daar voegden zij zich bij de meer dan drieduizend burgers die bereid waren de Franse indringers te verdrijven. Zij bezetten en barricadeerden de openbare gebouwen, en plaatsten wachten voor de huizen waar de beide machthebbers verbleven. Maar de Franse soldaten die de stad bezet hielden, werden wakker van het lawaai. Ze grepen hun wapens, vielen de samenzweerders aan, bevrijdden de baljuw en de bisschop, plunderden de stad en staken die in brand.

Dit alles wordt verhaald in de levensgeschiedenis van een Montalbaanse *capitoul* (gezworene van het stadsbestuur). Deze woonde vooraan in de Rue des Carmes, maar zijn naam is niet meer bekend.

Als ingewijd bouwmeester en kathaars gelovige moet hij bedreigend geweest zijn voor de rooms-katholieke Kerk en het Franse koninkrijk.

De *capitouls* hadden na overleg besloten dat de culturele en

Afb. 85. Het musée Ingres in Montauban, gevestigd in het voormalig bisschoppelijk paleis. Onder de bogen de restanten van het 14e-eeuwse kasteel. Bij de linkse boog bevinden zich de restanten van het door de Fransen op bevel van de paus verwoeste eerste kasteel met in de hoek de aan de onderzijde dichtgemetselde spiltrap. Geheel links de later gebouwde Pont-Neuf over de Tarn.

godsdienstige verworvenheden van de stad niet verloren mochten gaan. Zij pakten de nodige documenten bij elkaar en vluchtten langs een tegenwoordig gedeeltelijk nog bestaande spiltrap in het kasteel naar de rivieroever. Daar werden zij overvallen door de zwaarbewapende Franse soldaten.

Ternauwernood aan de dood ontsnapt, wist de hiervoor genoemde *capitoul* met enkele collega's te ontkomen naar het toen nog veilige Toulouse. Met de herinnering aan alle gewelddadigheden moet hij zich hebben gevoeld als vierhonderd jaar later de Lochemse burgers die in het mishandelde Zutphen gedwongen werden nieuwe versterkingen te bouwen ten gerieve van een wrede bezetter. En in onze tijd als de bestrijders van het Structuurplan-1964 dat in 's-Hertogenbosch (zij het zonder fysiek geweld) voorzag in de wrede sloop van onder andere meer dan zes kilometer straatwand, die hun op voorhand hetzelfde ziekmakende gevoel gaf als de Bossche burgers die na de grote stadsbrand van 1463 hun stad voor een groot deel verwoest zagen.

De echo van de hiervoor genoemde en andere gewelddadige moordpartijen tegen de katharen klinkt door in de middeleeuwse ridderroman van de Vier Heemskinderen waarin historie en fictie, mogelijk uit angstig politieke overwegingen, fors door elkaar worden gehaald. In deze roman schenkt koning Iewijn van Dordogne (Dordogne) aan zijn schoonzoon Reinout, de belangrijkste van de vier Heemskinderen, een rots aan de Gironde. Feitelijk wordt hier de Tarn bedoeld, die stroomafwaarts uitmondt in de Gironde. Reinout bouwt er de sterke burcht Montalbaen (Montauban). Later wordt Reinout verraden door Iewijn, maar deze vlucht daarop naar het klooster Beverepaer, waar hij wordt belegerd door 'de groten van Frankrijk'. Mogelijk is hier het klooster Saint Theodard (= Beverepaer), even buiten Montauban, bedoeld waarvan de abt de groeiende macht van de jonge bastide met lede ogen waarnam en bestreed. Het klooster werd daarom door de graaf van Toulouse verwoest, waarna deze het kasteel van Montauban verder versterkte.

In een later stadium van de roman weigert Reinout met een voor de katharen kenmerkende zachtmoedigheid keizer Karel, die door de kunst van de tovenaars Malegijs (een druïde?) in zijn macht was geraakt, te doden. Want, zo zei hij tegen zijn broers: 'Wilstu den coninc doden? Hij is onse here ende bliven sal sijn leven. God moet u bewaren, edel coninc.' Deze passage lijkt vooruit te lopen op de politieke ondergang van graaf Raymond VI van Toulouse (Reinout!), die op Witte Donderdag van het jaar 1229 voor de Notre-Dame in Parijs gedwongen werd het verdrag van Parijs te ondertekenen. Hierin werd vastgelegd dat na zijn dood (in 1247) het graafschap zou toevallen aan de Franse kroon, ofwel feitelijk: aan Amaury, de oudste zoon van de in 1218 gesneuvelde Simon de Montfort.

Het lijkt erop dat in de ridderroman de Franse koning uit politieke, door angst ingegeven overwegingen wordt verward met keizer Karel. Want in feite werden de onderdanen van de graaf van Toulouse gedwongen de koning van Frankrijk als heer te erkennen toen de graaf het als hun beschermmer moest laten afweten. Karel de Grote was toen al vierhonderd jaar dood.

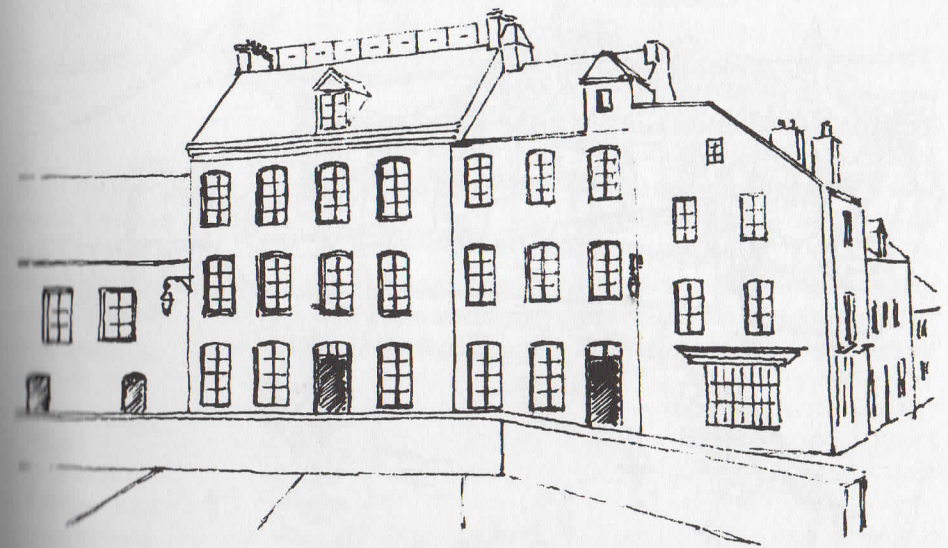
Weer in vrijheid gesteld, bleef de koning Montalbaen belegeren waarop de Heemskinderen naar een ander kasteel (Toulouse?) vluchtten. De koning bleek pas bereid tot vrede toen Reinout hem noodgedwongen het ros Beyaert (symbool van het kathaarse geloof) afstond, waarna de koning het dier verdrong in de Oise. Anders gezegd: na het verdrag van Parijs werden de katharen, die de noodzaak van het doopsel niet erkenden, gedwongen zich te laten dopen en daardoor hun eigen christelijke geloof te verloochenen.

Zoals gezegd vluchtten de Montalbaanse *capitouls* die in 1217 aan het bloedbad van Montauban hadden weten te ontkomen, evenals de vier Heemskinderen in de gelijknamige roman, naar Toulouse. Daar werden zij binnen het gebouwencomplex van het stadsbestuur opgevangen in het *logis des officiers du guet* (de wacht). Dit gebouw stond tegen de binnenzijde van de *mur sarrassinois*, de van oorsprong Gallo-Romeinse noordelijke stadsmuur. De fundamenten van dit gebouw zijn tegenwoordig in het grasveldje achter het stadhuis, recht tegenover de daar nog bestaande, later gebouwde 'donjon' weer zichtbaar gemaakt. Later vestigden zij zich in een huis op een steenworp afstand ten noorden van de muur in de tegenwoordige Rue de Rémusat.

Maar de kruistocht ging verder. Met de steun van de Franse kroonprins Lodewijk (de heilige) en een leger van meer dan tienduizend man, onder wie twintig bisschoppen, viel Amaury de Montfort in juni 1219 de stad Marmande aan. Alle vijfduizend inwoners met inbegrip van vrouwen en kinderen werden er afgeslacht. Direct daarna, op 16 juni 1219, verscheen dit kruisvaardersleger voor Toulouse. Tijdens het beleg had de Montalbaanse vluchteling zich noodgedwongen moeten schuilen in het puthuis van de waterput op het kruispunt vlak bij zijn woning. Deze put, die staat afgebeeld op een stadsplattegrond uit 1631, werd met de omringende straten omstreeks 1750 gesloopt. Tegenwoordig is hier het noordwestelijke hoekpunt van het barokke stadhuis.

Waarschijnlijk was het puthuis een van de twee vrijplaatsen in de stad waar mensen zich veilig konden ophouden als zij door soldaten of andere overheidsdienaren werden bedreigd. De andere vrijplaats moet de kerk van La Daurade zijn geweest, waar de zwarte madonna werd vereerd, hier als *vierge brune*, omdat het beeld wel donker, maar niet zwart was. In een poging om een eind te maken aan de Mariadevotie werd dit beeld op 24 mei 1799 op de Place du Capito-

Afb. 86. Gedeelte van de gevelwand van de Rue aux chevaux in Coutances. Het grote herenhuis in het midden kwam in de plaats van een vroegere herberg, waarna de naam van de straat werd veranderd in Place Saint Pierre. Op de voorgrond een restant van de kerkhofmuur. Rechts is nog juist de hoofdstraat van de stad zichtbaar.

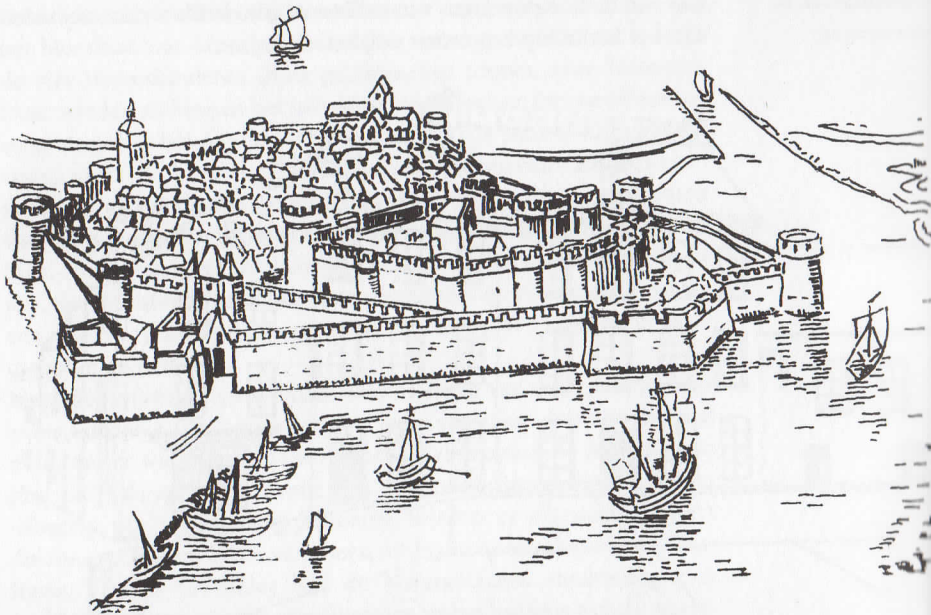
Na de bedreiging door de kruisvaarders was de maat voor de Montalbaanse *capitouls* die als rechtgeaard kathaar nooit naar de wapens had gegrepen, wel vol. Hij besloot met zijn collega's naar Engeland te gaan en vluchtte via Moissac en het verwoeste Marmande naar Bordeaux. Hier kreeg het gezelschap de raad via Nantes, Vitré en Fougères verder te reizen naar de havenstad Cherbourg, vanwaaruit Engeland gemakkelijk kon worden bereikt. Hun laatste pleisterplaats was het Normandische Coutances. Naast de parochiekerk van Saint Pierre overnachtten zij in de herberg aan de Rue aux chevaux (tegenwoordig Place Saint Pierre) waar zij van paarden wisselden. Het jaar daarvoor, in 1218, was Coutances geteisterd door een grote stadsbrand, maar de drie Romaanse kerken waren gespaard gebleven. Bij de herbouw van de stad werd besloten tot een allesomvattende verbouwing van de kathedraal, die daarna zou uitgroeien tot een van de hoogtepunten van de Franse gotiek. De werkzaamheden aan het kerkship begonnen nog hetzelfde jaar.

De zojuist begonnen bouw maakte grote indruk op de Montalbaanse vluchteling die van zijn doorreis gebruikmaakte om de bouwplannen te bestuderen. Hij bezocht de bouwmeester van de kerk in zijn huis op de hoek van de Rue Saint Martin, halverwege de kathedraal en de Saint Pierre, waar de beide mannen lange en diepgaande filosofische gesprekken voerden.

Na enige tijd reisden de vluchtelingen verder naar Cherbourg, waar zij drie of vier dagen verbleven op het kasteel. Daarna gingen zij met behulp van een roeiboot aan boord van een van de voor anker liggende zeeschepen voor de toen nog open kust tegenover de basilica-

que de la Trinité. Na een zware zeereis bereikten zij de ertegenover liggende haven van Weymouth, waar de mannen afscheid van elkaar namen.

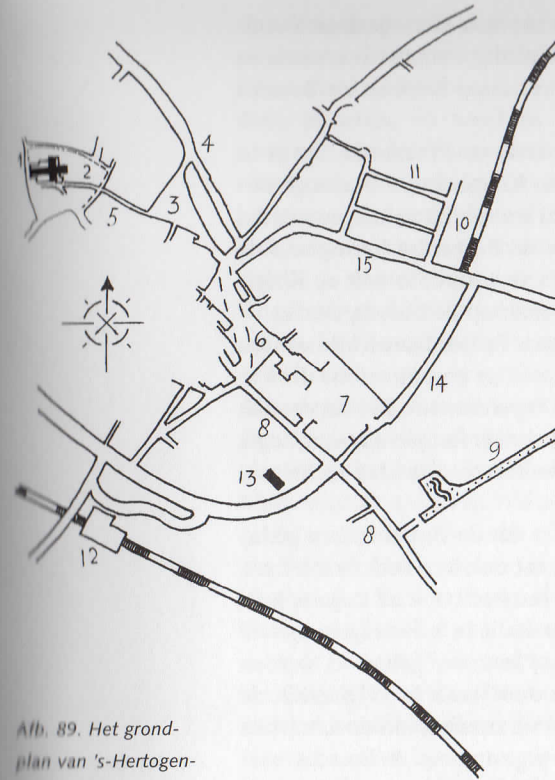
De vluchteling van wie hier de belevenissen worden aangehaald, reisde vervolgens met een ander schip verder langs de Engelse zuidkust. Ten slotte ging hij definitief aan land in het toen nog welvarende Dunwich op de oostkust van East Anglia. Dit tegenwoordig onaanzienlijke dorpje was in het midden van de 13e eeuw een belangrijke havenstad met een grote culturele uitstraling. In Dunwich werd de grondslag gelegd voor de latere universiteit van Cambridge. Door het bij zwaar weer wegslaan van de kalkrotsen onder een groot deel van de stad, kwam er later een einde aan haar bloeitijd die onder de Romeinen was begonnen.

Vanaf Dunwich reisde de vluchteling langs de abdij van Bury Saint Edmunds, over de toen nieuwe universiteitsstad Cambridge en de abdij van Saint Albans naar het dicht bij Oxford gelegen Aylesbury. Dit was het oude Saksische Aegelsburh, nu de hoofdstad van het graafschap Buckinghamshire. Hier vestigde hij zich ten slotte in een huis in de bocht van Kingsbury naar Buckinghamstreet, tegenwoordig Kingsbury 60.

Aylesbury vertoont in haar grondplan en haar geschiedenis een schijnbaar oppervlakkige, maar toch wel opvallend merkwaardige gelijkenis met 's-Hertogenbosch, al is de oriëntatie van de stad precies 180° gedraaid. De stad heeft een grondplan, dat evenals dat van

Afb. 87. De havenstad Cherbourg in de Middeleeuwen vanuit het zuiden. De binnen-gracht tussen de stad en het kasteel groeide later uit tot haven. Het kasteel zelf verdween en maakte in de 19e eeuw plaats voor een modern havenkwartier.

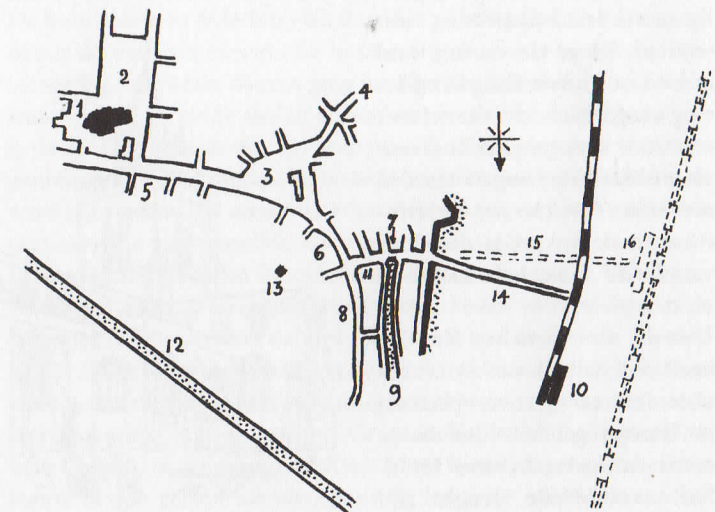

Afb. 88. Het oude centrum van Aylesbury.

- 1) Parishchurch
- 2) Saint Mary's square
- 3) Kingsbury
- 4) Buckinghamstreet
- 5) Pebble Lane
- 6) Marketsquare
- 7) Cattlemarket
- 8) Waltonstreet
- 9) Grand Union Canal
- 10) voormalig station
- 11) Stationstreet
- 12) nieuwe station
- 13) torenflat
- 14) Exchangestreet
- 15) Highstreet.

Afb. 89. Het grondplan van 's-Hertogenbosch, 180° gedraaid, zodat het kan worden vergeleken met dat van Aylesbury.

- 1) Sint-Jan
- 2) Parade
- 3) Markt
- 4) Schapenmarkt
- 5) Hinthamerstraat
- 6) Hoge Steenweg
- 7) Vischmarkt
- 8) Orthenstraat
- 9) Haven
- 10) oude station
- 11) Visstraat
- 12) Zuid-Willemsvaart
- 13) torenflat
- 14) Stationsstraat
- 15) Stationsweg
- 16) het tegenwoordige station.

's-Hertogenbosch, is gebaseerd op het hexagram. Met als gevolg een driehoekig centraal plein, zoals dat zo kenmerkend is voor 's-Hertogenbosch en de Brabantse 'plaatsen'.

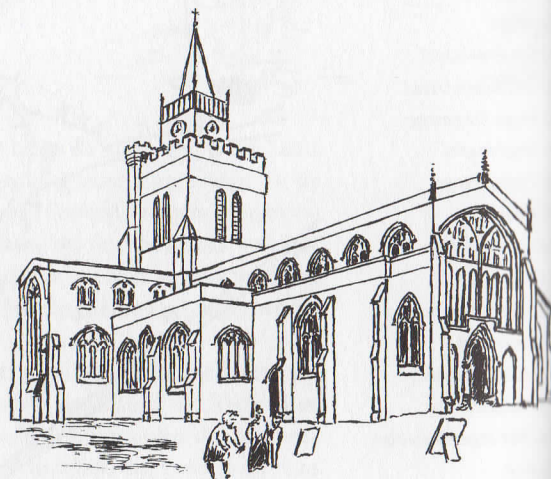
Het oudste plein van Aylesbury is het driehoekige Kingsbury waar de noordelijke en oostelijke toegangswegen even vloeiend op uitkomen als in 's-Hertogenbosch de Schapenmarkt (Vughterstraat) en

de Hoge Steenweg (Orthenstraat) op het in 's-Hertogenbosch oudste plein: de Markt. De westelijke aansluiting, Pebble Lane, vertoont dezelfde karakteristieke vorm met een haakse hoek als de Bossche Hinthamerstraat.

Evenals in 's-Hertogenbosch tussen Markt en Pensmarkt, ligt er in Aylesbury een groot huizenblok tussen Kingsbury en Buckinghamstreet. Ook heeft er aan Kingsbury een koninklijk paleis gestaan dat vergelijkbaar was met het paleis van de Brabantse hertog aan de Pensmarkt. Het zou interessant zijn na te gaan of er ook op Kingsbury ooit een waterput heeft gestaan zoals op de Bossche Markt. De met de Hinthamerstraat vergelijkbare Pebble Lane leidt naar het hooggelegen Saint Mary's square, een rustige groene ruimte die kan worden vergeleken met het vroegere Peperdomein. Rechts van het pad dat in het verlengde van Pebble Lane over het plein is aangelegd, ligt de 13e-eeuwse Mariakerk zoals de Bossche Sint-Jan rechts van de Hinthamerstraat ligt.

Hier moge terloops worden opgemerkt dat de Bosschenaren gedurende enkele eeuwen gedacht hebben dat ook hun kerk (mede) aan Maria was toegewijd. Evenals de Sint-Jan heeft ook de Engelse kerk een vieringtoren. Van een westtoren zoals die in 's-Hertogenbosch al kort na de voltooiing van de Romaanse kerk was gebouwd, werden in Aylesbury bij een bouw-historisch onderzoek in 1978 alleen de sporen teruggevonden. De 17e-eeuwse verzwaring van de torenspits doet onwillekeurig denken aan de vormgeving van de Bossche koepel zoals die na de torenbrand van 1584 tot stand kwam. En zoals de koepel van de Bossche Sint-Jan bij de restauratie van 1901-1905 werd voorzien van een rondgaande balustrade, zo werd de koepeltoren van Aylesbury in de 15e eeuw voorzien van een gekanteelde borstwering. Na een zware storm in 1976 werd deze toen bouwvalig geworden borstwering verwijderd. Boven de viering werd er toen ook een verlaagde zoldering aangebracht die samen met een in de kerk gelegde linoleum vloerbedekking nogal storend overkomt. Het 13e-eeuwse triforium in de koepel is daardoor vanuit de kerk helemaal niet meer te zien.

Evenals de Bossche Sint-Jan heeft ook de kerk van Aylesbury al eerder haar op zoveel plaatsen in Europa gebruikelijke harde restauratie gekend (vanaf 1850). Veel waardevolle details zijn

Afb. 90. Saint Mary's church in Aylesbury omstreeks 1840 vanuit het noordwesten vóór de restauratie door Sir G.G. Scott.

daardoor verdwenen en de kerk verloor veel van haar middeleeuwse charme. Zoals in de Bossche Sint-Jan het renaissance oksaal als een storend element werd verwijderd en een plaats vond in een Londen museum, zo werd in Aylesbury het grote perpendicular oostraam om dezelfde reden vervangen door een neoromaans drielichtvenster. Het gesloopte venster werd daarna in een ander gebouw herplaatst. Het open portaal aan het zuidertransept, dat het equivalent vormde van het open zuiderportaal aan de Sint-Jan, verdween tijdens de restauratie van de kerk zelfs helemaal.

Kingsbury gaat aan de zuidoostzijde over in de veel jongere Market-square. Met de rommelig verspringende huizenblokken aan de zuidzijde heeft het plein meer weg van een verbrede straat die kan worden vergeleken met de Bossche Hoge Steenweg. De bedrijvigheid van de vroeger op de Marketsquare uitgeoefende veehandel, verplaatste zich naar de Cattlemarket (veemarkt) ten zuidoosten van de Marketsquare opzij van Waltonstreet. Deze laatste kan worden vergeleken met de Bossche Orthenstraat. De Cattlemarket (en daarvóór de Marketsquare) is vergelijkbaar met de vroegere Bossche Vischmarkt. Even verderop sluit de Cattlemarket aan op de haven, die ligt aan het eind van een aftakking van het Grand Union Canal, zoals de Bossche Vischmarkt aansluit op de Haven. De aftakking van het Grand Union Canal verbindt de stad negen kilometer verderop met het hoofdkanaal van Londen naar Leicester, zoals de Bossche Haven na zeven kilometer via de Dieze is verbonden met de Maas. Vanuit Waltonstreet leidt Exchangestreet naar de plaats van het voormalige kopstation (nu een parkeergarage in een chaotisch veranderde omgeving), zoals vroeger in 's-Hertogenbosch vanuit de Orthenstraat de Visstraat, via de Stationsstraat naar het in 1868 gebouwde station aan het tegenwoordige Emmaplein leidde.

De trein kwam in Aylesbury uit dezelfde richting als in 's-Hertogenbosch de trein uit Boxtel, die in Den Bosch eveneens zijn eindbestemming had. Maar daarna ging het een beetje verschillend. Weliswaar werden in beide steden de stations en de aansluitende sporen gesloopt (het station van Aylesbury pas in 1953), maar in 's-Hertogenbosch schoof de spoorlijn honderd meter naar het westen op en werd het station 250 meter naar het zuidwesten verplaatst. Alsof de stad aarzelde hoe eenzelfde, voor gewone zintuigen niet waarneembare, gebeurtenis als in Aylesbury het beste kon worden vormgegeven. Want de in 's-Hertogenbosch niet gekozen verbinding van de stad met het station via de Sint-Janspoort, zou toch meer overeen zijn gekomen met die naar de spoorlijn in Aylesbury via Highstreet en Stationstreet. De Bossche Stationsstraat werd vervangen door de tegenwoordige Stationsweg en de spoorlijn werd doorgetrokken naar Utrecht. In Aylesbury werd het spoor niet doorgetrokken, maar kwam er een geheel nieuwe spoorlijn langs de zuidflank van het

centrum te liggen. Merkwaardig is dat deze spoorlijn in 's-Hertogenbosch toch een verkeersader als tegenhanger kreeg, en wel de in 1825 gegraven Zuid-Willemsvaart langs de noordoostzijde van het centrum op een plaats die vergelijkbaar is met die van de spoorlijn in Aylesbury.

Eveneens merkwaardig is de overeenkomst tussen het gebruik van deze spoorlijn en dat van de Zuid-Willemsvaart. Voor personenvervoer is Aylesbury per trein alleen vanuit het zuidoosten te bereiken. Vanaf het station wordt de spoorlijn in de tegenovergestelde richting alleen voor goederenvervoer gebruikt. Hetzelfde gold voor de Zuid-Willemsvaart, die bedoeld was voor vrachtvervoer. Maar vanaf de aanlegplaats aan 'de Plein' tegenover de Citadel vertrokken er meer dan honderd jaar lang dagelijks schroefstoomboten naar Rotterdam. Het schip de 'Stad Rotterdam' bood daartoe zelfs plaats aan niet minder dan 600 reizigers.

In de omgeving van de haven van Aylesbury ontstond rond het einde van de 19e eeuw nogal wat industrie. Een grote fabriek als die van Nestlé doet daarbij onwillekeurig denken aan de fabriek van De Gruyter die zich nestelde aan de Bossche Haven.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw viel het gebied tussen Markersquare-Waltonstreet en de nieuwe spoorlijn ten prooi aan grootschalige kaalslag, net als in 's-Hertogenbosch het Tolbrugkwartier tussen Hoge Steenweg-Orthenstraat en Zuid-Willemsvaart. Er werd daar een in de stad niet passend modern winkelcentrum gebouwd, dat kan worden vergeleken met wat het Bossche gemeentebestuur in de jaren zestig in het Tolbrugkwartier realiseerde en in 1996 in deze buurt door enkele Spaanse architecten verder van de stad vervreemdend liet uitvoeren.

Als merkteken van de Nieuwe Tijd werd er in 1966 in Aylesbury een grijze torenflat gebouwd van veertien bouwlagen. Die wordt nu als storend in het stadsbeeld ervaren en kreeg daarom de bijnaam 'Fred's Folly' naar de ontwerper ervan: Fred Pooley. In het gebouw, dat een brede onderbouw heeft van twee à drie lagen, zetelt de administratie van het graafschap Buckinghamshire.

Op de in 's-Hertogenbosch hiermee vergelijkbare lokatie in het kaalgeslagen Tolbrugkwartier verrees, óók in 1966, een eveneens veertien bouwlagen hoge torenflat met brede onderbouw, die nu nog minder gewaardeerd wordt dan tijdens de bouw al gebeurde. Alleen werd hier niet het provinciaal bestuur gevestigd, waarvoor het nieuwe onderkomen was voorzien in een torenflat aan de zuidzijde van het centrum. Gelukkig kon de bouw van deze laatste in 1962 worden voorkomen door de actie van het waakzame Comité Binnenstad. Wel werd in de onderbouw jarenlang de Dienst van Gemeentewerken gehuisvest.

Voor het overige bleef het centrum van Aylesbury (evenals dat van

's-Hertogenbosch) in vergelijking tot dat van andere groeisteden, redelijk gevrijwaard van al te grootschalige structurele ingrepen, ondanks de verwoede pogingen die daartoe werden aangewend. Al moet wel worden opgemerkt dat de verwoestende ingrepen in Aylesbury veel harder zijn aangekomen doordat de stad als geheel zoveel kleiner is dan 's-Hertogenbosch. De zwaar verbrede Exchangestreet die de haven aan de kop van het oude kanaal van het centrum heeft afgesneden, laat daarbij wel duidelijk zien hoe ernstig de in het Structuurplan-1964 voorgenomen doorbraken in Den Bosch zouden hebben uitgewerkt.

De betekenis van de trits: Markersquare-Kingsbury-Saint Mary's square (met kerk) doet denken aan die van Vischmarkt-Markt-Parade in 's-Hertogenbosch, zoals die nog zal worden besproken in hoofdstuk 11. De opvallende gelijkenis tussen 's-Hertogenbosch en het op een kruispunt van zes wegen gelegen veel kleinere Aylesbury is van eenzelfde orde als die tussen 's-Hertogenbosch en de Grote Piramide zoals beschreven in hoofdstuk 6. Ook hier is er sprake van een diepere werkelijkheid die zich hier in de vormgeving van twee verschillende steden heeft gematerialiseerd.

De uitwerking daarvan heeft geleid tot structuren die oppervlakkig gezien weinig of niets met elkaar gemeen hebben. Om een dergelijk veranderingsproces te verduidelijken nam de bioloog Rupert Sheldrake in *The rebirth of nature* een tekening op van Eduard Haeckel (1892) waarop de embryonale groei van verschillende dieren en de mens staat weergegeven. In een vroeg stadium blijkt er geen verschil te bekennen tussen vis, schildpad, kip, konijn en mens!

Gary Zukav zegt in *The Seat of the Soul* over de betekenis van een overeenkomst als die tussen de piramide en de beide steden: 'De multi-zintuiglijke persoonlijkheid ziet overal waar zij kijkt dezelfde verwantschappen die alle een weerspiegeling zijn van dezelfde wereld. De vijf-zintuiglijke persoonlijkheid kan het zo niet zien en derhalve zijn haar logica en begrip niet zo veelomvattend. De aard van heelheid en het gebrek eraan, plus de gevolgen van beide zijn door het bestuderen van fysieke verschijnselen niet waarneembaar voor een persoonlijkheid die niet kan zien dat zowel fysieke verschijnselen als de verwantschap ertussen tegelijkertijd deel en weerspiegeling zijn van grotere levenspatronen.'

Na het zien van de opmerkelijke overeenkomsten tussen de structuren van Aylesbury en 's-Hertogenbosch, moet nu ook wel opvallen dat beide steden op vrijwel dezelfde breedtegraad liggen. Of, meer exact: Kingsbury ligt op praktisch dezelfde breedtegraad als het in hoofdstuk 5 besproken kasteel van Waardenburg. Ook zal het nauwelijks meer verbazen dat op het wapen van het graafschap Buckinghamshire de zwaan van Lohengrin staat afgebeeld, met aan een halsband de gouden ketting waarmee volgens de legende het

scheepje van Lohengrin over de Noordzee werd voortgetrokken. Gelegen in het stroomgebied van de Theems, is Buckinghamshire het land van de zwanen. Volgens Iman Wilkens was dat al duizenden jaren niet anders. Daartoe haalt hij de Romeinse schrijver Diodorus Siculus aan, die voor Caesar een historische encyclopedie schreef. Hierin beschrijft Diodorus het ver naar het noorden gelegen Keltische eiland van de Hyperboreërs, 'zo genoemd omdat ze voorbij het punt wonen waarvandaan de Borea (de noordenwind) komt ... Ook is op dit eiland een reusachtige, aan Apollo gewijde omsloten ruimte te zien, en een schitterende tempel, rond van vorm en met vele offeranden opgesierd ... Er wordt beweerd dat Apollo om de negentien jaar op dit eiland neerdaalt. Aan het einde van deze periode zijn de sterren, na hun omloop, ook weer terug op hun beginpunt.' Een omschrijving die doet denken aan het in hoofdstuk 9 beschreven Danebury Hillfort en een ronde tempel als die van Avebury, waar sterrenkundige waarnemingen werden gedaan. Tweehonderd jaar later maakt de, eveneens door Wilkens aangehaalde, in het Grieks schrijvende Romeinse auteur Aelianus melding van de zwanen in de grote tempel van de Hyperboreërs.

In de Middeleeuwen werden de zwanen op de Theems beschouwd als de eigendom van enerzijds de koning en anderzijds de gilden van de lakenververs en de wijnkopers. Volgens een nog steeds levende traditie gaan de beide gilden ieder jaar in middeleeuwse kledij de rivier op. Daar vangen zij de dieren en merken de snabels van de kuikens met verf, in kleur gelijk aan die op de snabels van de bijbehorende ouders (*swan-upping*), zodat iedereen kan zien aan welk gilde ze toebehoren. De niet gemerkte zwanen en hun kuikens waren eigendom van de koning.

Het is de vraag of zwanen in die tijd nog als heilige dieren werden beschouwd. Vroeger was dat heel zeker wel zo. Mr. Jacob van Lennep beschrijft in *De uithangteekens* hoe de naam Zwaantje als meisjesnaam 'waarschijnlijk is ontstaan uit de liefvallige Zwanemaagden; in de Deutsche overleveringen bekend en die weder ontleend zijn aan de Valkyriën, de maagden in Walhalla, die niet enkel vliegen konden, maar ook zwemmen, en zich dan in de gedaante van blanke Zwanen op stroomen en meren vermeidden; – waarom het ook bij onze heidensche voorouders een groote zonde was een Zwaan te dooden en zoo bij geval een Valkyrie te treffen: – ja zelfs lang nadat men van geen Valkyriën meer afwist, bleef die onschendbaarheid der Zwanen gehandhaafd en strafte men den moord, aan een Zwaan gepleegd, zelfs hier en daar even streng als een mensenmoord'.

In de door Zukav bedoelde andere werkelijkheid zouden de adelaars van Zeus/Jupiter/Johannes vanuit het adelaarsnest op Kingsbury (Aylesbury heette oorspronkelijk Aegelsburh, ofwel: Eaglesbury = Adelaarsburcht) langs de hier genoemde breedtegraad, symbolisch

Afb. 91. De zwaan in het wapen van Buckinghamshire met om zijn hals de gouden ketting waarmee het scheepje van Lohengrin werd voortgetrokken.

gezien, naar Boschel gevlogen kunnen zijn om daar neer te strijken op de Bossche omphalos.

Daarna zou, alweer in die andere werkelijkheid, Lohengrin vanuit het koninklijk paleis (Kingsbury) in Aylesbury in opdracht van de Round Table in Avalon met behulp van de zwaan van Buckinghamshire naar het hertogelijk paleis in Boschel kunnen zijn gereisd om de Brabantse hertog behulpzaam te zijn bij de stichting van 's-Hertogenbosch.

De in het bouwen geschoolde Montalbaanse vluchteling raakte in Aylesbury al spoedig betrokken bij de bouw van de Mariakerk, waarvoor hij kort na 1265 de vieringtoren ontwierp. Toen deze bijna gereed was, maakte hij in de donkere ruimte boven in de toren een verkeerde beweging waardoor hij door de ladderopeningen in de steigervloeren naar beneden viel op de kerkvloer, zoals de 150 voet hoge houten vieringtoren van de Bossche Sint-Jan bij de torenbrand van 1584 door de gewelven heen in de kerk stortte. Kort daarna overleed hij. Daardoor kwam er abrupt een einde aan een bewogen leven dat na 74 jaar toch eigenlijk nog niet voltooid was en dat vervuld was van het zoeken naar de diepere zin van het bestaan in deze wereld. Zijn begrafenis vond plaats aan de noordzijde van zijn toren, dicht bij de kerkhofmuur.

De om zijn esoterische maatvoering opmerkelijke en om zijn goede verhoudingen geroemde kerk werd in de eerste helft van de 13e eeuw opgetrokken ter vervanging van een eenvoudige 12e-eeuwse voorganger. De betrokkenheid van de Occitaanse architect bij de voltooiing van dit katholieke kerkgebouw was kenmerkend voor de kathaarse verdraagzaamheid. Want de katharen maakten zelf nooit gebruik van kerkgebouwen die voor hen symbolen van onderdrukking moesten zijn geweest. Karakteristiek voor deze betrokkenheid was de principiële en tolerante houding van graaf Raymond VI die op het toppunt van de vervolging met veel geld nog in het eerste kwart van de 13e eeuw de bouw van de kathedraal van Toulouse financierde, omdat hij zowel katholieken als katharen beschouwde als zijn onderdanen. Daardoor hadden zij evenveel recht op zijn steun en bescherming als iedere andere bevolkingsgroep.

Het was in die tijd heel gewoon en na de verovering van Engeland in 1066 zelfs voor de hand liggend, dat uit Frankrijk afkomstige architecten en ambachtslieden in Engeland kerken bouwden. Toen in 1174 het koor van de abdijkerk van Kantelberg (Canterbury) door brand was verwoest, werd de uit Sens bij Troyes ten oosten van Parijs afkomstige Guillaume de Sens door de abdij uitgekozen om de leiding van de herbouw op zich te nemen. Dit beïnvloedde de Engelse architectuur en daardoor is bijvoorbeeld het rond het midden van de 13e eeuw door Henry de Reyns gebouwde priesterkoor van Westminster Abbey duidelijk Frans van karakter.

De Montalbaanse architect behoorde niet tot de eerste katharen die naar Engeland waren gevlucht. Al omstreeks 1160 werden zijn kathaarse voorgangers als de *weavers* vermeld door William of Newburgh in diens *Historia rerum Anglicarum*. Wij kunnen ons nauwelijks voorstellen hoeveel er in de Middeleeuwen om allerlei redenen werd gereisd door mensen uit alle lagen van de bevolking. Niet alleen door adel, monniken en andere geestelijken, maar ook door vluchtelingen, soldaten en misdadigers, door geleerden, studenten en bedevaartgangers, door kooplieden, dichters, toneelspelers en muzikanten, door architecten, bouwvakkers, ambachtslieden en kunstbeoefenaars. Kortom: de Middeleeuwen bruisten van een activiteit en een daaraan verbonden reislust waaraan welhaast niemand lijkt te hebben kunnen ontkomen.

In *Architecture in England* vestigt Cyril Davenport de aandacht op het samenvallen van de productieve 13e-eeuwse Engelse bouwkunst met het ontstaan van de prachtigste geïllustreerde manuscripten in de scriptoria van de middeleeuwse abdijen waarin de toen geproduceerde architectuur veelvuldig werd afgebeeld. Het is daarom wel waarschijnlijk dat de Occitaanse vluchteling hiervan gebruikmaakte toen hij zich ging verdiepen in de symbolische betekenissen van de Keltische cultuur en de daaraan verbonden sagen die verband hielden met de uit de Aarde opwellende energieën.

Hier was hij in het land van de Saint Michael's leyline waar iedere stad en ieder dorp zijn welzijn te danken leek te hebben aan een overwonnen draak en waar talloze aantallen kerkjes waren gebouwd op de plaatsen waar de energie van de 'drakenpaden' kon worden vastgehouden. Een heel oud land, waar volgens Gideon en Wilkens het in de door Homerus beschreven oorlog verwoeste legendarische Troje moet hebben gelegen. In dit land werd de kringloop van de seizoenen, net als later in 's-Hertogenbosch, gevierd met jaarlijkse processies die het verslaan van de plaatselijke draak herdachten. En ook daar werden er in de Middeleeuwen steeds fraaiere draken met klapperende vlerken in de processies meegevoerd, die met behulp van ontploffend kruit onder veel geraas vuur en rook spuwden. In het kasteelmuseum van Norwich worden er nog steeds een tweetal van deze, prachtig beschilderde, exemplaren bewaard.

De vluchteling herkende in Engeland de verering van Sint-Jan de Evangelist door de Keltische christenen en hij bestudeerde er de samenhang van hun geloof met dat van de katharen in zijn vaderland. Want zowel de gnostieke stromingen in Egypte en Engeland als die van de katharen in Zuid-Frankrijk vonden de inspiratie voor hun geloof in deze apostel die de mensen aansprak op hun geestelijke volwassenheid. Bram Moerland wijst er in *Montségur, gnosis, gnostiek en de katharen* op hoe het Evangelie van Johannes bij de katharen een bijzondere verering kreeg. Geoffrey Ashe vermeldt in

King Arthur's Avalon het legendarische verband tussen Sint-Jan en de Keltische Kerk in Engeland. John Michell haalt in *The view over Atlantis* een oude opvatting aan dat Sint-Jan zelf een Kelt zou zijn geweest. Hij herinnert eraan dat het Keltische christendom is voortgekomen uit het druidisme waarvan in Engeland Glastonbury het geestelijke centrum was. In *New light on the mystery of Glastonbury* merkt hij op dat de riten en gewoonten in de Keltische Kerk een oosters karakter hadden dat geheel afweek van het roomse.

Vanaf de 6e eeuw werden de Keltische christenen met geweld onderdrukt door de Kerk van Rome. Maar de monniken hielden, soms in het geheim, hun oude riten in ere. Aan het eind van de 11e eeuw trachtte Thurstan, de eerste Normandische abt in Glastonbury, nieuwe roomse gezangen in de abdij in te voeren. Maar bij de monniken was de drang tot het behoud van hun oude muziek zó hardnekkig, dat dit al in 1096 ertoe leidde dat enkele van de opstandige monniken voor het hoofdaltaar in de abdijskerk ter dood werden gebracht.

Deze moord lijkt een voorafschaduw van de gebeurtenissen die in 1539 zouden plaatsvinden. Zoals Thurstan, in feite een indringer die de spiritualiteit van de beroemde abdij naar zijn hand probeerde om te vormen, handelde vijfhonderd jaar later ook koning Hendrik VIII. Kort tevoren had de historicus John Leland gedurende twaalf jaar in opdracht van de koning een rondreis gemaakt langs alle grote bibliotheken van het land om deze op hun inhoud te controleren. In de abdij van Glastonbury toonde de abt, Richard Whiting, hem vol trots en zonder argwaan zijn kostbare bibliotheek. Maar kort daarna, tijdens de verwoesting van de abdij in 1539, werd de abt opgehangen aan een galg die daartoe op de Tor was geplaatst. Hij zou de kunstschat van de abdij hebben verborgen voor de vertegenwoordigers van de Staat die door de koning waren aangesteld om de abdij te plunderen en te verwoesten. Al deze vreselijke gebeurtenissen die begonnen met de onderdrukking van het oude Geloof en eindigden met de totale verwoesting van de abdij, hebben hun stempel gedrukt op de nu met zorg geconserveerde ruïnes. Deze zullen er vóór de ter plaatse verrichte opgravingen eeuwenlang hebben uitgezien als de nog steeds bestaande puinhopen van de eveneens in opdracht van Hendrik VIII verwoeste abdij van Bury Saint Edmunds. De naargeestige negatieve energie die zich hierdoor aan de omgeving heeft gehecht, is er nog steeds voelbaar.

Als een van de ketterijen van de Keltische christenen werd beschouwd dat deze de Zon zagen als het centrum van het universum, terwijl Rome de Aarde als zodanig zag. John Michell merkt hierbij op hoe het 'Nieuwe Jeruzalem' door de gnostici werd verstaan als een geprofeteerd toekomstig tijdperk van Sint-Jan; het tijdperk van de Heilige Geest, dat zou volgen na het tijdperk van Sint-Petrus met de autoritaire Kerk van Rome.

Mr. Max Stibbe voert ons in gedachten terug 'naar de tijd dat de eerste Keltische priesters hun christendom op het vasteland van west Europa kwamen prediken. Dit christendom onderscheidde zich van het Roomse door een veel grotere innerlijkheid en eenvoud. Het ging terug tot de oerkerk en de leringen van de apostel Johannes in het bijzonder.' Hij ziet Johannes als de wegwijzer naar een kosmisch christendom: 'Dit kosmisch georiënteerde christendom,' zo vervolgt Stibbe, 'waarin de mensenzijel het diepst in zichzelf leerde te zien en de hoogste wereldomvattende scheppende krachten in zichzelf leerde terugvinden, was het Johanneïsche. Dit Keltische christendom had een uiterst eenvoudig ritueel, een gemeenschappelijk avondmaal van brood en wijn en daarbij gebed. Haar priesterschap beschikte over een grote geestkracht en moest hard werken voor het bestaan. Het Johanneïsche christendom ging, in de vorm waarin het gepreekt werd door de Ierse monniken, te gronde. Voortgezet werd het in de vele geheime genootschappen en stromingen die in de middeleeuwen ten dele achter de schermen van het openbare leven bestonden.' Deze leer, die doordrenkt is van liefde, vrijheidszin, geweldloosheid en het besef dat de mens niet geneigd is tot het kwade, maar tot het goede, verdraagt zich niet met een instituut dat dwingend voorschrijft wat de Waarheid is volgens welke wij ons leven zouden moeten inrichten. En het zal juist met deze Keltisch christelijke boodschap zijn geweest dat Lohengrin naar onze streken kwam en de grondslag legde voor het nieuwe 's-Hertogenbosch. Toen Lohengrin (volgens de legende) huwde met Elsa van Brabant, verbood hij haar naar zijn (geestelijke) herkomst te vragen omdat hij dan niet anders dan naar waarheid zou kunnen antwoorden, zijn heilzame invloed niet meer zou kunnen uitoefenen en zelfs zou moeten vluchten. Na Bonifacius werden de Keltische christenen immers als heidenen beschouwd die wel op zijn minst het inmiddels gevestigde gezag van de paus van Rome behoorden te erkennen. Daarom ook zullen, nadat Lohengrin Elsa had moeten verlaten, de gaffelbroeders hun eigen geloof hebben prijsgegeven en de Lieve Vrouwe Broederschap hebben gesticht.

Het heimwee om deze tragische ontwikkeling klinkt door in het aandoenlijke kinderspel van de zwarte zwanen en de witte zwanen. In sommige versies van dit spel moeten de kinderen kiezen tussen het krijgen van gouden dan wel zilveren vruchten die Zon en Maan symboliseren. Daardoor kozen zij symbolisch tussen het licht van het ware Geloof en het duister van het 'heidendom'.

Er zijn veel varianten op het lied en het daarbij behorende spel. Maar een van de mooiste en wellicht meest authentieke, wordt door de Bosschenaar Carel Teulings tussen 1920 en 1930 beschreven in zijn boekje *De jeugd voor vijftig jaren*: 'De kinderen plaatsten zich allen achter elkaar en hielden elkaars schort of tip van den kiel vast,

alzo een lange rij vormend. De voorste gaf de leiding, twee, meestal de grootste en sterkste kinderen, gingen tegenover elkaar staan, gaven elkaar de handen en vormden alzo een doorgang of poort. De rij kwam dan onder het zingen van: "Groene zwanen, witte zwanen / Wie zal mee naar Engeland varen? / Engeland is gesloten, / De sleutel is gebroken, / En er is maar eenen timmerman / Die den sleutel maken kan, / Kruip doorrrr ..." / door de poort heen kruipen, maar de achterste werd door de vier armen ingesloten, als hij tenminste geen kans had gezien om er met den vóórlaatste snel uit te schuiven. Als ie dan tusschen die vier armen stond werd er gevraagd: "Waar wilde naar toe? naar de hel of naar den hemel?" Koos ie nu een van de twee, dan moest hij achter den bewuste gaan staan die hel of hemel was, zijn armen om diens middel slaande. Zoo werd dan de geheele rij opgedeeld door iedere te laten doorkruipen en zich achter de hel of den hemel te plaatsen. Dit werd toch meestal zoowat gelijk verdeeld. Was de rij op, dan werd er met krijt een kruisje op den grond getrokken en dan maar trekken jongens, wie de sterkste was. De partij die over het kruisje werd getrokken was verliezer.'

De groep kinderen met wie het spel begint, symboliseert het eenvoudige volk dat vervuld is van weemoed en op zoek wil gaan naar het verloren geluk van het Keltische christendom. In de meest algemeen verbreide versie van het spel verwijzen de zwarte zwanen en de witte zwanen alleen maar naar de tegenstelling tussen het christendom van Bonifacius en het uitgeroeide heidendom. In het 's-Hertogenbosch van de transformerende zwarte madonna zijn de zwarte zwanen, net als de wolf van de Mont Saint-Michel, groen geworden. Daarmee geven zij de Keltisch christelijke mogelijkheid aan tot transformatie van de oude aardgebonden cultuur naar die van het licht, waardoor beide worden samengesmeed tot een nieuw perspectief.

De zwanen kunnen niet anders zijn dan die van Lohengrin. De zangers vragen aan de burgerij wie er bereid is in Engeland, het land waar Lohengrin vandaan kwam, mee op zoek te gaan naar de oorsprong van het verloren geluk. En dat zal moeilijk zijn. Want die weg, die leidt naar de wortels van het ware christendom, is gesloten, de sleutel is (door de Staatskerk) gebroken en Lohengrin, de timmerman, leeft niet meer. Het door de kinderen bezongen heimwee leidt tot een catastrofe. Want twee sterke kinderen, die de gevestigde orde vertegenwoordigen, vormen een gevaarlijke poort die de Inquisitie symboliseert die het 'ware' Geloof bewaakt. De opstandige burgers worden voor de keuze gesteld: hel of hemel, zoals die door de Inquisitie is geformuleerd. En zij worden gedwongen actief voor hun keuze uit te komen.

Toch eindigt het spel hoopvol. Want de kinderen blijven geloven in

de mogelijkheid dat in een eerlijke, in wezen niet gewelddadige strijd het ware Geloof alsnog de overwinning kan behalen. De aan het spel gelijkwaardig deelnemende jongens en meisjes gaan over tot een partijtje touwtrekken, zoals de katharen rond 1200 openbare discussies aangingen met de katholieke theologen. Vrouwen werden daarbij door Kerk en Staat niet als volwaardige menselijke wezens beschouwd. Van het in 1207 gevoerde debat waaraan de kathaarse Esclarmonde de Foix, zuster van de graaf van Foix, wilde deelnemen, is bekend dat de cisterciënzer monnik Esteban de Mania haar al aanstonds in de rede viel met de woorden: 'Vrouw, keer terug naar uw spinnewiel. U hoort niet mee te doen aan dergelijke besprekingen met mannen!'

Onder de varianten op het spel wordt de transformerende zwaan soms vervangen door een kraanvogel. De kraanvogel komt vooral in Noordoost-Europa en Siberië voor. Maar tijdens de trek wordt hij signaleerd in het oosten en zuiden van Nederland, waar een aantal plaatsnamen en andere toponiemen op zijn trekvlucht wijzen. In *Verborgene wijsheid van oude rijmen* geeft Mellie Uyldert een variant op het lied waarin de 'groene zwanen' zijn vervangen door het allitererende 'kroene kranen'. Zij beschrijft hoe de kraanvogel hier (in het stroomgebied van de drie heilige rivieren van de Kelten) wordt gezien als een vogel die, net als de zwaan, de ziel kan begeleiden van de ene geestelijke sfeer naar de andere. Het tussen de zwanenburcht in Kleef en het Nederlandse Groesbeek gelegen Kranenburg wijst op deze overeenkomst. Met de toevoeging 'kroene' dat zij leest als 'koene' weet Mellie Uyldert evenwel geen raad. Toch ligt het voor de hand dat dit slechts een dialectische vorm van 'groene' moet zijn in streken waar dorpen liggen als Skëndel (Schijndel) in het Dommeldal ten zuiden van 's-Hertogenbosch en waar de G wordt uitgesproken als K.

In plaats van de constatering in de Bossche versie dat er maar één timmerman (Lohengrin) is die de sleutel nog had kunnen maken, wordt in de door Mellie Uyldert aangehaalde versie vertwijfeld gevraagd of er wellicht toch nog een smid in het land is die dit karwei zou kunnen klaren.

Waar het evangelie en de persoon van Sint-Jan zo belangrijk zijn gebleken voor zowel de katharen als de Ierse christenen, zal het nauwelijks meer verwonderen dat het op initiatief van Lohengrin de 'timmerman' gestichte 's-Hertogenbosch Sint-Jan de Evangelist als schutspatroon koos. Ook de nieuwe parochiekerk werd daarna aan deze heilige toegewijd.

Maar naast Sint-Jan de Evangelist duikt in de geschiedenis ook telkens weer de persoon op van Sint-Jan de Doper, zoals in de parochiekerk van Glastonbury en de abdijkerk van Royston. Waar Johannes de Evangelist de verkondiger was van het spirituele chris-

tendom, had Johannes de Doper de functie van wegbereider hier naartoe. Hij maakte de mensheid attent op het bestaan van Christus, wat hij overigens wel met de dood heeft moeten bekopen.

Afb. 92. Sluitsteen in de gewelven van de Sint-Jan met daarop de beide heiligen Sint-Jan de Doper en Sint-Jan de Evangelist.

De beide heiligen zijn door hun werkzaamheden met elkaar verbonden. Samen hebben zij daarom de patronage over de vrijmetselarij, een van de genootschappen die volgens Stibbe in het geheim voortleefden na het ten onder gaan van het Keltische christendom. In 's-Hertogenbosch staan zij gezamenlijk afgebeeld op een aantal sluitstenen in de gewelven van de Sint-Jan. In oude Bossche documenten worden zij regelmatig samen genoemd. Zo komt hun gezamenlijke betekenis onder meer tot uitdrukking in de vervaldagen van de te betalen cijzen, die vielen op 27 decem-

ber en 24 juni, de feestdagen van respectievelijk Sint-Jan de Evangelist en Sint-Jan de Doper. Deze beide feestdagen markeren de belangrijkste gebeurtenissen in de jaarcyclus van de natuur: de kortste en de langste dag tijdens de winterzonnewende en de zomerzonnewende.

Tijdens de laatste werd de 'Sint-Jansmarkt', de belangrijkste Bossche jaarmarkt gehouden. Vanuit de Meyerij kwamen de boeren ervoor naar de stad die dan feestelijk was versierd. Carel Teulings beschrijft hoe 'met Sint-Jansmert de stad vol was met boeren en boerinnkes, jong en oud. Ze kwamen met ploegen tegelijk de (stads)poort binnen in karren met mooie witte linnen huiven, getrokken door paarden in met glimmend koper beslagen tuigen. De karren bleven op straat staan en vormden met Sint-Jansmert een onafgebroken keten ... De paarden gingen bij vrouwe Groen alle gewoon door den winkel en de gang, want de stal stond achter in den hof ... Op de markt was er veel drukte. Allerhande koopwaar werd op de luidruchtigste manier aangeboden. Liedjeszangers en draaiorgels verhoogden er de feestvreugde'.

Merkwaardig is dat tijdens deze Sint-Jansmarkt in het hart van de zomer op de feestdag van Sint-Jan de Doper tevens het feest van kerkwijding werd gevierd van de kerk die toch was toegewijd aan Sint-Jan de Evangelist. En deze heeft zijn feestdag niet in de zomer, maar in het hart van de winter. Dit is symbolisch voor de kringloop

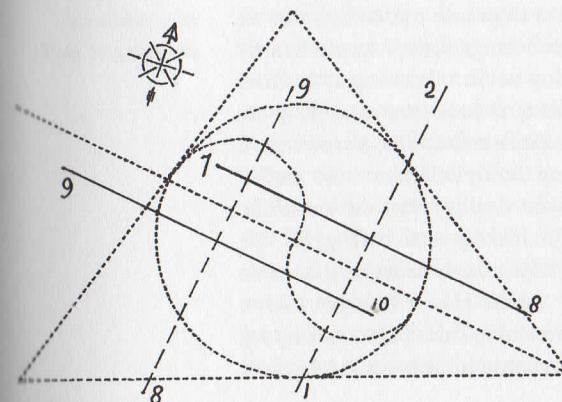
van de Natuur en het Leven. In China wordt daarom in het hart van de zomer nog altijd de terugkeer van de winter gevierd en in het hart van de winter de terugkeer van de zomer, waardoor de kringloop van het jaar tot uitdrukking wordt gebracht en magisch versterkt.

Deze steeds weerkerende gang van winter naar zomer ligt aan de basis van de boodschap die Lohengrin, doordrenkt van de opvattingen van Sint-Jan, naar onze omgeving moet hebben meegebracht. Het is de door Johannes de Doper aangewezen levensweg die telkens opnieuw kan worden ingeslagen. Vanuit het gebonden zijn aan de van winterse kou doortrokken materie, naar de zomerse warmte van de geestelijke volwassenheid waarvan de uitingen met elkaar in evenwicht moeten worden gebracht, wijst Johannes de Evangelist de christenen de weg. De kern van die boodschap wordt gevormd door de christelijke mystiek.

De mystiek is de weg die de mens doorloopt in zijn geestelijke ontwikkeling en die wordt voltooid in de goddelijke liefde. Deze weg verloopt in drie fasen. In de eerste fase wordt de mens door arbeid gereinigd. In de tweede wordt hij verlicht door kennis en bewustwording. In de derde volgt zijn liefde tot God, waarna de levensweg wordt voltooid door de vereniging met deze. Binnen de ommuring van het nieuw gestichte 's-Hertogenbosch zouden de nieuwe burgers onder de in evenwicht verkerende energieën van de gefuseerde planeten Jupiter en Saturnus voortaan deze spirituele weg kunnen gaan inslaan. Zij stelden zichzelf en hun stad daarbij onder de bescherming van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist, zoals vóór hen de vrijmetselaars met hun organisatie hadden gedaan en waarom de Bossche loge zich sierde met de naam 'Gezellen van Sint-Jan'. De Evangelist kozen de Bosschenaren daarna ook als patroon voor hun nieuwe kerkgebouw.

Afb. 93. De stadsdriehoek met daarin de yin-yangcirkel.

9 — 10 = Jupiterlijn;
7 — 8 = Jupiterlijn;
8 — 9 = Saturnuslijn;
1 — 2 = Saturnuslijn;
..... = stadsdriehoek,
deellijn basishoek, en
cirkels.

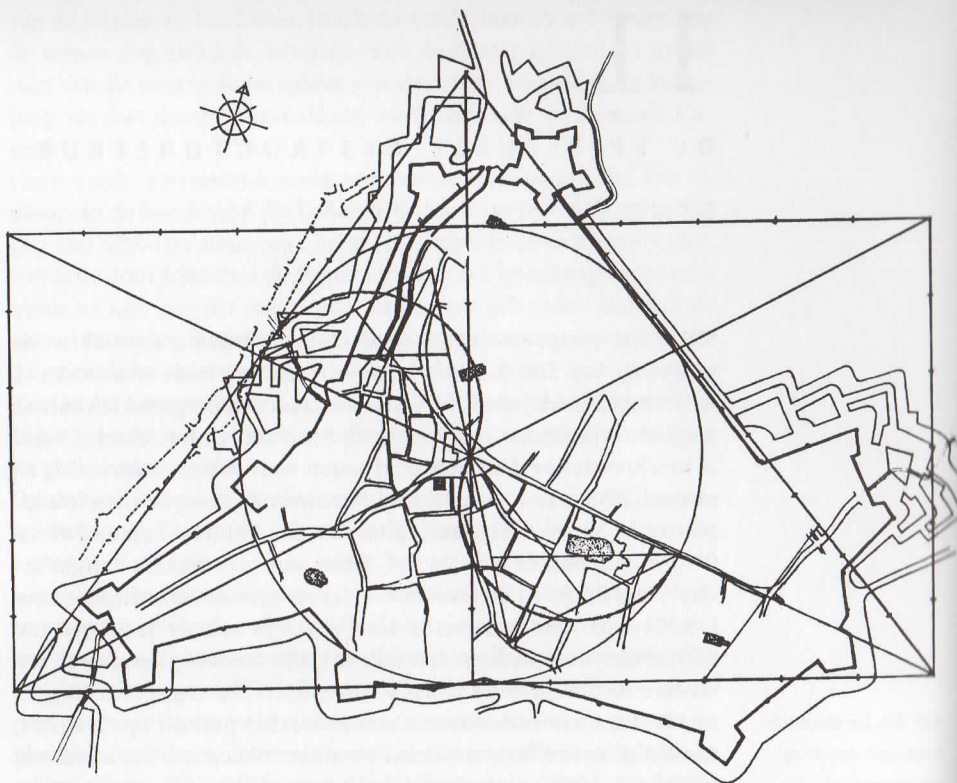

11

DE SPIRITUEEL GESTRUCTUREERDE STAD

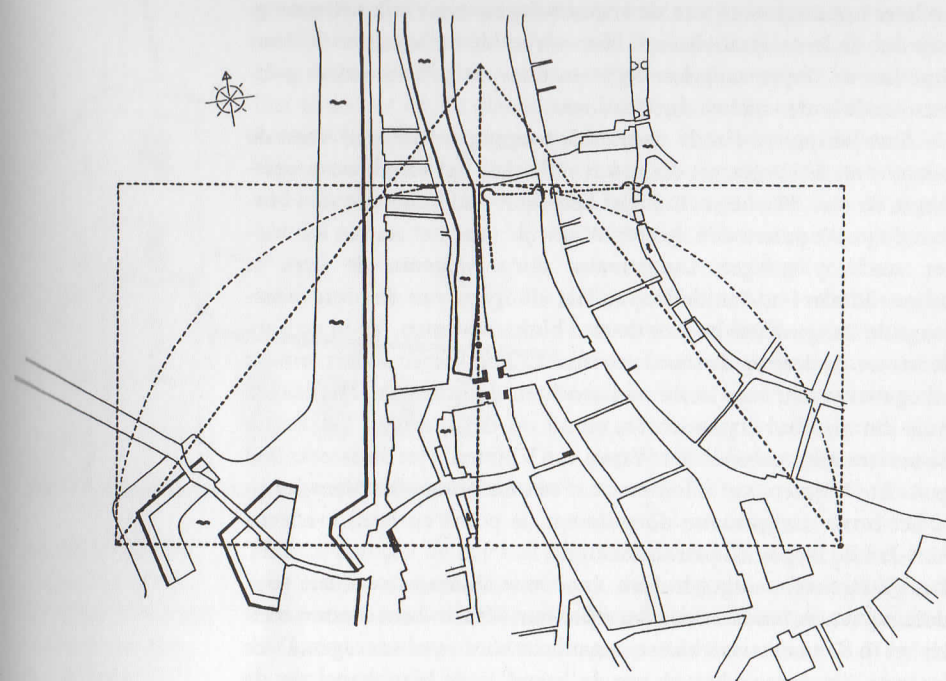
De in het vorige hoofdstuk beschreven christelijke mystiek en de patronage van Sint-Jan komen tot uitdrukking in de structuur van 's-Hertogenbosch, zoals die is ontstaan uit de energievelden van de magische vierkanten van Jupiter en Saturnus. In hoofdstuk 5 werd al beschreven hoe deze bepalend waren voor vorm, maatvoering en oriëntatie van de stadsdriehoek. Nu lopen er door de twee brandpunten in het vierkant van Jupiter (zie afb. 19) haaks op de 7-8- en 9-10-lijnen, ook de 8-9- en 2-1-lijnen van het vierkant van Saturnus. Deze lijnen en de punten waar ze, eveneens onder haakse hoeken, de oost-west verlopende deellijn van de rechter basishoek van de stadsdriehoek kruisen (zie afb. 93), zijn medebepalend voor een verdere verfijning in de stedelijke structuur. Die kruispunten liggen op 900 voet ten westen en ten oosten van het puthuis op de Markt. Als vanuit het puthuis een cirkel wordt getrokken met een straal van 1800 (= 2 x 900) voet, dan blijkt deze de drie zijden van de stadsdriehoek te raken. Vanuit de hiervoor genoemde twee kruispunten op de middellijn van de cirkel kunnen twee kleinere cirkels worden getrokken met een straal van 900 voet. Op hun beurt raken deze dan zowel de omtrek als ook het middelpunt van de grote cirkel. Als van de westelijke cirkel alleen de noordelijke boog en van de oostelijke cirkel alleen de zuidelijke boog worden getekend, dan ontstaat er binnen de driehoek het bekende yin-yangteken, ofwel het zonnerad

dat de kringloop van de seizoenen symboliseert. De westelijke halve boog symboliseert aan de noordzijde van de middellijn de winterse kou en het vochtige water. De oostelijke halve boog aan de zuidzijde de zomerse warmte en de droogte van de zon. In 's-Hertogenbosch geeft het middelpunt van deze figuur ook de fusie aan van de koele, verstandelijke Saturnus in de noordelijke boog aan de westzij-

de, met de spontane, warme Jupiter in de zuidelijke boog aan de oostzijde. Ten slotte kunnen er met de middellijnen van de beide halve cirkels als basis en op dezelfde plaats, twee driehoeken met hun bijbehorende deellijnen worden getekend die gelijkvormig zijn aan de grote stadsdriehoek. De westelijke hiervan wijst met de top naar het noorden en de oostelijke met de top naar het zuiden. Het constructieve belang hiervan zal verderop nog ter sprake komen. Opvallend is dat langs de west-oost verlopende middellijn van de grote cirkel de naam van Sint-Jan een belangrijke rol speelt: aan de westzijde liggen in de noordelijke boog de Sint-Janssingel, de (niet meer bestaande) Sint-Janspoort, en de Sint-Jansstraat; aan de oostzijde in de zuidelijke boog de Sint-Janskerk en het Sint-Janskerkhof. De Saturnuslijnen 8-9 en 1-2 haaks op de Jupiterlijnen 9-10 en 7-8 (welke laatste evenwijdig lopen aan de deellijn van de oostelijke basishoek van de stadsdriehoek) zijn hierbij heel belangrijk. De Saturnuslijn 8-9 blijkt vanaf het middelpunt van de westelijke halve cirkel in noordelijke richting over de Smalle Haven te lopen tussen de kademuur van de Haven en de 13e-eeuwse (niet meer bestaande) stadsmuur, die ter plaatse van de cirkelboog na een haakse hoek in

Afb. 94. Het grondplan van 's-Hertogenbosch met de structuurbepalende driehoeken en cirkels geprojecteerd op de kadastrale kaart. Voor meer details zie afbeelding 95 en 98.

Afb. 95. Kleine driehoek westzijde met halve cirkelboog, geprojecteerd op de kadastrale kaart (zie ook afb. 115).

oostelijke richting aansloot op de Brusselse poort. De Saturnuslijn 2-1 loopt vanaf het middelpunt van de oostelijke halve cirkel in zuidelijke richting over Torenstraat, Parade en Peperstraat. In de zuidelijke boog staat de kathedraal die is toegewijd aan Sint-Jan de Evangelist. De Evangelist vertegenwoordigt in deze boog de warmte van het ware christendom. Als tegenhanger van hem is het niet zo vreemd te veronderstellen dat in de noordelijke boog aan de westzijde Sint-Jan de Doper een rol heeft gespeeld in de naamgeving van straten en stadspoort. Samen met de Evangelist is hij immers onder meer een van de schutspatrons van de vrijmetselaars die mogelijk moeten worden geïdentificeerd met de gaffelbroeders en waarvan de zwanenbroeders de erfgenamen waren. Sint-Jan de Doper was de wegbereider van Christus en hij doopte zijn toehoorders in het water van de Jordaan. De eerder genoemde Saturnuslijn 8-9 loopt daarom naar het water van de Haven, die oorspronkelijk de toen al als Haven gebruikte gracht was langs de westzijde van de eerste stadsmuur. Daardoor was dit water de belangrijkste toegangsweg voor het handelsverkeer naar de stad en vormde zij de basis van het bestaan hiervan. Zoals al eerder opgemerkt, werden de

Haven en de daarop aansluitende waterlopen gemerkt met gaffelan-
kers. De gaffel was niet alleen het rechtsteken van de gaffelbroeders
en later het merkteken van de vrijmetselaars, maar ook het runete-
ken dat de lente symboliseert. Hier verbeeldt het daarom de door
Sint-Jan de Doper aangekondigde en door de gaffelbroeders geëf-
fectueerde lente van het christendom.

De Sint-Janspoort diende vooral als toegang tot de stad voor de
boeren van de Langstraat die in het verlengde ligt van de oost-west-
lijn in de stad. Het eerste huis dat bezoekers van buiten de stad bin-
nen de poort passeerden, heette 'Waalwijk' naar het zestien kilome-
ter verderop gelegen Langstraatse dorp, waarvan de kerk is
toegewijd aan Sint-Jan de Doper. Het eindpunt van de route waar-
langs de Langstraatse boeren de stad binnenkwamen, lag in de Kar-
renstraat. In deze brede straat moesten zij hun karren stallen, omdat
zij er niet verder mee in de stad mochten doordringen. Het laatste
huis dat zij hierbij passeerden, stond op de hoek van het Eerste
Korenstraatje en heette 'Het Wapen van Vlijmen'. Het omstreeks 962
gestichte Vlijmen, vijf kilometer ten westen van de Sint-Janspoort,
is het eerste Langstraatse dorp buiten de poort en heeft eveneens
Sint-Jan de Doper als patroonheilige.

De Vlijmenaren, uitgescholden voor 'maanblussers', werden voor
dom versleten, omdat zij dachten dat hun kerk in brand stond toen
zij het in de ramen weerkaatste maanlicht voor vuur aanzagen. Deze
legende lijkt de tegenhanger van de 'brand' in de Mariakapel van de
Bossche Sint-Jan. Daar was het de warme, actieve Zon die een sym-
bolische brand veroorzaakte in de kerk van Sint-Jan de Evangelist.
In Vlijmen was het de koele, passieve Maan die door de niet-inge-
wijden een brand deed veronderstellen in de kerk van Sint-Jan de
Doper. Samengevoegd illustreren de beide verhalen de transforme-
rende mystieke levensloop van de menselijke geest, die van west
naar oost zo'n belangrijke rol speelt in de structuur van 's-Herto-
genbosch.

Opvallend in die structuur zijn de drie grote stedelijke pleinen
Vischmarkt, Markt en Parade. In hun onderlinge samenhang vorm-
men zij door de mystieke betekenissen die eraan verbonden blijken
te zijn, de 'mortel' die zowel in het Oosten als in het Westen wordt
gezien als een zinnebeeld van de christelijke liefde die de mensen
samenvoegt en wederzijds steun geeft. 'De mortel,' zo zegt de 13e-
eeuwse scholasticus Durandus, 'bestaat uit zand, kalk en water; het
eerste betekent de Stoffelijke daden, ten nutte onzer broeders onder-
nomen; het tweede is de Vurige liefde; maar het is de Geest (het
water, dat niet in de vloek der aarde heeft gedeeld en waarop God's
Geest "in den beginne" al had gezweefd), die beide verenigt en
kracht geeft; zo verbindt de band der Liefde en des Vredes die leven-
de stenen tot één lichaam.'

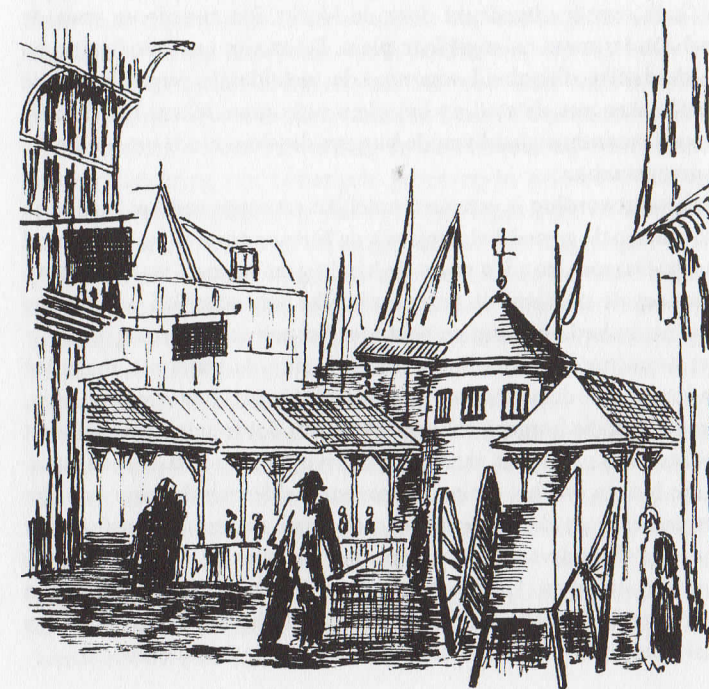
Afb. 96. De hervorm-
de kerk van Vlijmen,
die oorspronkelijk was
toegewijd aan Sint-
Jan de Doper.

De 'stoffelijke daden' of de 'reiniging door arbeid', het 'zand', worden
tot uitdrukking gebracht in ligging en vormgeving van het eerste
grote plein, de (voormalige) Vischmarct en zijn omgeving. Het plein
werd vroeger gedomineerd door de Stadsraan. Hier vindt de 'reini-
ging door arbeid' plaats als eerste fase van de mystieke levensweg.

Het plein ligt op de plaats waar de toegangsweg naar de stad over
water, de Haven, overgaat in de meer kleinschalige Binnendieze.
Tegenwoordig is het ook het eerste plein in de oude stad, gezien
vanaf het station. Het is nu het middelste gedeelte van de tegen-

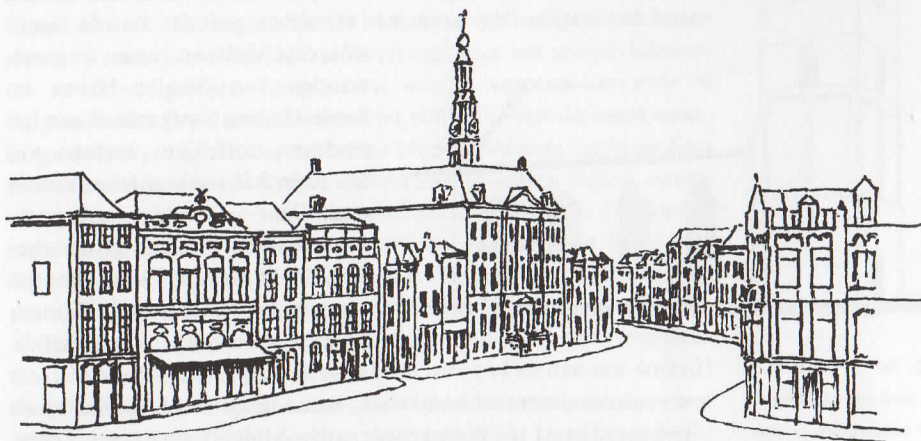
woordige Visstraat tussen de gevel-
wanden van Smalle Haven en
Brede Haven. Als symbool van het
nuchtere stoffelijke bestaan was
het plein het werkcentrum van de
stad. Daar vond de overslag van
goederen plaats tussen grote sche-
pen enerzijds en kleine bootjes
voor op het water van de Binnen-
dieze (alsmede wagens) anderzijds.

Hiertoe was aan de kop van de Haven de stadskraan gebouwd. Deze
was een monumentaal bouwwerk, zo hoog als een huis, dat op de
17e-eeuwse kaart uit Blaeus stedenatlas duidelijk staat aangegeven.
De kraan stond op de hiervoor genoemde Saturnuslijn 8-9 op een

Afb. 97. Gezicht op de
(voormalige) Visch-
marct vanuit de
Kruisstraat, naar een
tekening van
J. Jelgershuis. Op de
voorgond: de visban-
ken. Het ronde ge-
bouw, met hijsarm, is
de kraan. Daarachter:
de masten van de
schepen in de haven.

afstand van exact 500 voet van het middelpunt van de kleine cirkel. Hij was het bouwkundig teken van het plein dat het hart vormde van een haven- en handelsbuurt waarvan de Uilenburg en omgeving met zijn talloze pakhuizen en volkscafés nog duidelijk de sporen draagt. De vorm van het plein en ook de toegangswegen hadden vanouds een wat rommelig karakter dat past bij de aardse gerichte bedrijvigheid van het dagelijkse leven.

Afb. 98. De Bossche Markt in het begin van de 20e eeuw. Het stadhuis staat gewoon in de rij van voorname huizen, maar domineert wel door maat en allure.

De 'vurige liefde' of de 'verlichting door kennis en bewustwording', de 'kalk', wordt uitgedrukt door de Markt, het tweede en voor de stad zonder meer belangrijkste plein. Door zijn centrale ligging en de duidelijke directheid waarmee de toeleidende wegen vanaf de drie hoeken van de stad op het plein uitkomen, tekent het de zelfbewuste saamhorigheid van de burgers die deze bindt tot een hechte gemeenschap.

De bewustwording is een verstandelijke activiteit van het menselijk ego waarin de gevoelsbeleving van de Natuur nauwelijks of geen rol speelt. Daarom stonden er op de Markt geen bomen, wat opvallend is omdat de stad aan de oorspronkelijke aanwezigheid van bomen haar naam had ontleend en juist hier het gehucht 'Boschel' lag.

Het bouwkundig teken op de Markt is niet de waterput, maar het stadhuis, waar de magistraat zetelt die de burgerij vertegenwoordigt. Deze is van die burgerij afhankelijk en om dat te symboliseren staat het stadhuis niet apart, maar is in de rij opgenomen tussen de voorname huizen aan het plein. Het onderscheidt zich daarvan doordat het groter is en de bij de bouw toegepaste materialen kostbaarder zijn. De afstand van de toren van het gebouw tot aan het puthuis bedraagt 300 voet. De lijn die beide objecten verbindt, maakt een rechte hoek van 90° met de deellijn van de bij het puthuis gelegen basishoeken van de hiervoor genoemde kleine driehoeken.

Het derde belangrijke plein is de tegenwoordige Parade die de 'Geest' of de mystieke 'Vereniging met God', en daarmee het door Durandus genoemde 'water' symboliseert. In oorsprong dateert het van kort na 1200 toen het ver buiten de stadsmuur werd aangelegd op een drassig terrein dat eigendom was van de hertog. Het is het middelste part van het in drie stukken van gelijke grootte verdeelde terrein dat bekendstond als de Pepers. Deze benaming is waarschijnlijk ontleend aan de mattenbies die er zal zijn verbouwd. Het terrein verbeeldt de derde pijler waarop het menszijn is gefundeerd: de godsdienst, of in bredere zin, de cultuur.

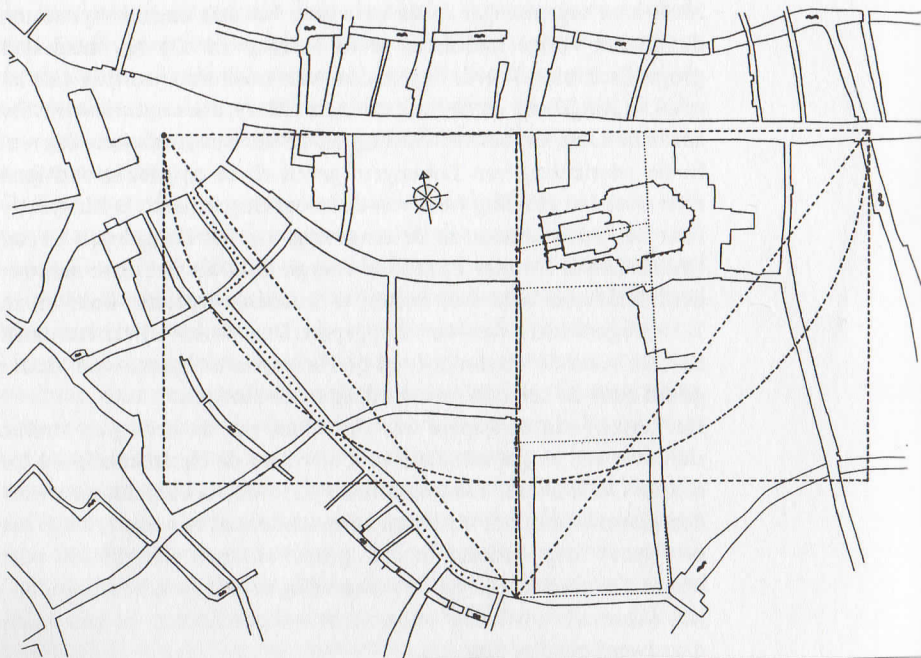
Het bouwkundig teken hier wordt gevormd door de Sint-Janskerk. Terwijl de stadskraan een nuchter bouwwerk is geweest waaraan niets overbodigs was toegevoegd, is het stadhuis een voor de stad noodzakelijk gebouw waaraan bewust een allure was gegeven die het onderscheidt van zijn omgeving. Maar aan de Sint-Jan is aan de voor de erediensnoodzakelijke ruimte alles toegevoegd wat maar kon bijdragen aan haar schoonheid en waardigheid. De ruimte is vele malen groter in oppervlak dan nodig. De nuttige hoogte is met meer dan twintig meter overschreden. De kostbare bouwmaterialen moesten uit het buitenland worden aangevoerd en de detaillering is van een overdadige rijkdom. Door deze verschillen met stadskraan en stadhuis wordt de Sint-Jan tot een eindpunt van mystieke belevenis.

De hier beschreven merkwaardige mystieke structuur van de stad heeft haar tegenhanger in de structuur van het Engelse Aylesbury, dat in het vorige hoofdstuk werd beschreven. Op rij, maar dan geografisch omgekeerd, liggen daar van oost naar west de Cattle-market, Kingsbury en de kerk van Saint Mary, die respectievelijk het aards bestaan, de bewustwording en de eenwording symboliseren. In de reisrichting van Lohengrin geven zij in Aylesbury van west naar oost een afdaling weer van de hooggelegen kerk via Kingsbury naar het aards bestaan in de omgeving van het laaggelegen Grand Union Canal. De hier opgedane energie lijkt als het ware zeshonderd kilometer naar het oosten te worden verplaatst waar zij in 's-Hertogenbosch weer wordt opgepikt. Daar wordt zij van het aards bestaan rond de Vischmarkt en de Haven via de Markt weer verder geleid naar de mystieke eenwording in de Sint-Jan.

Het terrein van de Pepers was eigendom van de hertog en strekte zich over een lengte van 1200 voet uit vanaf de Hinthamerstraat tot aan de Oude Dieze. Toen omstreeks 1210 de voorbereidingen werden getroffen om het bij de snel groeiende stad te voegen, werd het met grote zorg verdeeld in drie gelijke stukken van elk 400 voet lengte. De manier waarop de verkaveling moet zijn gebeurd, is door Jan Mosmans uitvoerig onderzocht en beschreven in zijn standaardwerk over de Sint-Jan.

Uit de al eerder, in hoofdstuk 7, aangehaalde problemen en het daaropvolgende verdrag dat hertog Hendrik in 1222 sloot met de aartsbisschop van Keulen, blijkt dat de Pepers beschouwd werd als een afzonderlijke eenheid binnen de stad. Hieruit zou misschien kunnen worden verklaard dat de symboliek van de drie pleinen nog eens apart werd toegepast op de driedeling van dit terrein. Zo werd het zuidelijke stuk bestemd voor de woningen van kanunniken en patriciërs die daardoor een aardse basis kregen voor hun bestaan. Het middelste gedeelte diende volgens de beschrijving door Mosmans voor vergaderingen van de burgerij en het uitoefenen van de rechtspraak, waardoor het aardse bestaan tot een geordend functioneren kon worden gebracht. Op het noordelijke stuk werd de nieuwe kerk gebouwd en het kerkhof aangelegd, waardoor het godsdienstige en culturele karakter van dit gedeelte duidelijk tot uitdrukking kwam.

De lijn waarlangs de verdeling plaatsvond, was de westelijke begrenzing van het terrein. Het was de 1200 voet lange hoogtelijn van de kleine driehoek op de oostelijke straal van de grote cirkel. De oostelijke begrenzing moet 450 voet verderop hebben gelegen, vanaf de Torenstraat gezien tot halverwege de Geerlingse brug. Vandaaraf liep hij langs de achterzijde van de in 1934 gesloopte paardenstallen. Op de plaats van deze stallen staat nu de stadsschouwburg. Na de verdeling van het terrein in drie stukken van elk 400 voet,

Afb. 99. Kleine driehoek oostzijde met halve cirkelboog, geprojecteerd op de kadastrale kaart.

werd langs de hoogtelijn een ontsluitingsweg afgepaald die volgens Mosmans een breedte had van ongeveer 34 voet. De onderdelen van het verkavelde terrein werden vervolgens met lage muren afgebakend. Dat zijn de muren waarvoor de Keulse bisschop zo bang zou zijn geweest en waarbinnen later het Groot Bagijnhof zou worden gebouwd. Ten slotte werd, nog steeds volgens Mosmans, vanuit een punt op 300 voet vanaf de basis van de kleine driehoek aan de Hint-hamerstraat, in oostelijke richting de 'heilige lijn' getrokken die de aslijn vormt van het kerkgebouw.

Sommige passages in de Bijbel lijken de noodzaak van een dergelijke strakke maatvoering te illustreren. Zo schrijft Sint-Jan de Evangelist in hoofdstuk 11 van de *Apocalyps*: 'Toen werd mij (Sint-Jan) een maatstaf gegeven, een roede gelijk. En hij (de Engel) sprak: Sta op, meet Gods tempel en het altaar, met hen die er aanbidden. Maar de buitenste voorhof van de tempel moet ge laten liggen; ge moet hem niet meten; want hij is overgeleverd aan de heidenen. Die zullen ook de heilige stad vertrappen, twee en veertig maanden lang.' Na het lezen van deze tekst moet overigens ineens wel opvallen dat

het zuidelijke gedeelte van het Peperdomein waar de huizen van kanunniken en notabelen stonden, niet binnen de ommuring van het vroegere bagijnhof was opgenomen.

Om het spirituele karakter van de terreinverdeling verder te benadrukken, liep er vanaf de Markt een meer directe verbinding naar de zuidelijke top van de hoogtelijn op de hoek Peperstraat-Oude Dieze. Deze verbinding, de tegenwoordige Verwersstraat, die een van de mooiste en gaafst bewaarde is van de stad, volgt globaal de opstaande zijde van de kleine driehoek en de boog rond het Peperdomein (zie de stippellijn op afb. 99). Om hem niet even belangrijk te doen zijn als de drie hoofdstraten, waardoor de duidelijkheid van het stratenplan zou worden verstoord, is er een knik met twee haakse hoeken ingebouwd. Dit is de tegenwoordige Fon-

Afb. 100. Gezicht vanaf de Markt in de Kolperstraat. Het dubbele huis in de Fonteinstraat geeft de richting aan van het tracé.

teinstraat. In elk van deze twee hoeken komt er een smalle, duidelijk minder belangrijke zijstraat op uit. Op de Markt begint hij onder de naam Kolperstraat als breedste en middelste van drie, in de gevelwand tussen Hinthamerstraat en stadhuis. Al vanaf de Markt is zichtbaar hoe een monumentaal huis in de Fonteinstraat de eerste knik in de straat aangeeft. Dit huis is zó groot, dat het later in tweeën werd gesplitst met behoud van het oorspronkelijke dak. Doordat de gevel gedeeltelijk schuilgaat achter de rechter gevelwand van de Kolperstraat, is al op afstand te zien hoe het tracé daarna wordt vervolgd.

De tegenwoordige naamgeving van het tracé suggereert dat het hier om drie straten gaat, maar in feite is het vanaf de Markt wel degelijk één doorgaande straat die oorspronkelijk in zijn geheel 'Colpertstraat' heette. Wel bestaat hij uit drie duidelijk onderscheiden delen, waardoor ook hier het voor 's-Hertogenbosch zo kenmerkende getal drie een rol blijkt te spelen. Het eerste stuk maakte al deel uit van de 12e-eeuwse stad. Even voor het einde hiervan stond een van de vijf stadspoorten in de eerste ommuring, waarmee is aangegeven hoe belangrijk het tracé wel niet was. Het tweede loopt buiten de oudste stadsmuur evenwijdig daaraan en haaks op de zijde van de driehoek. Het derde gedeelte volgt, iets naar het westen opgeschoven, weer de opstaande zijde van de driehoek en de loop van de cirkelboog, om voorbij een ruime bocht ter hoogte van de Beurdsestraat precies op de top van de driehoek de Peperstraat te bereiken. Daar geeft het voor de helft zichtbare huis 'de Berebeit' op de hoek Peperstraat-Oude Dieze duidelijk aan hoe de weg langs de Pepers naar de Sint-Janskerk moet worden vervolgd, terwijl de aan de noordzijde aangebrachte straatverbreding vlak voor de uitmonding in de Peperstraat deze duidelijkheid nog eens extra versterkt.

De manier waarop tegenwoordig de bestrating van de Verwersstraat verbonden is met die van Achter het Stadhuis, is in strijd met de rangorde van het stratenplan en daardoor storend. Het zou juister en plezieriger zijn als in de bestrating het verloop van het oorspronkelijke tracé herkenbaar zou zijn, zoals dat ook in de architectuur van de gevelwanden het geval is.

Het vermoeden bestaat dat de door Johannes in zijn *Apocalyps* vermelde maatstaf het door Plato bedoelde Egyptische normensysteem is (zoals beschreven in hoofdstuk 5) dat werd toegepast bij de bouw van de grote tempel van Salomon in Jeruzalem. De daar gebruikte maatstaf zou samen met de 'Ark des Verbonds', waarin hij was opgeborgen, bewaard zijn gebleven omdat de Ark vóór de verwoesting van de tempel door Nabuchodonosor in 587 v.C. was verborgen in een geheime ruimte onder de tempel. De Ark zou kort na 1100, met de daarin bewaarde maatstaf, zijn teruggevonden door de eerste Tempeliers.

De orde van de Tempeliers werd in 1119 in Jeruzalem gesticht door een groep van negen Franse edelen. Deze ontleenden hun naam aan hun eerste onderkomen, dat hen was toegewezen door de toenmalige kruisvaarderskoning van Jeruzalem. Het stond op het terrein van het koninklijk paleis en grensde direct aan het tempelcomplex.

Op initiatief van de heilige Bernardus van Clairvaux, die een neef was van een van de ridders, zouden de Tempeliers de maatstaf hebben gezocht en hem in 1128 naar Frankrijk hebben gebracht. Daar zou hij zijn toegepast in de explosieve bouwperiode van de late 12e en vroege 13e eeuw, waarin een opmerkelijk groot aantal seculiere, voor het merendeel kathedrale, grote kerken tot stand kwam. De belangrijkste, zoals met name die van Sens, Reims, Chartres en Amiens, zouden daardoor volgens de oude Egyptische maatstaven zijn gebouwd. Ze markeerden het begin en het hoogtepunt van de gotiek, die zich in bouwstijl en geestelijk karakter wezenlijk onderscheidt van het ten dele eraan voorafgaande Romaans.

De samenhang tussen de gotische bouwkunst en de activiteiten van de Tempeliers is door Louis Charpentier uitvoerig beschreven in zijn boek *Les mystères de la cathédrale de Chartres*. Maar zijn fantastisch klinkende beschouwingen moeten wel met veel reserve worden gelezen. In het tijdschrift *Notre-Dame de Chartres* wijzen Jean Villette en Joseph Lemarié erop dat er in het boek van Charpentier nogal wat onnauwkeurigheden en historische fouten staan, waardoor de schrijvers van het artikel ernstig gingen twijfelen aan de onbewezen beweringen van Charpentier.

Niettemin is Charpentiers gedachtegoed ook voor 's-Hertogenbosch wel van belang. Niet alleen omdat de drie functies van het zorgvuldig verkavelde Peperdomein overeen lijken te komen met die van het totale tempelcomplex in Jeruzalem, maar ook omdat de Bossche Sint-Jan is gebouwd naar het model van de Notre-Dame van Amiens. Jan Mosmans geeft aan hoe het plan van Amiens in Amiens-er voeten tot 5/6 is verkleind, omgerekend in Bossche voeten. De lengte van de Sint-Jan bedraagt 400 Bossche voet, wat de verdelmaat is van het Peperdomein. De kerk heeft daarmee een lengte die gelijk is aan de helft van de basis van de piramide van Cheops. De hoogte van het gewelf zou volgens Mosmans in het ontwerp 80 voet hebben bedragen en later zijn vermeerderd tot 100 voet. Deze laatste maat past wonderwel in het maatstelsel van de piramide van Chefred, die de grondslag vormt van de Bossche stadsdriehoek. De hoogte van de piramide van Chefred bedroeg oorspronkelijk, afgerond, 143,80 meter. Dat is precies het vijfvoud van de gewelfhoogte in de Sint-Jan die 100 Bossche voet ofwel 28,76 meter bedraagt.

Is de passage van Sint-Jan in de *Apocalyps* behalve op de kerk niet ook van toepassing op de stad? 's-Hertogenbosch is een gestichte stad en een kunstwerk van hoge orde. De onderdelen waaruit dat

kunstwerk is samengesteld, hangen verrassend met elkaar samen. Er is niet alleen maar een esthetisch genoegen aan te beleven. Aan de voor het oog zichtbare vorm blijkt een gedachte ten grondslag te liggen zoals die welke Plato bedoelde toen hij schreef over de door de Egyptenaren opgestelde getallencode waarop hun 'algemeen geldende normen' waren gebaseerd.

Na een onderbreking van enkele honderden jaren waarin het middelste gedeelte van de Pepers tot begijnhof diende, begon het plein pas in de 18e eeuw echt vorm te krijgen. Het werd gekenmerkt door een viertal wegen langs de gevelwanden die aan de pleinzijden werden begrensd door een driedubbele rij lindebomen. Doordat de toegangswegen niet op het hart van het plein gericht waren zoals op de Markt, werd de Parade zelf geheel omsloten door groen en kon alleen maar worden betreden via een colonnade van boomstammen. Daardoor roept het de sfeer op van het hemelse Jeruzalem zoals dat zo mooi is afgebeeld in de koepel van de nabijgelegen Sint-Catharinakerk. In de rust van het niet door verkeerslawaaï gehinderde introverte plein kon er worden gemediteerd op de klanken van de beiaard in de toren van de kerk.

De in het plein gesymboliseerde 'mystieke vereniging' komt niet voort uit het verstand, maar uit het gevoel waarin de ziel van de mens zich kan ontplooiën. Hierin speelt het spirituele karakter van de natuur een voorname rol en daarom waren de (vrouwelijke) lindebomen op de Parade zo belangrijk. De werking van de paradijselijke sfeer op het plein werd nog versterkt doordat in sterk contrast daarmee op de Markt iedere boombeplanting (tot voor tien jaar!) bewust was vermeden. Dit valt te meer op omdat juist aan een vroeger (mannelijk eiken)bos op die plaats de stad haar naam had ontleend.

De verklaring van de mystieke betekenis van het Peperdomein werpt ook nog een interessant licht op het cyclische karakter van de Maria-omgang. De legendarische rondgang van Maria tijdens de pestepidemie van 1315 is samengesteld uit drie gedeeltes waarvan het stuk langs de Pepers tot aan de Verwersstraat het inleidende eerste deel vormt. Hier voerde Maria haar beeld in zuidelijke richting als het ware van het hemelse terug naar het aardse bestaan, zoals in Aylesbury de afdaling van Saint Mary's church naar het kanaal. Dit gedeelte verbeeldt daardoor een afdaling vanuit de hemel naar de onder aardse zorgen lijdende mens, gesymboliseerd door de pestlieders. In het daaropvolgende tweede gedeelte gaat de tocht eerst door de volksbuurten van de stad en vervolgens naar de plaats waar nu haar beeld in de Lepelstraat staat. Daarna volgt het derde en laatste deel dat begint op de oude Vischmarkt en vervolgens over de Markt voert om ten slotte te eindigen in de Sint-Jan. Feitelijk komt dit laatste stuk overeen met de al eerder beschreven spirituele weg die de

mens moet afleggen in zijn mystieke opgang naar God, waarmee de cyclus van de Omgang wordt voltooid. Het is het spiegelbeeld van de afdaling langs het Peperdomein waarmee de route begon.

Zoals Durandus aangeeft, loopt de mystieke levensweg van de 'stofelijke daden' waarin de mens door arbeid gereinigd wordt, via de 'vurige liefde' als gevolg van kennis en bewustwording naar de 'Geest die levend maakt' door het godsdienstig en cultureel bezig zijn. Als deze drie met elkaar in evenwicht zijn, kan hierop de vereniging met het goddelijke volgen.

Durandus vergeleek die vereniging met de mortel die wordt gevormd door de juiste samenvoeging van zand, kalk en water. Deze materialen zijn symbolisch voor de kenmerken van een kunstwerk dat ontstaat als het gemaakte product 'Goed, Waar en Schoon' is. In 's-Hertogenbosch wordt deze triade uitgedrukt in de drie stadspelen Vischmarkt (de tegenwoordige Visstraat), Markt en Parade met de drie bouwkundige tekens: stadskraan, stadhuis en Sint-Janskerk. Het resultaat van de 'vereniging' ofwel de mortel, wordt uitgedrukt in de totaliteit van de stad binnen de wallen die daardoor uitgroeide tot een volmaakt kunstwerk. Het bouwkundig teken hiervan is de waterput op de Markt. Hier vindt de fusie plaats tussen Jupiter en Saturnus, zoals die behalve in de kleuren geel en zwart van de Boscse vlag ook al was uitgedrukt in de in hoofdstuk 3 besproken westbouw van de abdijkerk in Saint-Benoît-sur-Loire die een afbeelding bedoelde te zijn van het Nieuwe Jeruzalem.

In de *Apocalyps* beschrijft Johannes hoe het plein van deze stad 'was van louter goud, doorschijnend als kristal'. De engel die Johannes in zijn visioen begeleidde 'toonde hem een stroom van het water des Levens, helder als kristal, opbruisend uit de Troon van God en het Lam'. Die levenbrengende waterstroom is in 's-Hertogenbosch het ondergrondse drakenpad waarlangs de energie stroomt van de draak die door Sint-Joris was bedwongen en waarop in het geografische middelpunt van de stad de waterput was geslagen.

Het puthuis geeft uitdrukking aan de tegenstellingen van donker en licht die tot harmonie werden gebracht en op de *axis mundi* tussen Onder- en Bovenwereld op de Aarde dienstbaar werden gemaakt aan de bewoners van de stad. Daarom werd het levenbrengende water uit de Onderwereld bóven de rand van de gemetselde put en onder het dak van het puthuis dat de Bovenwereld of de Hemel symboliseert, via een afsluitbaar luik (zoals staat afgebeeld op het schilderij van de Lakenmarkt) aan de burgerij beschikbaar gesteld. Dat gebeurde in de zone van de tastbare leefwereld tussen het donker van de Aarde en het licht van de Hemel.

Het water onder in de put geeft het belang aan voor de stad van Sint-Jan de Doper, terwijl op het dak van het puthuis de adelaar het belang symboliseert van Sint-Jan de Evangelist. De beide heiligen

waren dan ook de schutspatroons van 's-Hertogenbosch en van de oude in het geheim voortlevende genootschappen van gaffelbroeders en vrijmetselaars die het veld moesten ruimen toen donker en licht voortaan werden beschouwd als de volgens de rooms-katholieke Kerk niet te verenigen tegenstellingen van slecht en goed.

Zo kreeg de structuur van 's-Hertogenbosch een christelijke signatuur, wat in de Middeleeuwen niet alleen voor gebouwen als de toren in Saint-Benoît-sur-Loire, maar ook voor steden niet ongevoelen was. Van de stad Utrecht is bekend dat bisschop Bernold in 1050 voorschreef dat de te bouwen kerken moesten worden gesitueerd in de vorm van een kruis, waarvan de Domkerk het middelpunt vormde. Op deze manier konden de bewoners van de stad zoveel mogelijk worden herinnerd aan de gekruisigde Jezus. Dit kwam in meer steden voor zoals in Paderborn, waar het 'kerkenkruis' overigens niet werd voltooid.

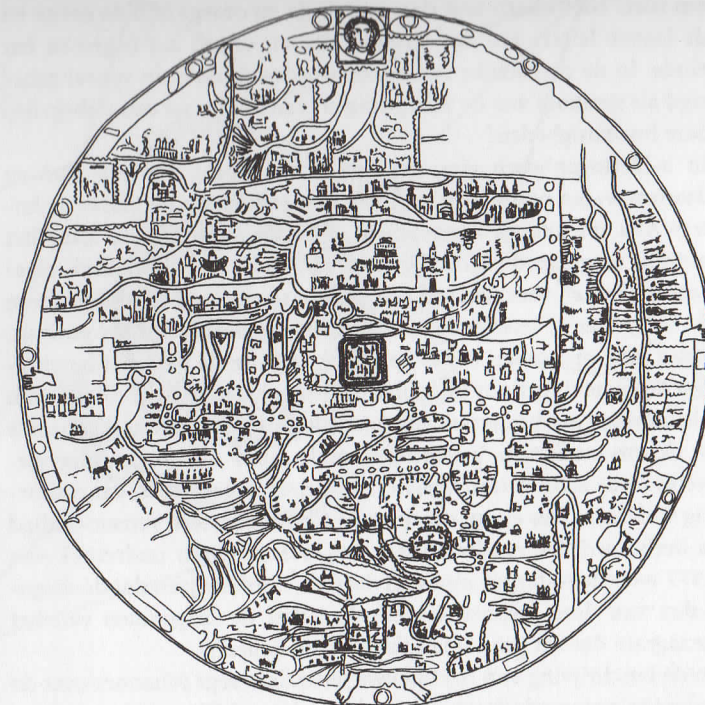
Zelfs de gehele wereld werd blijkens oude kaarten gezien als een afbeelding van het mystieke lichaam van Christus. Een van de mooiste voorbeelden hiervan is de meer dan vier meter hoge 13e-eeuwse wereldkaart die wordt bewaard in het klooster Ebstorf op de Lüneburgerheide. Op deze kaart, die veel werd nagevolgd, is duidelijk te zien hoe de weergave van zeeën, rivieren, landen en steden ondergeschikt is gemaakt aan de uitbeelding van de christelijke wereldbeschouwing. De wereldschijf wordt hier voorgesteld als het lichaam van Christus waarvan het hoofd in het oosten, boven aan de kaart is getekend, de voeten in het westen aan de onderzijde, en links en rechts de handen in het noorden en het zuiden.

Verder teruggaand in de geschiedenis lijkt deze afbeelding overeen te komen met de voorstelling zoals die in veel mythen en religieuze leerstellingen voorkomt van de Kosmische Mens die hulp brengt aan de aardse mens. Deze voorstelling vormt het grondprincipe van de wereld. Volgens de Chinese overlevering bestond de Kosmische Mens vóór al het geschapene. Toen hij stierf, viel hij uit elkaar en uit zijn hoofd, romp, armen en voeten ontstonden in de vorm van een kruis de vijf heilige bergen van China (zie: Jung c.s. in *De mens en zijn symbolen*).

Op de wereldkaart van Ebstorf zijn duidelijk de in die tijd bekende wereldzeeën te herkennen die de Aarde in drie stukken verdeelden: linksboven Azië, daaronder Europa en langs de gehele rechterzijde Afrika. Het centrum van de kaart wordt beheerst door een afbeelding van Jeruzalem dat is weergegeven als een ommuurd vierkant, of anders gezegd, het 'aardse dat voorbijgaat'. Schuin rechts daaronder het eeuwige Rome in een ronde ommuring als teken van oneindigheid.

Om het besef levend te houden dat het puthuis op de Markt eigenlijk de omphalos symboliseert waarop de adelaars van Zeus neer-

Afb. 101. De wereldkaart van Ebstorf. Het grootste deel van de kaart omvat Azië, met in het midden het vierkant ommuurde Jeruzalem. Daaronder Europa met het rond ommuurde Rome. Langs de rechterzijde ligt Afrika. Het geheel omsloten door de oceaan, met hoofd, handen en voeten van Christus.

streken om het centrum van de plaatselijke Wereld te markeren, werden deze zichtbaar gemaakt in de twee koppen van de 'dubbele' adelaar die daar in 1522 op werd geplaatst. Maar door deze samenvoeging werden zij ook tot die ene vogel die wij kennen als de begeleider van Sint-Jan de Evangelist.

En zo kon de energie van de Aarde worden gebruikt om met de door Johannes geïnspireerde spiritualiteit op te stijgen naar het 'Licht' waarvan Sint-Jan de Doper volgens het evangelie van Johannes de aankondiger was. Want: 'deze kwam tot getuigenis, om te getuigen van het Licht, opdat allen door hem tot geloof zouden komen. Niet hij (de Doper) was het Licht, maar hij moest getuigen van het Licht.' Om de aardenergie op het drakenpad dat door de stad loopt naar boven te halen, moest de energiestroom worden tegengehouden. Dit gebeurde door Sint-Joris toen hij de draak versloeg, waarna de stad door de hertog kon worden gesticht.

Waarom en hoe dit gebeurde, kan worden toegelicht met een tekst van Johannes in de *Apocalyps*: 'En die op de Troon is gezeten sprak: Zie, ik maak alles nieuw! En Hij vervolgde: Schrijf op! Want deze woorden zijn trouw en waarachtig. En Hij sprak tot mij: Het is geschied! Ik ben de Alfa en de Omega; het Begin en het Einde! Den dorstige zal Ik te drinken geven uit de bron des eeuwigen Levens,

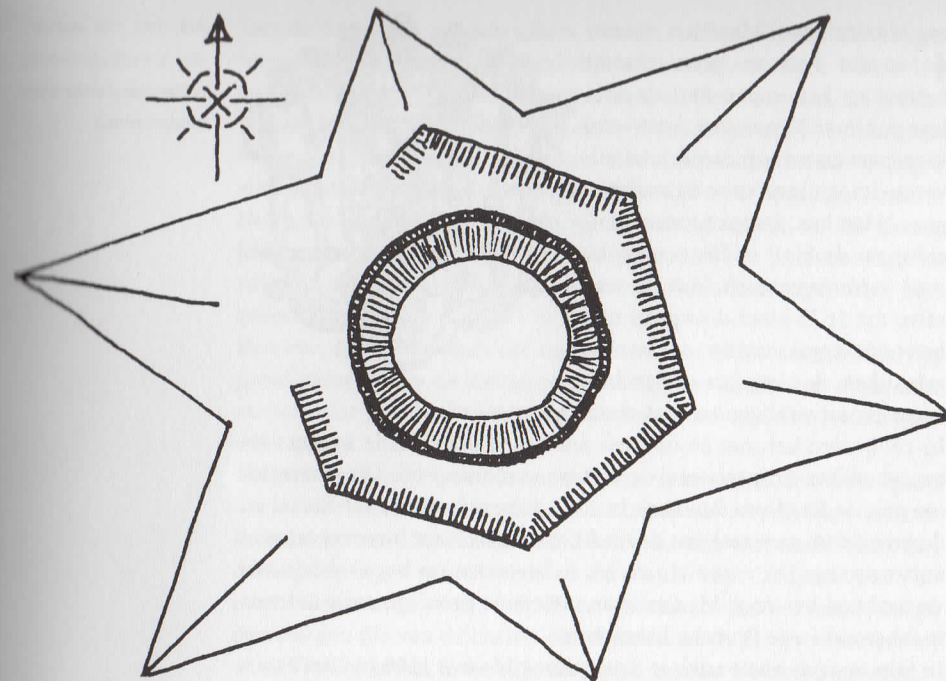
om niet.' Nieuwbarn zegt daarover: 'Alfa en omega zijn de eerste en de laatste letters van het Griekse alfabet, ofwel: het begin en het einde. In de christelijke symboliek worden ze daarom vooral gebezigd als symbool van de Schepping en van haar voor ons onbegrijpbare hoedanigheden.'

In 's-Hertogenbosch ging het om de schepping van een stad en daarom waren op de menhir naast het puthuis op de Markt de letters Alfa en Omega aangebracht. De alfa stond op de naar het puthuis toegekeerde zijde. De omega is, op de van het puthuis afgekeerde zijde en voorzien van een kruisje, te zien op het schilderij van de Lakenmarkt, waarop de menhir staat afgebeeld vóór het puthuis. Zoals Jaffé opmerkte, wordt de vereniging van de hiervoor beschreven tegenstellingen tot uitdrukking gebracht in de twee driehoeken die tezamen een hexagram vormen. Dit hexagram, dat herkenbaar is in de structuur van 's-Hertogenbosch, werd ook zorgvuldig verwerkt in de architectuur van het middeleeuwse puthuis, dat zeshoekig van vorm was en nu op de oude fundering sterk vereenvoudigd is herbouwd. De resultaten van het archeologisch onderzoek van 1977 naar de waterput moesten daarom wel uitwijzen dat de diagonalen van deze zeshoek samenvallen met de diagonalen van het hexagram dat het grondplan van de stad beheerst.

In de beschrijving van het Nieuwe Jeruzalem zegt Johannes over de hiervoor genoemde 'bron des eeuwigen levens': 'En midden op haar plein, aan beide kanten door de stroom omringd, stond de boom des levens, die twaalfmaal vruchten draagt, en elke maand zijn vruchten geeft. De bladeren van de boom dienen tot genezing der volken; en geen enkele vervloeking zal er meer zijn.' Deze levensboom vormt trots het hoofdmotief op het stadswapen van 's-Hertogenbosch. Hier is het de Bossche boom die zijn oorsprong heeft in de Keltische erfenis en die, zoals Ernst Gideon daarover opmerkt: 'met zijn wortels put uit de bron van de Aarde en met zijn takken reikt naar het licht uit de Hemel'.

Van deze boom staan op het stadswapen duidelijk de wortels, de stam en de kroon weergegeven. Om het beeld compleet te maken, werd hieraan boven de bladerkroon de dubbele adelaar toegevoegd die, evenals op het dak van het puthuis, zowel de beide adelaars van Zeus als de adelaar van Johannes symboliseert. En dat alles geschilderd in de kleuren geel (hier veredeld tot goud) van Jupiter en zwart van Saturnus die ook al in de stadsvlag te zien waren. Ten slotte werd daarboven in beide gevallen (van stadswapen en puthuis) de kroon geplaatst van de stedemaagd (die de vertegenwoordigster is van Moeder Aarde). Dit als eerbetoon aan de aardgodin die in de Oudheid werd afgebeeld als een vrouw die op haar hoofd een kroon droeg in de vorm van een ommuurde stad.

Om het beeld compleet te maken werd het wapen geflankeerd door

Afb. 102. De resultaten van het archeologisch onderzoek naar de waterput op de Bossche Markt, geprojecteerd op het hexagram dat het grondplan van de stad beheerst. De diagonalen van het puthuis vallen samen met die van het hexagram.

twee wildemannen als schildhouders. Waar wildemannen naast gemeentewapens optreden, verwijzen zij altijd naar de Keltische oorsprong van een nederzetting. Zo ook in 's-Hertogenbosch, waar de wildeman naast het stadswapen al in 1511 stond afgebeeld in het drukkersmerk van Laurens Hayen. In *Het wapen van 's-Hertogenbosch*, een publicatie uit 1978 van het Bossche gemeentebestuur, vermeldt H.J.H. Bossink dat in 1497 tijdens een groot schuttersfeest in Gent op een praalwagen naast de Bossche stedemaagd een wilde man met knots stond, die het stadswapen vasthield. Bossink vervolgt: 'Hij zal tot schildhouder van het Bossche wapen genomen zijn, omdat men deze bosbewoner in verband bracht met de vroegste geschiedenis van de stad, met de oertijd en met het bos waaraan de stad haar naam ontleende. Bovendien werd zo'n wildeman gezien als een soort talisman, waaraan de bescherming van het wapen veilig kon worden toevertrouwd.' Daar de Kelten sinds de Romeinse heerschappij als wilden werden beschouwd, bleef de echo van hun belangrijke verleden op deze wijze doorklinken op de plaatsen waarop zij de stempel van hun cultuur hadden gedrukt.

Ook in het geval van de dubbele adelaar werd de esoterische betekenis hiervan gevolgd door een exoterische die door iedereen kon worden begrepen: volgens niet officiële bronnen zou het recht op het voeren van de dubbele adelaar in 1508 geschonken zijn door kei-

zer Maximiliaan. Maar het vreemde is dat hiervan geen charter bestaat en het wapen met de adelaar pas in 1530 voor het eerst werd toegepast en wel op een drietal zilveren draagtekens voor de stadspijpers. 'Men kan daaraan toevoegen,' aldus mr.dr. Smit in *Het wapen der stad 's-Hertogenbosch*, 'dat de stad zelf tot 1673 bleef doorgaan met het oude zegel (zonder adelaar) te gebruiken, dat immers alle rechtsacten moest wettigen en niet verlaten kon worden.'

Afb. 103. Het wapen van 's-Hertogenbosch, geflankeerd door twee wildemannen.

In 1670 werd het met de dubbele adelaar vermeerderde wapen toegepast in het timpaan van de nieuwe stadhuisgevel. Dit kwam ter ore van de Raad van Brabant. In 1675 riepen de advocaat-fiscaal en de procureur-generaal van de raad het stadsbestuur hierover ter verantwoording. Dit wist zich slechts te beroepen op het vrijblijvende verhaal van het door Maximiliaan verleende privilege zoals dat vermeld stond in de Bossche kronieken.

In feite is de dubbele adelaar al geruime tijd vóór 1500 in Den Bosch aanwijsbaar. Gecombineerd met zonnen en rozetten is hij in veelvoud toegepast in de beschildering van het wonderbeeld van Onze-Lieve-Vrouw van Den Bosch. Dit beeld werd verscheidene malen overgeschilderd; voor het laatst vermoedelijk in 1481 bij gelegenheid van het veertiende kapittel van het Gulden Vlies dat jaar in 's-Hertogenbosch. Het zou natuurlijk kunnen dat de adelaartjes toen zijn aangebracht als eerbetoon aan Maximiliaan die het kapittel voorzat. Toch lijkt dit een wat simpele verklaring voor de toepassing van een zo zwaar wegend teken op een beeld dat voor de stad van zo groot belang was als het wonderbeeld. Bovendien is Maximiliaan pas in 1493 keizer geworden, zodat hij in 1481 niet kon beschikken over de dubbele adelaar van het Duitse Rijk. Op zijn wapenschild, zoals dat tijdens het kapittel in de Sint-Jan werd opgehangen, kwam de adelaar weliswaar niet minder dan acht keer voor, maar dan ook niet dubbelkoppig. Op het puthuis werd de dubbele adelaar geplaatst in 1522 en ook hiervan wordt gemakshalve beweerd dat dit de volgens de (niet correcte) overlevering door Maximiliaan aan de stad geschonken adelaar is. Maar ook hier is deze verklaring te simpel. Door zijn plaats op het dak van het puthuis kreeg hij immers de hiervoor beschreven diepere symboolfunctie die ver uitstijgt boven een louter decoratieve betekenis.

De structuur van 's-Hertogenbosch blijkt een uitbeelding te zijn van de mystieke ontwikkeling die de mens vanuit zijn stoffelijke bestaan moet doormaken tot het voor zijn geest hoogst bereikbare. En zij

kan de bewoners en gebruikers van de stad inspireren dit hoogst bereikbare als ideaal daadwerkelijk na te streven. Deze verklaring van de structuur die niet materieel kan worden bewezen, zal 'nuchter' en 'wetenschappelijk' denkende mensen gezocht voorkomen. Maar die moeten dan bedenken dat esoterische kennis vroeger alleen mondeling werd doorgegeven en niet werd opgeschreven. De Keltische druiden was dit zelfs op doodstraf verboden. Als gevolg hiervan kunnen er geestelijke stromingen hebben bestaan waarvan wij niet weten of zelfs niet eens vermoeden dat zij er ooit zijn geweest.

Een van die stromingen die met name voor 's-Hertogenbosch van groot belang is, is de Keltische astrologie, zoals die nog maar zeer recent door Helena Paterson in *The handbook of Celtic Astrology* is uiteengezet.

Volgens de Kelten moet de mens in het leven door drie fasen gaan die worden gesymboliseerd door de Cirkel van Abred, waar uiterste duisternis heerst, de Cirkel van Gwynvyd, waar een einde komt aan de beproevingen van Abred, en de Cirkel van Ceugant, waar de mens een wordt met God. Deze geestelijke ontwikkeling loopt parallel aan die van de christelijke mystiek, zoals die gesymboliseerd wordt weergegeven in de drie stadspleinen van 's-Hertogenbosch.

De in de Keltische astrologie gebruikte 'dierenriem' is niet samengesteld uit twaalf, maar uit dertien tekens die ieder de lengte hebben van een maanomloop en tezamen weer de lengte van het zonnejaar. Bovendien zijn deze tekens niet hoofdzakelijk naar dieren genoemd, maar alle naar bomen.

Een van de belangrijkste is het teken van de eik, dat wordt beheerst door de planeet Jupiter. Het loopt van 10 juni tot en met 7 juli. In de loop van deze maand gaat de Keltische zonnegod Taliesin door de 'aarden poort' naar het onderaardse rijk van Pwyll, de god van de onderwereld. Daar bevindt zich de vurige afgrond van Annwn waar de ziel van de mens wordt gezuiverd en tot wedergeboorte gebracht. Daar begint de zonnegod Taliesin zich voor te bereiden op de ontmoeting met zijn tweelingbroer Avagddu.

Ongeveer in het midden van deze periode valt tijdens de zomerzonnewende de feestdag van Sint-Jan de Doper en de kerkwijding van de Bossche Sint-Janskerk, die is toegewijd aan Sint-Jan de Evangelist. De periode wordt afgesloten op 7 juli, wanneer de stad de feestdag viert van de Bossche Zoete Moeder. Deze drie feesten symboliseren het begin van de geestelijke wedergeboorte van de mens in de stad 's-Hertogenbosch.

De ontmoeting tussen Taliesin en Avagddu en hun daaropvolgende strijd vindt volgens de Keltische astrologie plaats tussen 25 november en 23 december in het teken Vlierboom, dat beheerst wordt door de planeet Saturnus, die samen met de planeet Jupiter aan de

wieg heeft gestaan van de stad 's-Hertogenbosch. Kort nadat Taliesin zijn tweelingbroer Avagddu heeft overwonnen, waardoor de terugkeer van de zomer wordt aangekondigd, viert de Bossche hoofdkerk de feestdag van zijn patroonheilige Sint-Jan de Evangelist.

De spirituele band tussen Sint-Jan de Evangelist en Sint-Jan de Doper vindt bij de Kelten een equivalent in de band tussen Taliesin en diens alter ego Avagddu, die steeds verblijft in Annwn, de afgrond van de wedergeboorte, en zich nooit vertoont in de bovenwereld. Op het Bossche puthuis en het stadswapen wordt deze verbondenheid tot uitdrukking gebracht in de adelaar van Sint-Jan de Evangelist, die daar met twee koppen zijn verbondenheid met Sint-Jan de Doper symboliseert.

Veel geestelijke stromingen die in verwaterde vorm waren blijven voortleven, werden gedurende de laatste tweehonderd jaar door de moderne wetenschap niet serieus genomen. Al betekent dat niet dat die voor ons onbekende stromingen geen aantoonbare sporen zouden hebben nagelaten. Maar de afwijzende houding van de Wetenschap is nu volop aan het veranderen. Nu al weer bijna veertig jaar geleden beschreef de cultuurhistoricus professor dr. Richard Hennig in *Wo lag das Paradies?* hoe er in de loop der tijden allerlei bijzondere eigenschappen zijn ontdekt en bewezen in de maatvoering van de Grote Piramide van Cheops. 'Deze ontdekkingen,' zo schreef hij, 'werden niet gedaan door Egyptologen van professie die zich heftig tegen deze "piramidekolder" verzetten. Desondanks zijn er nu reeds meer dan een kwart eeuw steeds nieuwe aanwijzingen gekomen dat de grootste piramide toch nog meer moet zijn geweest dan alleen maar een koningsgraf.' De houding van de egyptologen vindt hij dan ook tamelijk onbegrijpelijk.

Deze opmerking van professor Hennig blijkt ook vandaag van groot belang. Het lijkt erop dat de ongenueerde afwijzing van alle metafysische beschouwingen ten aanzien van onder andere de Grote Piramide nog steeds met onverminderde felheid plaatsvindt. En zelfs zonder conclusies te verbinden aan het verband tussen de Grote Piramide en het grondplan van 's-Hertogenbosch, zoals dat in de hoofdstukken 5 en 6 naar voren is gekomen, blijken de overeenkomsten van beide toch wel zó frappant, dat het moeilijk is hieraan voorbij te gaan.

Zelfs zuiver bouwkundige kennis werd in de Middeleeuwen tot in de 15e eeuw alleen mondeling doorgegeven. Waarschijnlijk is het beroemde vroeg-13e-eeuwse schetsboek van de kathedraalbouwer Villard de Honnecourt de eerste poging om de techniek van het middeleeuwse bouwen op schrift te stellen. Het is daarom te begrijpen dat er uit de tijden daarvoor veel kennis verloren moet zijn gegaan. In de technieken van de Oudheid die tot in onze tijd zijn

blijven voortleven in de Chinese *feng shui* werd de energie van de drakenpaden bedwongen en gestuurd door landschaps- en stedsbouw. De mathematische en geometrische regels van het Universum die hierbij werden toegepast, werden daarbij zichtbaar in de schoonheid van de zo gevormde constructies.

Zoals ook bij restauraties meestal het geval is, zal veel hiervan moeten worden afgeleid uit wat ons van het gebouwde is overgebleven. De wiskundige figuur die ten grondslag blijkt te liggen aan het Bossche stadsplan, is zo'n gegeven. De maatvoering ervan is opvallend duidelijk en lijkt in zijn exactheid zeer bijzonder voor de tijd waarin de stad is ontstaan. Wel is de samenhang met de bebouwing moeilijk te doorzien en daardoor kunnen oorzaak en gevolg, zoals met zoveel dingen het geval is, maar met de grootste moeite worden onderscheiden. Zo is bijvoorbeeld de ontwikkeling van de westerse architectuur van Romaans via gotiek en renaissance naar het moderne bouwen van de 20e eeuw lange tijd alleen maar gezien als het gevolg van de ontwikkeling van de technische bouw mogelijkheden. Hieruit liet zich dan de overgang verklaren van het Romaans naar de gotiek. De zware druk van de massieve tongewelven kon immers voortaan op een andere wijze worden opgevangen, waardoor de ijle en lichtere constructies van de gotiek konden ontstaan. Deze technische verklaring leek afdoende, maar zat er in feite toch geheel naast. Het ging in wezen immers niet om de oplossing van een technisch probleem, maar om een gewijzigde levensbeschouwing die uitdrukking zocht in een nieuwe architectuurvorm.

In het stadsplan van 's-Hertogenbosch is de gevonden wiskundige figuur als het ware het skelet dat net als bij de levende mens op zichzelf onzichtbaar is, maar wel de vorm van het geheel bepaalt en overeind houdt en het functioneren ervan mogelijk maakt. Aantasting van het skelet moet leiden tot verminking en slecht functioneren van het geheel. Daarnaast werken grote, vaak van minachting getuigende veranderingen in gebruik, schaal en architectuur als kwaadaardige gezwellen die uiteindelijk leiden tot onomkeerbare beschadigingen van het stadsbeeld, zoals het volgende hoofdstuk zal verduidelijken.

12

VERANDERINGEN IN DE LEVENDE

STAD

Uit de voorgaande hoofdstukken mag niet worden afgeleid dat de stad een statisch organisme zou zijn waarin geen veranderingen kunnen plaatsvinden. Het tegendeel is het geval. Verandering is een wezenlijk kenmerk van al het geschapene. Iedere handeling, dus ook die van de mens, wordt daarbij weerspiegeld in de fysiek zichtbare wereld. Ook dus in het stadsbeeld. Het collectieve denken en handelen van de gemeenschap geeft vorm aan haar leefomgeving die van dat denken de weerspiegeling is. Dat is een natuurlijk en gezond proces dat in een echte gemeenschap een evenwichtig stadsbeeld tot gevolg heeft. Maar de tegenwoordig vaak gehoorde opmerking dat (per definitie onaangepaste) 'moderne' architectuur in de historische stad 'moet kunnen', past slechts aan bekrompen geesten die in feite buiten de gemeenschap staan. Deze begrijpen niet dat de daardoor veroorzaakte veranderingen in het stadsbeeld alleen maar de macht weerspiegelen die de veranderaars al dan niet schuld bewust wensen uit te oefenen over de gemeenschap.

De veranderingen waaraan 's-Hertogenbosch in de loop van haar bestaan onderhevig is geweest, kunnen – tot op heden – globaal als volgt worden ingedeeld in een zevental periodes: 1) tot 1186: verbondenheid met de Aarde; 2) 1186-1463: opbouw; 3) 1463-1629: bloeitijd; 4) 1629-1813: onderdrukking; 5) 1813-1940: verval en herstel; 6) 1940-heden: verwarring; 7) toekomst: nieuwe opbloei? Al moet bij dit laatste uiteraard een vraagteken worden gezet.

De eerste periode, die loopt tot 1186, is er een van op de Aarde gericht zijn. De plek waar aan het eind van die periode het gehucht Boschel was gelegen, werd toen voornamelijk gebruikt voor godsdienstige doeleinden.

De tweede periode die tijdens de grote conjunctie van Jupiter en Saturnus omstreeks 1186 begint met de stichting van de stad door de hertog van Brabant, was er een van fysieke opbouw. In de eerste periode was de verering van Moeder Aarde in het energieveld van Saturnus hoofdzaak. Nu gaat met de bewustwording van de jonge burgerij die hier al enige tijd gewoond had, ook het element Lucht in het energieveld van Jupiter een rol spelen.

Maar, om met Pythagoras te spreken: 'Uit de polariteit van het hier-

door ontstane getal Twee ontstaat vanzelf Drie, dat beide elementen met elkaar verzoent.' Dat roept emoties op die zich uiten door het element Water. Het is dan ook zeker niet toevallig dat in deze opbouwperiode een geleidelijke stijging van het grondwater steeds meer moerassige buurten binnen de stadsmuren deed ontstaan, waardoor de zwaarmoedige emoties van Saturnus verhevigd werden aangetrokken en versterkt. Dit moet ook de voornaamste reden geweest zijn waarom het stadsbestuur in de eerste helft van de 14e eeuw binnen de omwalling overging tot drastische ophogingen. Plaatselijk bedroegen die soms meer dan twee meter. Het stadsbestuur toonde daarbij de wijsheid het onder de ophogingen schijnbaar verdwenen moeras te draineren door het handhaven en uitbreiden van de Binnendieze. Die ging daarna integraal onderdeel uitmaken van de stedelijke structuur. De ophogingen zelf en deze functie van de Binnendieze zijn overigens typerend voor de sterke invloed van het Jupiterprincipe dat immers een aversie heeft tegen niet hooggelegen plaatsen. Later zou de stad door haar verhoogde ligging te midden van de drassige omgeving er de bijnaam van 'onoverwinnelijke moerasdraak' door verwerven. Deze eretitel verwijst enerzijds naar het drakenpad waarvan de energie door Sint-Joris aan de stad dienstbaar was gemaakt. Anderzijds ook naar de hiervoor genoemde emoties en het stijgende grondwater dat het de stad nog steeds omringende moeras vormde en waardoor zij als onoverwinnelijk werd beschouwd.

Nadat in 1419 een groot deel van het Hinthamereind, de Hinthamerstraat en de noordzijde van de Markt al in vlammen waren opgegaan, werd de opbouwperiode in 1463 afgesloten met de grote brand waarvan Verwersstraat, Kolperstraat, Ridderstraat, Achter het Wild Varken, een deel van de Vughterstraat, Snellestraat, Minderbroedersstraat, Pensmarkt en een deel van de Markt met het stadhuis het slachtoffer werden. En daarmee had het element Vuur het getal Vier doen ontstaan dat volgens Pythagoras de verzoening van de polariteiten van Twee door zuivering vormgeeft.

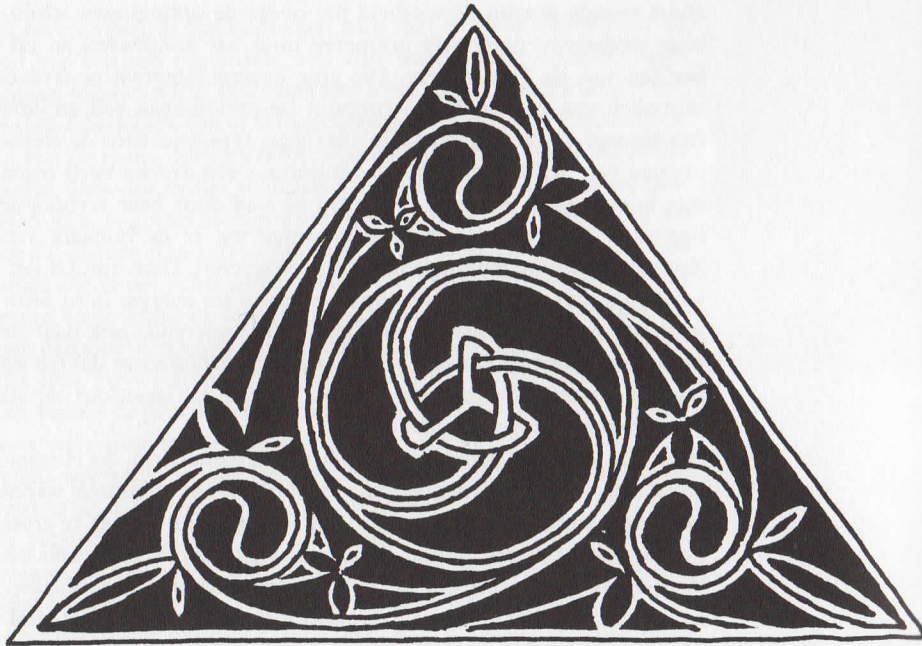
Met behulp van de vier elementen Aarde, Lucht, Water en Vuur is dan de verwerkelijking en de samenstelling van het stedelijk organisme voltooid, waardoor de derde periode kan beginnen die loopt van 1463 tot 1629. Het is de grote bloeitijd van de stad die zich uit in het getal Vijf dat volgens Pythagoras het getal is van de Liefde waardoor het Universum kan worden doorgrond.

Nog tijdens deze bloeiperiode komt in 1569 de onderdrukking van het daaropvolgende vierde tijdperk op subtiële wijze op gang met de verdeling van de stad in vier parochies door bisschop Sonnius. Het kapittel van Sint-Jan voelde zich door die verdeling in zijn rechten aangetast en verzette zich ertegen. Maar de bisschop wist zijn doel toch te bereiken door gebruik te maken van het bezoek dat de

Spaanse landvoogd Alva in 1568 bracht aan 's-Hertogenbosch op zijn doorreis naar Groningen.

Het resultaat van zijn bemoeienis paste niet alleen in de onderhuidse veranderingen die er in de stad plaatsvonden, maar ook, als gevolg van het gepleegde verzet, in de structuur van de stad. De parochie van Sint-Jan lag voortaan centraal te midden van een drietal aan haar ondergeschikte parochies waarvan de kerkgebouwen in de drie hoeken van de stad waren gesitueerd. De drie kerkgebouwen waren van oorsprong bestaande kapellen die tot parochiekerken werden verheven.

Afb. 104. De Keltische driehoek van Pythagoras die de werking van de drie nieuwe Bossche parochies verrassend illustreert.

De zo ontstane structuur van de stad lijkt te worden geïllustreerd in de driehoek van Pythagoras met de ingeschreven cirkel, zoals die staat afgebeeld in een oude Keltische tekening. De drie 'roterende' labirintes in de punten van de driehoek symboliseren hier de geestelijke energieën van drie wezens die op andere Keltische tekeningen als met elkaar verstrengelde mensen (soms dieren) staan afgebeeld. De oudste van de drie nieuwe parochiekerken was die van Sint-Jacob, waarvan het ontstaan is beschreven in hoofdstuk 8. Door haar verbondenheid met de spiritualiteit van de bedevaart naar Compostela symboliseert zij in de oostelijke punt van de stadsdriehoek de gevoelsmatige zoektocht naar de zin van het leven.

De Sint-Catharinakerk in de zuidelijke punt van de stadsdriehoek kwam al ter sprake in hoofdstuk 9. Door het dispuut van Catharina

met de vijftig filosofen die zij wist te overtuigen van het gelijk van de christenen, symboliseert deze kerk het verstandelijke element in de geloofsbeleving.

Na dit laatste komen we in de noordelijke punt van de stadsdriehoek als vanzelf bij de Sint-Pieterskerk, die het pragmatische gezag van de roomse Kerk van Augustinus symboliseert. Als kapel werd zij in 1450 gesticht door enkele Bosschenaren die in het Heilig Jaar 1450 Rome hadden bezocht. Maar boven alles uit bleef de kerk van Sint-Jan, die de spiritualiteit van het ware christendom symboliseert, het stadsbeeld domineren.

Zestig jaar na de stichting van de nieuwe parochies komt er een abrupt einde aan de bloeiperiode van de stad door de verovering ervan in 1629 door Frederik Hendrik die het begin van de vierde periode markeert. Het is voor 's-Hertogenbosch een periode van onderdrukking die loopt van 1629 tot ongeveer 1815, het jaar waarin Europa werd bevrijd van de overheersing door Napoleon en in ons land het Koninkrijk der Nederlanden werd gesticht.

In deze periode worden de Sint-Jacob en de Sint-Cathrien al spoedig gedegegradeerd tot kazernes. De Sint-Pieter wordt al in 1646 gesloopt om ruimte te maken voor een schootsveld ten behoeve van de in 1637 aangelegde dwangburcht, de tegenwoordig nog bestaande Citadel. Dit fort symboliseert de macht die door een aan de bevolking vreemd gezag aan de stad werd opgelegd, zoals daarvóór de Sint-Pieterskerk de geestelijke macht had gesymboliseerd van diens patroonheilige, de eerste paus van Rome.

Door de onderdrukking werd het zelfbewustzijn van de bevolking aangetast en ontstond er geleidelijk aan een gevoel van minderwaardigheid. Kroniekschrijvers meldden dat Frederik Hendrik in 1629 de 'moerasdraak' had verslagen. Daardoor had de menhir op de Markt als de lans van Sint-Joris zijn functie verloren. Al spoedig werd hij daarna misbruikt als schandpaal voor het tentoonstellen van misdadigers, om ten slotte helemaal te verdwijnen. Het puthuis trof hetzelfde lot nadat het eerst lange tijd was vervangen door een eenvoudige pomp. Tot aan de opgravingen van 1977 was zelfs de plaats van het puthuis niet meer bekend en de plaats van de menhir kan alleen nog maar worden vermoed door het bestuderen van eeuwenoude afbeeldingen.

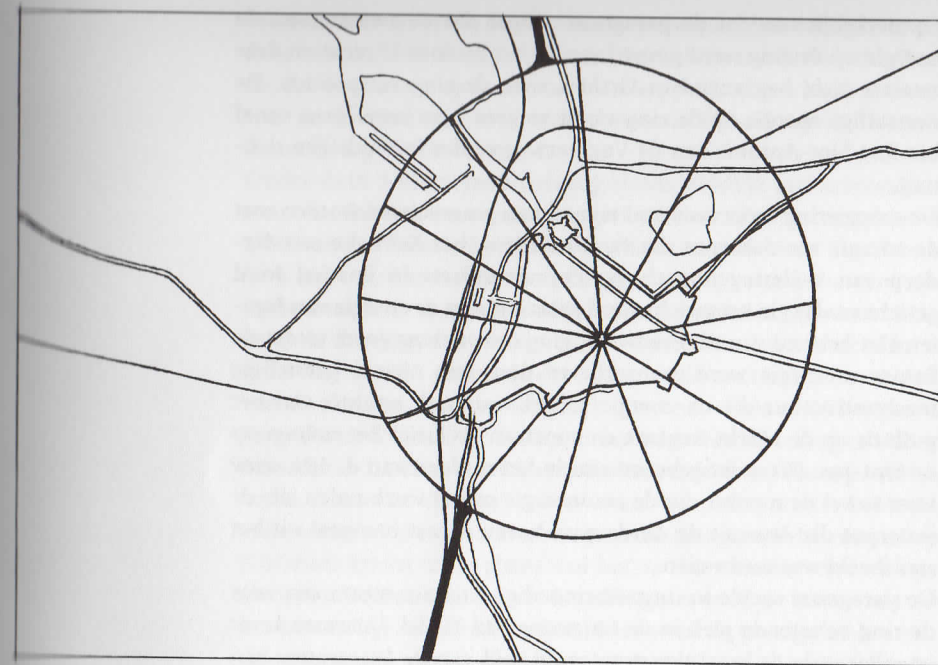
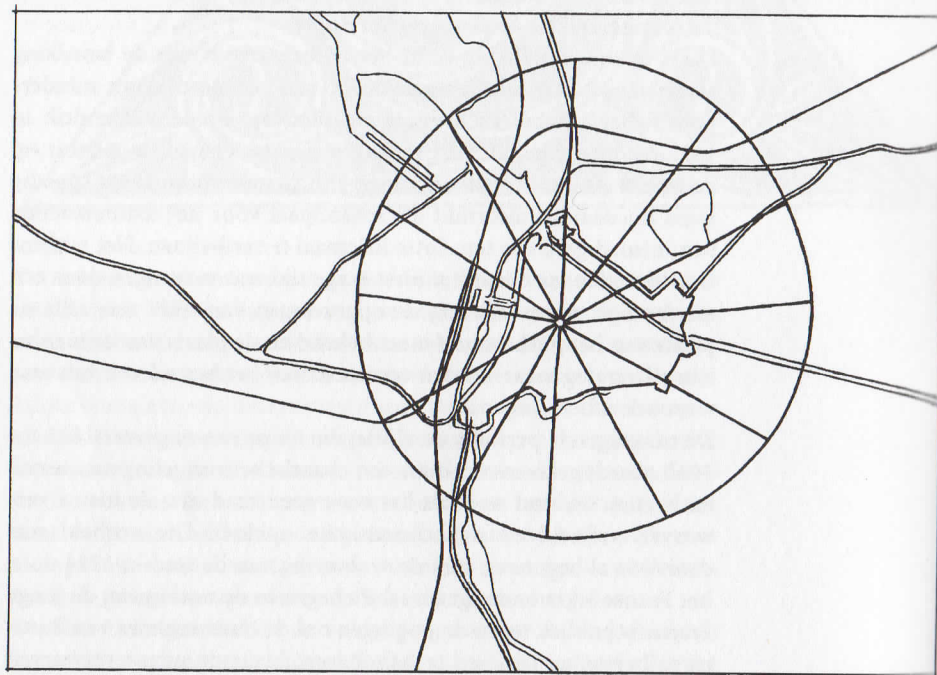
De nu volgende periode, de vijfde, die loopt van ongeveer 1815 tot 1940, wordt gekenmerkt door een chaotische mengeling van verval en herstel. De stad weet als het ware geen raad met de nieuw verworven vrijheid en de economische opbloei. Die vrijheid was daarvóór al begonnen met de verovering van de stad in 1794 door het Franse leger onder generaal Pichegru in de oorlog van de jonge Franse republiek tegen de pogingen om de oude regimes van Europa te herstellen dan wel te handhaven. Maar de nieuw verworven

vrijheid kreeg al spoedig geen kans zich te ontplooien onder het bewind van keizer Napoleon die pas in 1815 definitief zou worden verslagen.

Korte tijd later ontstaat er een geheel nieuw straatbeeld doordat in hoog tempo de lang bewaard gebleven houten voorgevels van de huizen worden vervangen door neoclassicistische stenen lijstgevels. Maar terwijl de interieurs van de huizen wel werden aangepast maar toch nauwelijks geschonden, bleef ook het stedelijk weefsel van straten en waterwegen vrijwel ongeschonden bewaard. En nadat in 1874 de vesting 's-Hertogenbosch was opgeheven, bleven zelfs de stadsmuren voor het grootste deel (uit zuinigheidsoverwegingen!) gespaard, al werden de poorten en de vooruitgeschoven verdedigingswerken wel gesloopt. Ook werd ter verbetering van de scheepvaart op de Aa tussen 1822 en 1826 de Zuid-Willemsvaart gegraven, die aan de noordzijde binnen de stadsmuur door de stad werd geleid.

Een voor 's-Hertogenbosch belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van Nederland was in 1853 het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. De energie die hiervoor nodig was, werd onttrokken aan een voor het fysieke oog onzichtbare, energie uitstralende ring die ligt uitgespreid over de tegenwoordige buitenwijken rond de oude stad. Deze, vrijwel cirkelvormige ring heeft een middellijn van 3450 meter (12 000 Bossche voet) en is even groot als de cirkels die de

Afb. 105. De energiering rond 's-Hertogenbosch met de op de Markt gerichte windroos en de twaalf punten waar de invloed van Saturnus zich nadrukkelijk manifesteert.

Afb. 106. De energiering met de naar de toren van de Sint-Jan toegetrokken uitstralingen en de aan- en afvoerlijnen van de uit het noorden toestromende energie.

vesica piscis vormen (zie afb. 37) waaruit het Bossche hexagram is ontstaan.

Deze ring is, schijnbaar onregelmatig, verdeeld in twaalf segmenten die onderling sterk in lengte verschillen. Maar als de tegenover elkaar liggende knooppunten tussen de segmenten met elkaar worden verbonden, dan ontstaat er als het ware een windroos met het puthuis op de Markt als middelpunt. De regelmatige verdeling van de cirkel door de verbindingslijnen, komt overeen met de cijferverdeling op de wijzerplaat van de klok. De lijn die de 12 en de 6 verbindt, verloopt daarbij vrijwel zuiver noord-zuid. De twaalf knooppunten tussen de segmenten werden ontdekt door de paragnost Jans de Haan die ze ervoer als punten vanwaaruit de energie op de ring uitstraalde naar het centrum van de stad. Pas later ontdekte hij dat deze knooppunten door de hiervoor genoemde grote cirkel met elkaar waren verbonden.

Wel voelde hij meteen dat om voor hem onverklaarbare redenen deze energie zwaarmoedig was en daardoor verlamvend werkte. In eerste instantie zag hij dat de uitgestraalde energie op de Sint-Jan gericht was, maar daarna merkte hij op dat de daar verzamelde energie met kracht werd weggezogen naar de Markt, waar zij door de uit de Aarde opstijgende energie zoveel mogelijk werd gezuiverd. Een proces dat volgens hem de laatste tijd wel wat gemakkelijker lijkt te verlopen.

Opmerkelijk was dat de paragnost aangaf dat de zwaarte van de energie op de ring werd gevoed vanuit het bisdom Utrecht en deze zwaarte zich, beginnend in Orthen, over de ring verspreidde. De overtollige energie op de ring vloeit volgens hem vervolgens vanaf het fort Sint-Antonie aan de Vughterweg verder in zuidelijke richting.

De energiering moet zeer oud zijn en kan geassocieerd worden met de energie van Saturnus die vanuit Orthen, het Keltische moederdorp van 's-Hertogenbosch, op de cultusplaats in Boschel werd gericht en daar in evenwicht werd gebracht met de energie van Jupiter. Het behoud van dit evenwicht ging eeuwenlang goed, totdat de Saturnus-energie werd geabsorbeerd door een nieuwe geestelijke machtsstructuur die de energie geheel voor zich opeiste, van het puthuis op de Markt wegtrok en voortaan exclusief liet richten op de Sint-Jan. Dit moet gebeurd zijn in het midden van de 19e eeuw toen zowel de menhir die de aardenergie moest vasthouden, als de waterput die deze uit de Aarde naar boven moest brengen, uit het stadsbeeld was verdwenen.

De paragnost voelde in dit zwaarmoedige energiesysteem een voor de ring belastende plek in de omgeving van Hedel. Daarmee komt onwillekeurig de krachtige persoonlijkheid van de 19e-eeuwse bisschop Zwijsen in beeld. Deze zou met behulp van het in zijn tijd (en mede door hem) in Nederland herlevend katholicisme, onbewust de verschuiving van het stadscentrum van het puthuis op de Markt naar de Sint-Jan kunnen hebben veroorzaakt.

Johannes Zwijsen werd als zoon van de dorpsmolenaar in 1794 geboren in Kerkdriel, even ten oosten van Hedel. Vijf jaar later verhuisde hij met zijn ouders naar Hedel en in 1801 naar Alem, vlak boven Kerkdriel. In 1842 tot bisschop gewijd, werd hij *administrator apostolicus* van het toen nog niet herstelde Bossche bisdom. In het bestuur hiervan werd hij na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853, door een hulpbisschop bijgestaan. In 1853 werd hij tevens aartsbisschop van het toen heropgerichte bisdom Utrecht, terwijl het Bossche bisdom formeel tot 1868 zonder bisschop, maar in feite onder zijn bestuur, bleef doorfunctioneren. Zwijsen bleef aartsbisschop van Utrecht tot het voorjaar van 1868, waarna hij door de paus formeel tot bisschop van 's-Hertogenbosch werd benoemd met de titel 'aartsbisschop-bisschop'. Negen jaar later overleed hij, waarna hij werd begraven op het kerkhof in Orthen.

In *Zij maakten Brabant katholiek* maakt dr. J. Peijnenburg pr. duidelijk dat de rooms-katholieke Kerk van Nederland tussen 1853 en het Tweede Vaticaans Concilie in 1962-1965 in feite door Zwijsen vorm heeft gekregen. Dit betekent dat, met alle goede bedoelingen, de katholieken van Nederland naar de geest van de tijd werden onderworpen aan een sombere levenshouding volgens de autoritaire leer

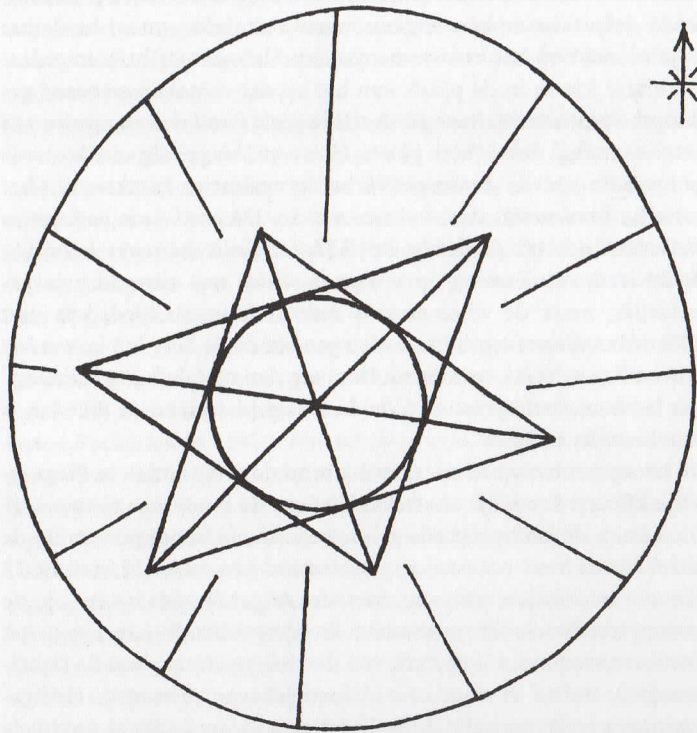
van Augustinus. Mede omdat bisschop Zwijsen zich vestigde in een door hem in 1864 aangekocht barok herenhuis aan de Bossche Parade, dat daarna tot op heden tot het bisschoppelijk paleis heeft gediend, was de invloed van zijn sterke persoonlijkheid op de Bossche samenleving bijzonder groot.

Onder de in 's-Hertogenbosch nog steeds letterlijk tastbare verdiensten van Zwijsen moet met ere genoemd worden de terugkeer in 1853 van het wonderbeeld van de Zoete Moeder naar Den Bosch. Ook het voortvarend op gang komen van de restauratie van 'zijn' kathedraal is, nog steeds tastbaar, van groot belang geweest. Maar zoals de kneding van de 19e-eeuwse katholieken gebeurde naar de geest van de tijd, gebeurde dat ook met de toenmalige restauratie van de Sint-Jan. Zo kon het prachtige renaissance oksaal onder de koepel van de kerk, in 1867 zomaar naar het Victoria and Albert Museum in Londen verdwijnen en werden de direct daarop aansluitende delen van de koorbanken zwaar verminkt, omdat beide het vrije uitzicht op het nieuwe neogotische hoogaltaar belemmerden. Dit altaar kwam in de plaats van het op dat moment eveneens gesloopte renaissance-altaar. In dezelfde geest vond de restauratie van het uitwendige van de kerk plaats. Hier werd als gevolg van de strenge opvattingen van de neogotiek het levenslustige karakter van het gotische bouwwerk zwaar verstoord. In *Duizend jaar bouwen in Nederland* schrijft professor dr. E.H. ter Kuile hierover letterlijk: 'Inderdaad, vernieuwing op vrij grote schaal was uitwendig onvermijdelijk, maar de wijze waarop het werk is geschied, kan niet anders dan diep rampzalig worden genoemd. De Sint-Jan is, wat het uitwendige aangaat, vermoord. Het mag dan met de beste bedoelingen hebben plaats gevonden, de daad is gepleegd, en de Sint-Jan is zoo dood als een pier.'

De knooppunten op de energiering rond de stad werden in dit geestelijk klimaat kennelijk aantrekkelijk voor de bouw van nieuwe kerken of aan de kerk gelieerde gebouwen. Als de knooppunten op de cirkel rechtsdraaiend worden genummerd van 1 t/m 12, met de 12 aan de noordzijde, dan kunnen de volgende gebouwen op de knooppunten worden gevonden: de onopvallende kapel van het Carolus ziekenhuis: 1; de kerk van de Heilige Harten aan de Graafseweg: 2; de nu al door een kleiner gebouw vervangen Heilige-Geestkerk in de Aa-wijk: 3; de Sint-Lucas in Zuid (die al na enkele jaren instortte en daarna kleiner werd herbouwd): 4. De kapel van het Groot Zieken Gasthuis even ten noorden van de Markt werd gebouwd op het middelpunt van de ring. Op het knooppunt vlak bij de plek waar de energielijn uit Utrecht op de ring aansluit, staat de nieuwe (nu dissidente) Sint-Salvator in Orthen: 12. Op het knooppunt 6 waar de energiestroom de ring verlaat, realiseerde de kerkenbouwer architect H.W. Valk in 1934 zijn prachtige woonhuis. Als

deze stroom naar het zuiden verder wordt gevolgd, komt hij ten slotte uit op huize Gerra, de door monseigneur Zwijsen gebouwde villa in Helvoirt, bij het eveneens door hem gebouwde Groot Seminarie. Hij woonde er tot hij na een mislukte moordaanslag in 1864 verhuisde naar zijn paleis aan de Parade. Vlak bij het knooppunt 12 in Orthen en op de lijn die dit punt verbindt met de Sint-Jan, vond Zwijsen zijn laatste rustplaats in de crypte onder de toen gebouwde kapel op de nieuwe begraafplaats.

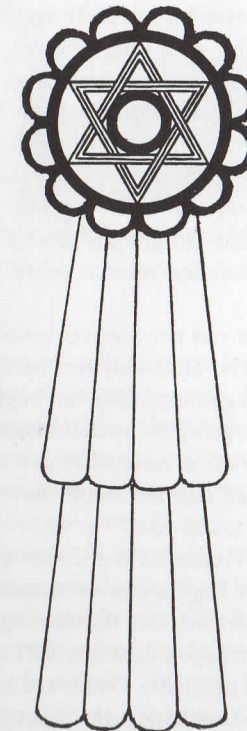
Opvallend is dat de kerken op de knooppunten 3 en 4 al zo spoedig na hun ontstaan moesten worden gesloopt, terwijl de godsdienstbeleving in de kerk op knooppunt 12 voortdurend in conflict bleek met het bisdom. De kapel op knooppunt 1 maakt deel uit van een ziekenhuis, terwijl architect Valks woonhuis op knooppunt 6 werd gebouwd op het oude fort Sint-Antonie.

Afb. 107. Schematische voorstelling van het Bossche hexagram met de energie-cirkel rond de stad. De (hier gedeeltelijk weergegeven) 'spaken' van de windroos zijn vanaf twaalf punten op de cirkel gericht op het puthuis als middelpunt van de stad.

Als de grote, magische cirkel afzonderlijk wordt getekend in combinatie met het Bossche hexagram met de ingeschreven cirkel, dan wordt er een figuur zichtbaar die een frappante gelijkenis vertoont met de symbolische afbeelding die de archeologische ontdekkingsreiziger dr. Le Plongeon vond in de 'tempel van de heilige mysteriën' in Uxmal, Yucatán. James Churchward die in het midden van de 19e

eeuw van een hogepriester in een Indiase tempelschool het ontcijferen had geleerd van geheime oeroude documenten, herkende deze afbeelding als symbool van het 'kosmogonische diagram' van het in de Grote Oceaan verzonken werelddeel Mu. In zijn boek *The lost continent of Mu* geeft hij er de volgende verklaring van: 'Vanuit het midden naar buiten toe, staat er eerst een cirkel getekend die de Zon symboliseert. Deze wordt omsloten door twee ineengevlochten driehoeken. In combinatie met de cirkel symboliseren zij gedrieën de Hemel waarin de Godheid verblijft. De cirkel buiten de driehoeken verbeeldt de geestelijke wereld tussen Hemel en Aarde. De tweemaal zes vlakjes die door de driehoeken worden gevormd tussen de beide cirkels, symboliseren de twaalf poorten naar de Hemel, die tezamen de twaalf deugden verbeelden die nodig zijn om de Hemel te kunnen binnengaan. De twaalf boogjes rond de buitenste cirkel

Afb. 108. Het kosmogonische diagram van het verloren werelddeel Mu.

symboliseren de bekoringen die moeten worden overwonnen alvorens de geestelijke wereld te kunnen betreden. Om de Hemel te kunnen bereiken moet de ziel er naar opstijgen, wat wordt weergegeven door de omlaaghangende band. Deze bestaat uit acht delen die de geestelijke paden symboliseren welke de ziel op zijn weg naar de Hemel moet bewandelen.'

De vergelijking met de Bossche structuur is interessant omdat zowel de in Mexico gevonden afbeelding als de ring rond 's-Hertogenbosch godsdienstige betekenissen hebben die aan elkaar verwant zijn. Zoals al eerder opgemerkt, zag de paragnost dat de van de knooppunten op de ring uitgestraalde energie niet was gericht op de Markt maar, voor hem onverklaarbaar, op de Sint-Jan. Daardoor werd de regelmatige kompas-figuur

met het puthuis als middelpunt, door hem niet opgemerkt. Ook de overeenkomst in afmeting met de cirkels van de *vesica piscis* waar hij niet van wist, ontging hem uiteraard.

De twaalf segmenten op de blijkbaar zo sterk door de persoonlijkheid van bisschop Zwijsen beïnvloede ring rond de stad, vertonen

een frappante overeenkomst met de twaalf boogjes op de buitenste ring van Uxmal. Deze symboliseren volgens Churchward 'de bekoringen die door de mens moeten worden overwonnen om tot de geestelijke wereld te kunnen doordringen'. Op de Bossche ring worden, zoals hiervoor beschreven, de overgangen tussen de twaalf segmenten op een groot aantal plaatsen gemarkeerd door kerkelijke gebouwen. Deze geven daarmee symbolisch als het ware de aard van die bekoringen aan. De band die in Uxmal buiten de ring de hiervoor nodige geestelijke paden symboliseert, is in 's-Hertogenbosch geannexeerd door de energiestroom die in Orthen de ring rond de stad bereikt en vandaaruit een te zware druk heeft uitgeoefend op de leefsfeer van de stad.

De omgeving van de Sint-Jan bereikte in de 19e eeuw een stedenbouwkundig hoogtepunt door de in hoofdstuk 11 beschreven vormgeving van de Parade, het plein aan de zuidzijde van de kerk.

In de zuidoosthoek van het kerkhof was vlak bij het koor van de Romaanse kerk een begijnhof ontstaan dat zeer snel groeide en mede daarom meer zelfstandigheid wenste. Hierover ontstond een geschil dat in 1274 leidde tot de losmaking van het begijnhof van de parochie en het recht op een eigen kerk en een kerkhof. Zowel de juist begonnen bouw van de gotische Sint-Jan als het nu veel ruimte vragende begijnhof leidde ertoe dat het nieuwe 'Groot Begijnhof' werd gebouwd op het ten zuiden van de Sint-Jan gelegen plein. De al bestaande omringende muren hiervan konden worden gebruikt als afscheidingen naar de stad.

De bestemming, de vormgeving en de sfeer van het complex pasten wonderwel in de symboliek van de Pepers. Hier kon het aardse bestaan van de tamelijk gesloten spirituele gemeenschap van begijnen tot een geordend functioneren worden gebracht op het middelste part van het in drieën verdeelde terrein dat in microsfeer ook als geheel een meer spirituele bestemming had dan het stelsel van de drie stadspleinen in de macrosfeer van de totale stad.

Na de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik besloot het nieuwe stadsbestuur dat er geen nieuwe begijnen meer mochten worden toegelaten. Hierdoor ontstond na verloop van tijd de mogelijkheid om de gebouwen te slopen. In feite begon daarmee het herstel van de oorspronkelijke opzet van het plein. Na 1741 werd een begin gemaakt met de architectonische aanpassing van de omgevende bebouwing. In 1749 werden de laatste resten van het begijnhof gesloopt met uitzondering van de pastorie die op de noordwestelijke hoek van het terrein nabij de Kerkstraat stond. Korte tijd later werd begonnen met het aanplanten van lindebomen, voor zover dit op het vrijgekomen terrein al mogelijk was, met name aan de zuid- en westzijde. Het plein werd pas honderd jaar later in de tweede helft van de 19e eeuw voltooid door de verplaatsing van de pastorie

naar de hoek bij de Choorstraat en de sluiting van het carré van lindebomen langs de noordzijde van het plein.

De directe (exoterische) aanleiding tot de vorming van het plein in de 18e eeuw is het scheppen van de mogelijkheid geweest tot het houden van militaire parades, die tot dan toe op de Markt waren gehouden. Hiermee herkreëg het terrein een deel van de functies die het door de hertog bij de aanleg was toebedacht, namelijk eer te bewijzen aan de bekleder van de macht.

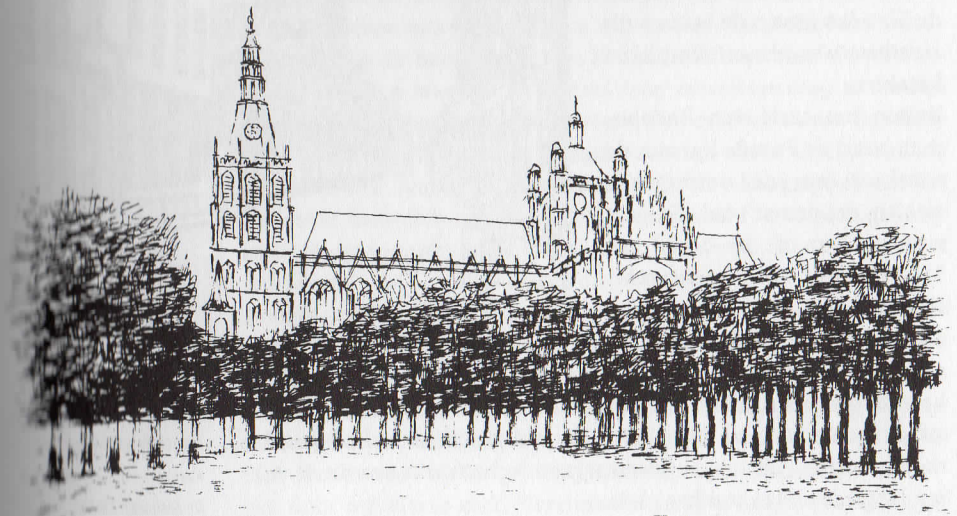

Abb. 109. Gezicht op de Sint-Jan vanaf de Parade omstreeks 1920.

Met de voltooiing van het plein was ook de oorspronkelijke indeling van de Pepers hersteld. In het midden ligt dan weer een open terrein, dat nu geheel omzoomd is door lindebomen. Het zuidelijke deel is bebouwd met woningen en het noordelijke bevat het kerkhof met daarop de kerk. Het Romaanse gebouw is inmiddels vervangen door een gotisch.

Doordat de vergroting van de kerkruimte in oostelijke richting heeft plaatsgehad, schuift de kerk nu wel visueel als het ware naar rechts van het plein weg. Ook kwam nu uit dat de gotische kerk wat laag is in verhouding tot de grootte van het gereconstrueerde plein en de toren eigenlijk niet past bij het vernieuwde gebouw.

De 18e- en 19e-eeuwse beplanting kwam aan deze gebreken op knappe wijze tegemoet. Een gotische kerk vraagt om beslotenheid in haar omgeving. Haar details moeten liever alleen op korte afstand kunnen worden bekeken. Ook hieraan kwam de beplanting tegemoet. Zij gaf intimiteit aan de ruimte bij de kerk en op de grotere afstand verzachtte zij de contouren, waardoor de te geringe hoogte niet meer opviel. Doordat de bomenrij zowel links als rechts vloeiend overging naar de bomen aan de lange zijden van het plein, vulde

het gebouw het beeld regelmatig op en werden toren en koepel gelijkwaardige delen in een architectonische compositie. Te midden van de stenen stad was de bezoeker van de door linden omkranste Parade nu geheel omgeven door de natuur. Die verleende het plein waar alleen de Sint-Jan boven de bomen uit zichtbaar was, een contemplatief karakter.

Buiten het carré van lindebomen rond de Parade ligt aan de overkant van de omringende straten de stenen stad. Er gaat rust uit van de in hoofdzaak 18e- en vroeg-19e-eeuwse architectuur van de gevelwanden waardoor de contemplatieve sfeer van het plein wordt versterkt. Het bijzondere van de stedenbouwkundige structuur van de Parade is daarbij dat er geen enkele straat op het hart van het plein is gericht, zoals dat wel het geval is met de Markt. Alle toegangswegen gaan rechtstreeks over in de straten langs de zijden van het plein.

Het meest opvallend was dit (tot 1965) langs de westzijde waar de blik vanuit de Peperstraat via de Torenstraat onbelemmerd naar de Sint-Josephstraat werd geleid. Als afsluiting van de bomenrij langs het centrale plein was vrijwel alleen het bovenste deel van de toren te zien. De kerk zelf was slechts mysterieus vaag door de bomen heen zichtbaar. Door dit laatste was ook juist van deze zijde de het plein omsluitende bomengalerij zo uitnodigend om doorheen te gaan, waardoor het paradijselijke karakter van het plein zelf tot een mystieke belevenis werd.

Het effect is vergelijkbaar met dat in Chichester waar een soortgelijke bomenrij tussen de kathedraal en Weststreet aan de westzijde wordt afgesloten door een speciaal daartoe naast het westfront los van de kerk gebouwde (laat-gotische) klokkentoren.

Ook vanuit de Kerkstraat kan het plein niet rechtstreeks worden benaderd. De belevenis van het plein werd vroeger vanaf halverwege de Kerkstraat voorbereid door het gezicht op de bomenwand langs de kerk, terwijl van de toren alleen het bovenste gedeelte boven de straatwand zichtbaar was. Aan de oostzijde kwamen ook de Choorstraat en de Triniteitsstraat langs de flanken op het plein uit.

Afb. 110. Gezicht op de Sint-Jan vanuit de Peperstraat voor het kappen van de bomen in januari 1965.

De uitmonding van de Lange Putstraat lijkt met het systeem van de benadering langs de flanken in strijd. Maar dat is een gevolg van de botte structuurverandering die er in 1964 is uitgevoerd. Bij nadere beschouwing blijkt de uitmonding als het ware een smalle poort tussen twee paleisachtige gebouwen die het karakter van het plein (tot 1964) juist versterkte. Die 'poort' gaf toegang tot een kleinschalig woongebied dat in de laatste vijftien jaar door kantorenbouw helaas zwaar werd verminkt.

Tegelijk met de teruggave van de Sint-Jan aan de katholieken, werd door Napoleon ook de teruggave van de Sint-Catharinakerk verordonneerd. In de heropleving van hetatholicisme bleef de verstandelijke apologie waaraan Catharina haar martelaarschap te danken had, een rol spelen. Het past daarom in de symboliek van de stedelijke structuur dat ook het kerkgebouw niet alleen in zijn functie werd hersteld, maar ook gehandhaafd. Op het hoogtepunt van het herleefdeatholicisme werd het in hoofdzaak 19e-eeuwse gebouw in 1916 op monumentale wijze gemoderniseerd door de architect Jan Stuyt.

Anders verging het de (oude) Sint-Jacobskerk die nog tot in onze eeuw als kazerne gehandhaafd bleef. De gevoelvollen bedevaart naar Compostela, die eigenlijk een zoektocht was naar de spiritualiteit in het menszijn, paste niet in de protestantse levensopvatting en later in de rationeel denkende 19e eeuw. Daarom werd de in 1672 in de Sint-Jacobsstraat nieuw gebouwde bidkapel in 1803 slechts vervangen door een kleine kerk. Deze maakte in 1844 plaats voor een groter neoclassicistisch gebouw dat in 1905 in zo slechte staat verkeerde dat het op zijn beurt werd vervangen door de nu nog bestaande riante nieuwbouw van Jan Stuyt en Joseph Cuypers. Opvallend is dat de nieuwe kerk in volle glorie uitziend op de Hinthamerstraat die analoog aan de stijgende gang in de Grote Piramide de zoektocht naar een hogere spiritualiteit symboliseert. De geleidelijke groei via een steeds groter wordend nieuw kerkgebouw naar de tegenwoordige kerk aan de Hinthamerstraat is daarmee symbolisch voor de toenemende hang naar spirituele groei die in de Middeleeuwen vorm kreeg in de bedevaart naar Compostela.

De oude, als kazerne gebruikte kerk kreeg in 1925 een waardiger bestemming als provinciaal museum. Maar tegelijkertijd verdween rond de kerk wel het plein met zijn historische bebouwing 'omdat het (naar de mening van burgemeester Van Lanschot) een achterbuurt was die niet paste bij een deftig museum'. De stedelijke structuur werd er vervangen door die van een moderne villawijk die werd ingevuld met een daarbij behorende aan de oude stad wezensvreemde bebouwing.

De derde parochiekerk, die van Sint-Pieter, beleefde een heel andere geschiedenis. Na de sloop in 1646 van het eerste kerkgebouw had-

den de parochianen zich lange tijd beholpen met de schuilkerk op de Uilenburg om vervolgens de kerk te betrekken die op de kadastrale kaart van 1820 staat aangegeven als de 'Tolbrugkerk'. Dit waarschijnlijk eenvoudige gebouw dat nog in 1779 werd vergroot, stond pal ten zuiden van het in 1842 op het open terrein tussen de Tolbrugkerk en de pastorie door de architect J.H. Laffertée gebouwde derde godshuis in successie. Deze enorme en solide neoclassicistische kerk kon met haar deftige en statige interieur met recht het gezag van de Kerk van Rome symboliseren.

Tegen het einde van de 19e eeuw, na de opheffing van de vesting 's-Hertogenbosch, werd aan de westzijde van de stad een begin gemaakt met de eerste grote stadsuitbreiding die de nog ontbrekende bebouwing aan die zijde van de stadsdriehoek compleet maakte. Daardoor wordt deze wijk, die naar het gebruikte materiaal van de ophoging 'het Zand' wordt genoemd, gezien als deel van de oude binnenstad.

De slagader van de wijk valt ongeveer samen met de westelijke zijde van de stadsdriehoek. Aan de westzijde wordt de nieuwe wijk begrensd door de in 1868-1870 aangelegde spoorlijn van Eindhoven naar Utrecht, die daardoor als het ware de functie van de westelijke stadsmuur overnam. De wijk wordt ontsloten door de Stationsweg die het station met de oude stad verbindt langs de deellijn van de oostelijke hoek van de stadsdriehoek. Het belang hiervan zal in het volgende hoofdstuk nog ter sprake komen.

De deellijn van de zuidelijke hoek van de driehoek verbond in de jaren twintig de stad op een wat slordige manier met de tweede grote stadsuitbreiding, de Muntel, aan de noordzijde van de stad. Maar in tegenstelling tot de uitbundige architectuur van het Zand, maakt die van de Muntel een meer ingetogen indruk.

Pas na 1945 zou de deellijn van de noordelijke hoek zich op een eveneens slordige manier richten op het nieuwe 'plan Zuid'.

De periode van verval en herstel werd afgesloten met de aanleg van de Prins Bernhardstraat, een in de stedelijke structuur storende doorbraak, tussen Keizerstraat en Spinhuiswal. Maar ook werd daar, naast de uitmonding op deze wal, het refugiehuis van de Leuvense abdij van Sint-Geertrui voortreffelijk gerestaureerd.

13

VERWARRING EN DAGERAAD

Als de stad zich na een periode van honderddertig jaar eindelijk redelijk begint te herstellen van de daaraan voorafgaande periode van onderdrukking, groeit in de jaren dertig de angst voor de komende Tweede Wereldoorlog, waaraan in 1940 ook ons land ten offer valt. Dan begint er een periode van geestelijke verwarring die ook voor 's-Hertogenbosch tot in onze tijd zal voortduren en zijn fysieke sporen, zowel negatief als ook positief, in de stedelijke gemeenschap en het stadsbeeld zal achterlaten.

Als na vijf jaar de tastbare onderdrukking is verdwenen, leidt de daarna snelgroeïende materiële welvaart tot het onderdrukken van de spirituele verworvenheden. Het centrum van de stad valt daardoor langzaam steeds meer ten offer aan massale selingen, doorbraken en grootschalige nieuwbouw. Het onmiskenbare dieptepunt hiervan wordt bereikt met het desastreuze Structuurplan-1964 waarin ruim baan wordt gegeven aan structuurverandering, auto-wegen, ontvolking, verwinkeling, kantorenbouw, 'moderne' architectuur, sloop van monumenten en het dempen van de Binnendieze. De resultaten van dit beleid zijn op tientallen plaatsen duidelijk waarneembaar. Door onbegrip en onkunde blijft het voortzien, ook als zestien jaar later met een nieuw structuurplan voor de binnenstad gepoogd wordt de geleden schade enigszins te herstellen. Het hoogtepunt hierin wordt gevormd door de restauratie van de nog aanwezige gedeeltes van de gedurende tientallen jaren verwaarloosde en gedeeltelijk definitief verdwenen Binnendieze.

Het in de verdrukking raken van het stadsbewustzijn wordt gesymboliseerd door de impasse waarin de devotie van de Maria-omgang is komen te verkeren. De moedwillig veroorzaakte verschuivingen in het stratenpatroon van de beeweg in de omgeving van de Beurdestraat zijn daarvoor symptomatisch. Met als gevolg een daarbij behorende in de oude stad niet passende grootschalige architectuur. Er is daar zelfs ooit overwogen de toegang tot de Beurdestraat vanuit de Verwersstraat dicht te bouwen om zo de daarachter gelegen volksbuurt te isoleren. Dat ook de beeweg daardoor zou worden geblokkeerd, werd als van geen belang beschouwd, omdat de Maria-omgang werd gezien als een achterhaald anachronisme dat niet

meer paste in de moderne tijd. Terwijl de Maria-omgang toch juist zou moeten worden gekoesterd als de jaarlijks herhaalde rituele bevestiging van het stadsbewustzijn.

Om het verloren gaan van dit bewustzijn en de verwoestingen langs de beeweg te verstaan, moeten we terug naar de legende van Sint-Joris. Als Cleodelinde haar stad (gesymboliseerd door de Sint-Jan) verlaat om zich door de draak te laten verslinden, kan zij die stad nog een hele tijd achter zich zien liggen. Maar na een scherpe bocht in de weg verliest zij ieder visueel contact ermee. Dit contactverlies wordt in de stadsplattegrond gesymboliseerd weergegeven na het eerste stuk van de beeweg tussen de Sint-Jan en de hoek Peperstraat-Verwersstraat, dat kaarsrecht is en waar voorbij de Sint-Jan niet meer kan worden gezien.

Doordat zij het contact met haar stad heeft verloren, wordt Cleodelinde alsmaar treuriger en gaat zij zich na de direct daaropvolgende hoek met de Beurdsestraat, steeds verlatener voelen. Ze loopt nu door een vroeger levendige volksbuurt die tegenwoordig geheel gesloopt is en gedeeltelijk vervangen door een parkeerterrein voor automobilisten die geen enkele emotionele binding hebben met de omgeving en met de stad waar zij alleen maar willen zijn om geld te verdienen.

Achter dit parkeerterrein ziet zij de deprimerende stenen opbergkisten staan, die bedoeld zijn als uitbreiding van een barok museumgebouw en van waaruit dag en nacht de eveneens deprimerende bromtoon van de airconditioning ervan over de omgeving wordt uitgeblazen. Van de eeuwenoude bomen in de bij het museum behorende tuin van het voormalige gouvernementspaleis zijn er door een vroeger slecht beheer een groot aantal gesneuveld en het lijkt moeilijk te verdedigen dat dit verlies zou worden gecompenseerd door de vlakbij aan de Weversplaats opgerichte 45 meter hoge telecommunicatiemast.

Als Cleodelinde wellicht gedacht had enige troost te kunnen putten uit het zien van de toren waarin Barbara was opgesloten door haar wrede vader en een glimp van haar op te vangen, dan wordt haar dat niet gegund. Barbara is gemarteld en terechtgesteld en haar kapel aan het eind van de Beurdsestraat is in 1910 gesloopt. Met de haar omringende woonhuizen is de kapel onherkenbaar vervangen door een kantorenbunker waarin uitgerekend de rechtbank zich (tijdelijk) heeft gevestigd en van waaruit eveneens een brommende airconditioning dag en nacht de rust in de omgeving verstoort. De vreemd vormgegeven ingang van dit gebouw heeft nu de plaats ingenomen van het verdwenen slanke torentje van de kapel.

Dan wordt Cleodelinde neerslachtig. Het pad waarover zij moet gaan, ligt na de modernisering van de Beurdsestraat niet meer op de oorspronkelijke plaats en wordt steeds onherbergzamer. En nu

wordt zij ook nog gedwongen haar weg te vervolgen door de depressief makende woest-ogende kloof tussen de vernieuwde bebouwing van de geheel ontluiserde Weversplaats.

Daar voorbij moet zij wel denken dat zij het territorium van de allesverslindende draak heeft bereikt, als zij op de kaalgeslagen vlakke met zijn grootschalige randbebouwing, die Prins Bernhardstraat wordt genoemd, wordt belaagd door een eindeloze stroom automonsters die haar bijna het vervolgen van haar weg beletten. Door het verschuiven van de rooilijnen van de Weversplaats is dit vervolg ook haast niet meer te vinden.

Na het doorstaan van deze beproeving krijgt Cleodelinde enige rust in de nog vrij gave Sint-Jorisstraat, waar zij haar legendarische ontmoeting met Sint-Joris zal hebben. Maar de vertegenwoordigers van de moderne tijd blijken in hun eigenwaan de heilige te hebben opgejaagd en zijn kapel op de hoek van de Keizerstraat te hebben gesloopt. Toch blijkt óók dat Sint-Joris de arme Cleodelinde en de stad 's-Hertogenbosch niet werkelijk heeft verlaten. Want alhoewel de stadsplanners voor de geld verdienende ondernemers van plan waren de helft van de bebouwing langs de Sint-Jorisstraat te slopen, is ze dit maar ten dele gelukt.

De straat van Sint-Joris is niet prijsgegeven aan de voorgenomen vernielingen van het Structuurplan-1964. Gezamenlijk trekken Sint-Joris en Cleodelinde nu langs de ook verderop op het nippertje redelijk behouden gebleven straten naar het centrum van de stad. Daar ligt de Markt, waar de draak zich manifesteert.

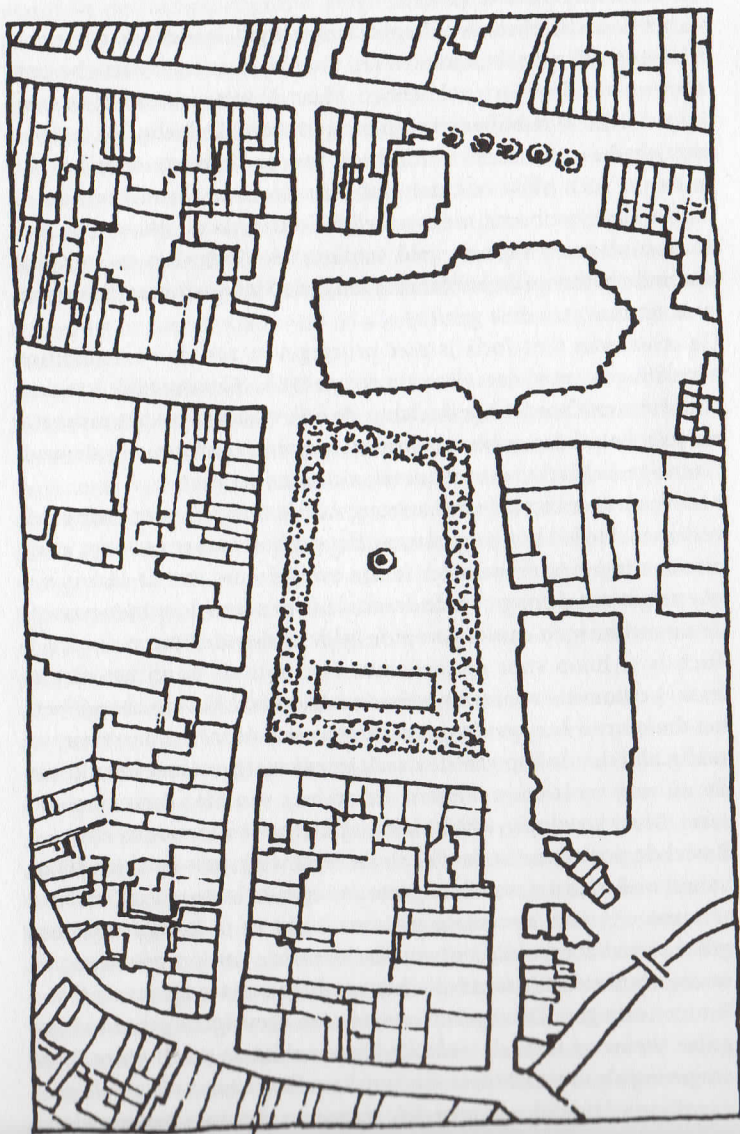
Maar ook daar bleek de minachting van de burgerij voor haar eigen verleden al te hebben toegeslagen. Het puthuis was er gesloopt en de directe omgeving ervan bleek te zijn overgeleverd aan de destructieve energie van de ongetemde draak, onder andere door niet-passende nieuwbouw en de sloop van de kelders voor de huizen.

Toch is er hoop voor de toekomst. Het puthuis is, zij het niet zo fraai, herbouwd, waardoor weer wordt erkend dat de energie van het drakenpad kan worden getransformeerd. Al zal het daarvoor wel nodig zijn dat de kop van de draak wordt vastgezet met behulp van de nu nog verdwenen menhir die de lans van Sint-Joris symboliseert. Maar voorlopig schijnt het nog niet zo ver te mogen zijn.

Zowel de pogingen tot herstel als de tegenwerkende krachten lijken vooral onder de nog steeds te grote wingende invloed van Saturnus te staan. Op zeer kwetsbare plaatsen komt er in hoog tempo een groot aantal zorgvuldig ontworpen levenloze kantoorgebouwen en wooncomplexen tot stand die het sombere en strenge stempel van Saturnus dragen. Deze gebouwen worden vervolgens gehuld in een grijze verfnevel waar de vrolijke kleurenrijkdom van Jupiter in de omgeving al gauw niet meer tegenop kan. Ook bestaande gevels gaan daardoor geleidelijk aan letterlijk vergrijzen. En waar het energierij-

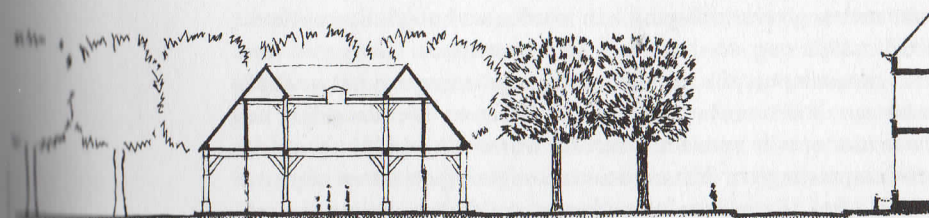
ke geel van Jupiter zich opnieuw probeert te manifesteren, wordt het door de 'machthebbers' als storend en bedreigend ervaren. Zelfs toen tijdens de restauratie van de Sint-Jan van onder het grijze vuil een opvallend kleurrijk interieur te voorschijn kwam, werd geschrokken gereageerd en hebben de restaurateurs het niet aangedurfd deze kleurenrijkdom ongetemperd te herstellen.

Het onbegrip over de spiritualiteit in de stedelijke structuur bereikte het zoveelste dieptepunt toen in januari 1965 de bomen op de Parade werden gekapt. Het plein werd ingericht tot parkeerterrein

Afb. 111. Voorstel voor reconstructie van de Parade met markthal en het naar hier verplaatste standbeeld van Jeroen Bosch.

Afb. 112. Dwarsprofiel van het zuidelijke deel van de Parade met rechts een doorsnede over de flankerende rijweg en de bestaande bebouwing van de vroegere Weesstraat. In het midden een doorsnede van de voorgestelde markthal binnen het carré van lindebomen.

en de vormgeving ervan werd aangepast aan de eisen van het auto-verkeer. Het ingetogen karakter van het plein ging erdoor verloren en het plein trok andere niet-passende activiteiten naar zich toe.

De aanslagen op het meditatieve karakter van het plein werden in 1971 voortgezet met het gelukkig niet uitgevoerde plan voor een ondergrondse parkeergarage. In 1991 werd dit plan gevolgd door een plan voor een ondergrondse 'concertzaal'. Deze had een slechts schijnbaar uitsluitend culturele bestemming, omdat die alleen maar kon worden waargemaakt als hij werd gekoppeld aan een commerciële exploitatie. Ondertussen droegen de talrijke horecagelegenheden met overdekte terrassen midden op het in hoofdstuk 6 genoemde 'geestenpad' ook niet bij tot een spirituele ambiance. Het bleek zelfs nodig de Sint-Jan tegen urinerende cafébezoekers te beschermen door de bouw van een permanent ijzeren hek rond de kerk dat helaas niet transformerend groen, maar te somber zwart werd geverfd. Vervolgens werd er ten behoeve van de cafés een ondergrondse vuilnisopslagplaats gebouwd. Groter minachting voor het sacrale karakter van het plein lijkt er moeilijk denkbaar. Wat er eigenlijk zou moeten gebeuren met het verloederde en mishandelde plein, moge duidelijk zijn. Vooreerst zou het gehele terrein tot archeologisch monument moeten worden verklaard om nieuwe ondergrondse bouwplannen effectief te kunnen weerstaan. De vier wegen rond het plein zouden moeten worden teruggelegd naar hun oorspronkelijke plaats langs de gevelwanden. Aan de pleinzijde van

deze straten zouden twee rijen lindebomen moeten worden herplant in de verlengde rooilijnen van de toeleidende straten. En wel zó dat het middengedeelte van het plein weer geheel omsloten wordt door dubbele bomenrijen die aan alle zijden van het plein van gelijke breedte zijn. Het gemetselde podium voor de stadsschouwburg zou weer moeten verdwijnen. Maar anderzijds is het wel denkbaar dat er op het zuidelijke gedeelte van het plein binnen de bomenrijen een vrij groot transparant openbaar gebouw van een of twee bouwlagen met daarop een pannen- of leidendak zou worden opgericht, in de geest van de open markthallen die in de Franse bastides zo vaak voorkomen op het centrale plein. Aan een dergelijke hal zou ook best eens behoefte kunnen bestaan. Bijvoorbeeld om

daarin het door het gemeentebestuur gewenste toeristische informatiecentrum onder te brengen of/en de nu elders ondergebrachte fotocollectie van de schilderijen van Jeroen Bosch. Het hier geschetste gebouw heeft daarvoor dan twee bouwlagen beschikbaar van elk 10 x 50 meter met daaromheen een rondgaande houten galerij van 1½ meter breedte.

Ook de Markt werd lange tijd misbruikt als parkeerterrein, terwijl het doorgaande verkeer dat er niets te maken heeft nog lang werd toegestaan zonder enige beperking het plein te passeren. De gewelven van de voor de huizen gelegen kelders waren op de zware belasting van vooral bussen en het moderne vrachtverkeer niet berekend. Daarom werden ze de een na de ander schaamteloos gesloopt. Dat het ook anders had gekund, werd bewezen door de stad Utrecht, waar de door zwaar verkeer langs de grachten belaste werfkelders piëteitvol werden versterkt en gerestaureerd.

Eveneens schaamteloos was de herbouw van het in 1939 afgebrande warenhuis aan de Pensmarkt tegenover het stadhuis. Het paste geheel in de no-nonsense filosofie van het Structuurplan-1964. Door schaal en materiaalbehandeling werd bij de bouw ervan bewust gestreefd naar de overvleugeling van het stadhuis. Dit bleek uit een krantenartikel bij gelegenheid van de ingebruikneming. Het werd 'aanpassing' genoemd, onder andere door het gebruik van een natuurstenen gevelbekleding die in structuur en kleur zoveel mogelijk overeenkwam met die van het stadhuis (en er na enkele jaren af begon te vallen). Bovendien werd het gebouw zó ontworpen dat het later met nog een verdieping kon worden verhoogd. Een optie die zelfs in 1995 nog steeds serieus werd overwogen. Genegeerd werd dat aanpassing nu juist niet behoorde te gebeuren aan het stadhuis, maar aan de bebouwing daaromheen. Om over overvleugeling nog maar niet eens te spreken. Daardoor vormt dit warenhuis nu een grove aantasting van de harmonieuze omgeving die alleen nog maar bedoeld leek te zijn voor het verkopen van al dan niet nuttige artikelen aan elders wonende mensen. De beide gebouwen van dit warenhuis werden daartoe zelfs door een ondergrondse corridor met elkaar verbonden, zodat de klanten niet nodeloos hoefden te worden geconfronteerd met de het gebouw omringende storende erfenis van het afgezworen verleden die voorlopig nog overeind zou moeten blijven staan. Aan de achterzijden van beide gebouwen waren grote parkeerterreinen gepland waarvan de vormeloze verbreding van de Minderbroedersstraat met zijn moderne randbebouwing de ongewenste erfenis is. Nu het gebouw aan de Pensmarkt door V&D zal worden afgestoten, wordt de ondergrondse corridor overbodig. Maar we blijven er verder als stad wel mee zitten.

Toch begon juist vanaf de Markt het zelfbewustzijn van de burgerij zich zichtbaar weer te herstellen. Na de invloedrijke activiteiten

sinds 1962 van het Comité Binnenstad en de daaruit voortgekomen raadsgroepering 'Beter Bestuur' werd deze verandering in het stadhuis gemarkeerd door het aantreden van de nieuwe burgemeester, mr. G. van de Ven (1969-1978). Met groot mededogen voor de mishandelde binnenstad wist deze een radicale omkering van het gemeentelijke beleid door te voeren.

Na de in 1977 op de Markt verrichte opgravingen werd het puthuis, zij het nogal houderig, gereconstrueerd. Zelfs de door mij voorgestelde bestrating in de vorm van een zespuntige ster, die de basis symboliseert van de stedelijke structuur en waarvan het puthuis het middelpunt vormt, is er uitgevoerd. En terwijl de Parade nog steeds als parkeerterrein wordt misbruikt, zijn parkerende auto's op de Markt niet meer toegestaan.

Maar naast alle goede bedoelingen is er ook verwarring. Want door het planten van een aantal bomen die er sinds de stichting van de stad nooit meer hadden gestaan, toont het gemeentebestuur dat het de symboliek in de contrastwerking tussen Parade en Markt niet heeft aangevoeld. En het nog steeds geforceerd toelaten van een van zuid naar noord verlopende verkeersstroom heeft geleid tot een onlogische bestrating langs het plein en een oneigenlijk gebruik van de beschikbare stedelijke ruimte. Twee van de drie hoofdstraten van de stad (Hinthamerstraat en Hoge Steenweg) werden hierdoor zelfs gedegradeerd tot fragmenten, zoals die van moderne winkelcentra, die de historische structuur van de stad nadrukkelijk miskenden.

Ook laat, naast het gereconstrueerde puthuis, de herbouw van de menhir met het Mariakapelletje, die ik tegelijk met de stervormige bestrating had voorgesteld en waarvoor de Vereniging Stille Omgang zich inspant, nog op zich wachten. Deze vereniging is er een van de vele die er in het voetspoor van de in 1949 opgerichte Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg zijn ontstaan en het zich herstellende zelfbewustzijn van de burgerij begeleiden. Maar de in de Verwarring tegenwerkende krachten die bezig zijn de straten en pleinen van de binnenstad op modieuze en onbescheiden wijze te 'verbeteren' staan dit (voorlopig) niet toe en zouden zelfs het puthuis het liefst weer willen slopen 'omdat het alleen maar in de weg staat en ook niet meer van deze tijd is'.

Om aan deze angst voor gebrek aan ruimte tegemoet te komen, ware het beter de onterecht geplante bomen weer te verwijderen. Zelfs zou kunnen worden overwogen het vroeger al eens verplaatste beeld van Jeroen Bosch te verhuizen naar het midden van de te reconstrueren Parade, dat vraagt om een monumentaal accent. Met zijn monumentale sokkel concurreert dit op zijn huidige plaats nogal met het puthuis, dat daardoor aan zeggingskracht inboet. De door Jeroen Bosch in zijn schilderijen in beeld gebrachte geestenwereld verdraagt zich met de spirituele waarde van de Parade en ook daar-

om zou Bosch' beeltenis op het midden van dit plein niet misstaan. De op de noordelijke toegangsweg tot de stad door de bouw van de Citadel gepleegde aanslag had in de 17e eeuw al geleid tot de sloop van de eerste Sint-Pieterskerk. Toen het schootsveld voor de dwangburcht aan het eind van de 19e eeuw weer mocht worden bebouwd, gebeurde dit in een maar ten dele herstelde stedenbouwkundige structuur. Ook de homogene architectuur week nogal sterk af van wat in de stad gebruikelijk was. Hierdoor wordt de toen nieuw aangelegde Van Tuldstraat niet herkend als het noordelijke, nu rechtgetrokken stuk van de oude Orthenstraat. Bovendien leidt de straat niet meer naar de Orthenpoort die stond op het later voor de dwangburcht gebruikte terrein, maar loopt gewoon dood op het water van de Zuid-Willemsvaart. Daarmee de benauwende beperking symboliserend van wat de burgerij in de tweede helft van de 19e eeuw aan vrijheid van denken nog werd toegestaan.

De al eerder genoemde derde Sint-Pieterskerk werd ondanks een straatactie die in 1976 meer dan tienduizend handtekeningen opleverde, in 1982 gesloopt en vervangen door een deel van de hiervoor genoemde nieuwbouw. In deze, nu vrijwel geheel rigoureuze vernieuwde buurt, is het middeleeuwse refugiehuis van Mariënhage naast een gedempte tak van de Binnendieze als anachronistisch en schijnbaar verdwaald historisch relict blijven voortbestaan.

In het tot driemaal toe slopen van de Sint-Pieterskerk schuilt een merkwaardige symboliek. Christus werd immers tot driemaal toe verloochend door de apostel Petrus, waardoor deze zichzelf eigenlijk buiten de kring van Jezus' volgelingen plaatste. Toch werd hij daags tevoren aan het hoofd geplaatst van de nieuwe Kerk, die enkele honderden jaren later zou uitgroeien tot het autoritaire systeem waarvan mr. Max Stibbe opmerkt 'dat de mensheid in die tijd eerst de grondslag van het Petrinische christendom van Rome hebben moest met zijn uiterlijkheid en dogmatiek, opdat zij in later tijden misschien tot de diepere inhoud van het innerlijke christendom van de apostel Johannes kon ontwaken'. Onder het kruis stond naast Maria ook deze Johannes, de meest geliefde leerling van Jezus die door de gnostici en de katharen samen met de 12e-eeuwse Franciscus van Assisi werd beschouwd als de bringer van het spirituele christendom en waarvoor volgens Stibbe onze tegenwoordige tijd nu rijp schijnt. Deze ontwikkeling wordt in het Bossche stadsplan op een merkwaardige wijze gesymboliseerd. De eerste Sint-Pieterskerk werd als symbool van de Kerk van Rome door de protestantse machthebbers gesloopt om ruimte te scheppen voor een de bevolking beheersende dwangburcht. De tweede, zeer eenvoudige kerk werd gesloopt om tot uitdrukking te brengen dat de macht van Rome weer aan het toenemen was. Zij werd vervangen door het derde, majestueuze gebouw dat ten offer viel aan de ontvolking en

modernisering van de omgeving. Al in de jaren zestig was de Sint-Pieter zijn dominante positie in de omgeving ontnomen door de bouw, pal naast het priesterkoor van de kerk, van een prestigieuze torenflat. Net als de torenflat in het Engelse Aylesbury moest hij de hoogmoedige ambities van de moderne tijd symboliseren. Maar zoals de ontvolkte Kerk van Rome nog steeds een hecht bouwwerk was, bleek dat ook de Bossche 'steenrots' steviger gebouwd was en in veel betere staat verkeerde dan de slopers in 1982 hadden verwacht. Van deze kerk rest in Den Bosch nu niets anders meer dan het beeld van Sint-Petrus dat van zijn hoge plaats in een nis boven de hoofdingang heeft moeten afdalen naar een armzalig lage sokkel achter het naastgelegen refugiehuis. De naar de hemel opgeheven hand van

Abb. 113. Gezicht vanuit de Visstraat naar de Orthenstraat, kort voor en na de sloop van de derde Sint-Pieter. De naast het priesterkoor gebouwde torenflat gaat hier dan definitief het gezicht van de moderne tijd bepalen.

de nu aan weer en wind overgeleverde heilige heeft er niets meer te betekenen: hij is afgebroken en sindsdien zelfs spoorloos verdwenen.

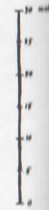
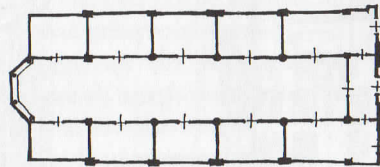
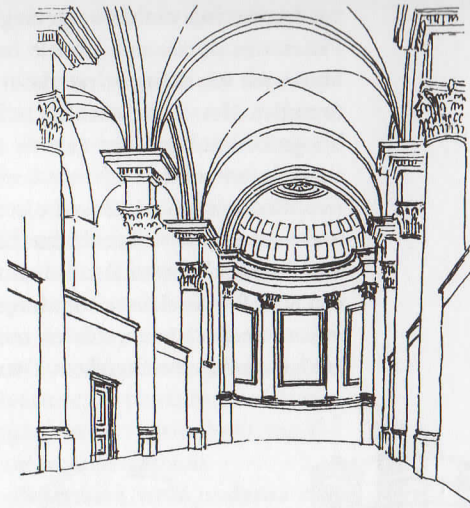
Als voorbereiding op het door Stibbe bedoelde Johanneïsche christendom bleef de verering van de wegbereider Johannes de Doper als onderstroom herkenbaar aan de westzijde van de stad. Daar lag op de oost-westdeellijn van de stadsdriehoek de Koestraat die leidde naar de onaanzienlijke Koepoort. Toen die poort van meer belang werd als westelijke toegang tot de stad werd in 1532 verder naar buiten de Sint-Janspoort gebouwd en veranderde de naam Koestraat in Sint-Jansstraat. Tegelijk werd er een nieuwe weg aangelegd naar Vlijmen waarvan de kerk was toegewijd aan Sint-Jan de Doper. Tussen de oude en de nieuwe poort werd de weg over een lengte van veertien 'royen' met keien bestraat. De nieuwe poort moet ongeveer gestaan hebben op de westelijke zijde van de stadsdriehoek, zodat met alle bijkomende verdedigingswerken de ruimte tussen deze zijde en de stadsmuur zinvol werd opgevuld. De poort werd versierd

met een beeld van Sint-Jan en van een ingebeiteld Latijns vers voorzien dat door Van Heurn als volgt werd vertaald: 'O Schutshoer, Gode lief Johannes! Wilt bewaren dees poort, Uw burgerij, haar haardsteden en autaren.'

Toen omstreeks 1900 de vestingwerken in die omgeving werden gesloopt, werd er ongeveer op de plek van de Sint-Janspoort door de paters capucijnen in 1898 een nieuwe kerk gebouwd. Daarmee waren de in 1629 uit 's-Hertogenbosch verdreven volgelingen van de om zijn spiritualiteit door de katharen zo hoog gewaardeerde Sint-Franciscus weer in de stad teruggekeerd. Hier hadden de franciscanen al in 1228, toen zij zich in 's-Hertogenbosch vestigden, met toestemming van de pastoor van Orthen een aantal parochiële taken op zich genomen. De jonge stad behoorde toen namelijk noodgedwongen nog tot de parochie Orthen, omdat de omstreeks 1210 begonnen Sint-Janskerk nog niet tot parochiekerk was verheven.

De capucijnen, een 16e-eeuwse zijtak van de franciscanen, hadden van 1611 tot 1629 een klooster in de Postelstraat. Hun nieuwe, in 1898 tegenover de Sint-Janspoort gebouwde kerk staat in een merkwaardige symbolische en ruimtelijke relatie tot de Sint-Janskerk. Als de hoofdaltaren van de beide kerken in gedachten door een rechte lijn met elkaar worden verbonden, dan blijkt deze lijn precies evenwijdig te lopen aan de deellijn langs de Hinthamerstraat van het oostelijke hoekpunt van de stadsdriehoek. Bovendien blijkt deze deellijn binnen de driehoek exact tweemaal langer te zijn dan de 62 meter zuidelijker lopende verbindinglijn tussen de beide altaren. Ook loopt deze verbindinglijn over de plek waar de minderbroeders franciscanen in 1228 het altaar hadden geplaatst in hun kloosterkerk. Dit altaar verdeelt de verbindinglijn in twee gedeeltes die zich verhouden als 2 : 3. Merkwaardig is ten slotte dat de lijn ook loopt over het altaar van de Zoete Moeder in de Sint-Jan, dat de lijn verdeelt in stukken die zich verhouden als 1 : 5.

De nieuwe Capucijnenkerk staat, evenals de Sint-Pieter in Rome,

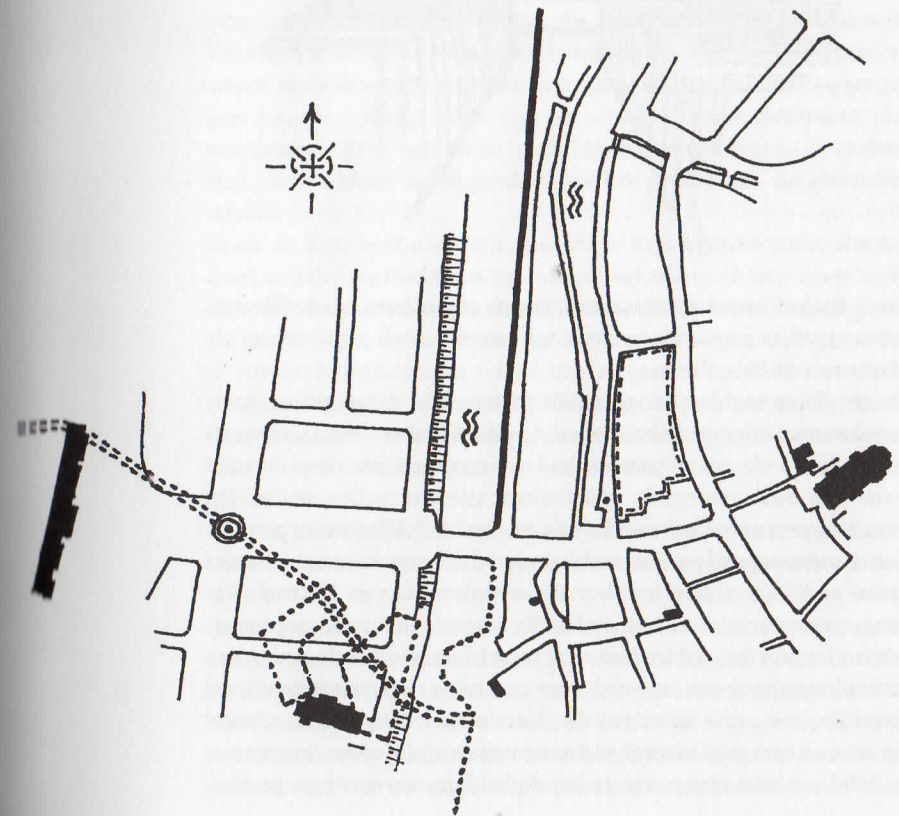

Afb. 114. Onderzoek naar de mogelijkheden tot verbouwing van de in 1982 helaas toch gesloopte derde Sint-Pieterskerk.

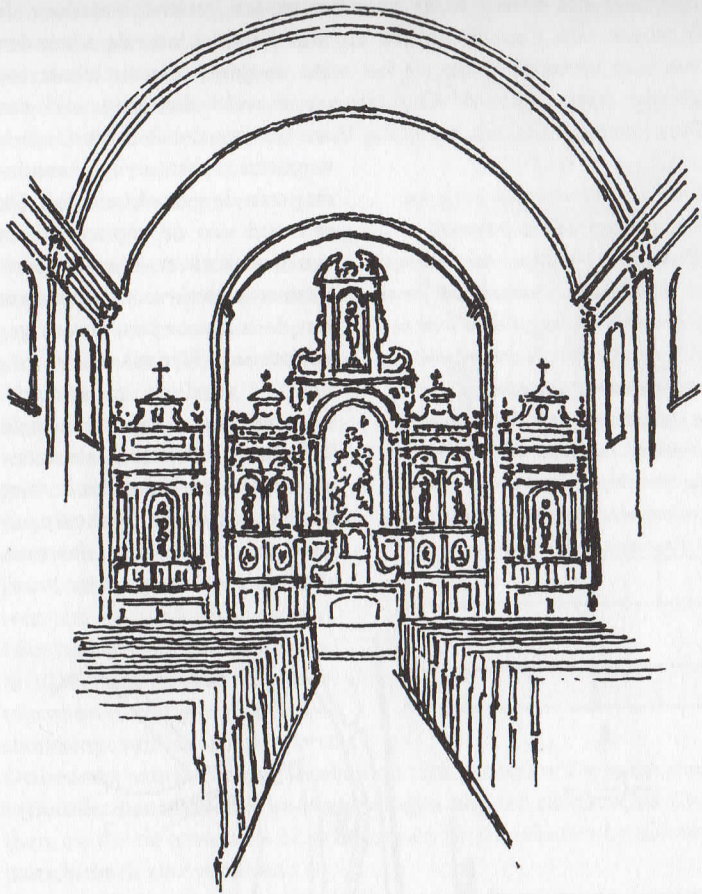
niet naar het oosten maar naar het westen gericht, waardoor de ingangen van Capucijnenkerk en Sint-Janskerk aan de uiteinden van hun verbindinglijn als het ware 'in gesprek' naar elkaar toe gericht staan. Maar de Capucijnenkerk werd niet toegewijd aan Sint-Petrus, maar aan het heilig Hart van Jezus, wat symbolisch is

voor een zachtmoedige benadering van de geloofsbeleving. De eenvoud van de capucijnen en van hun kerk en klooster contrasteerde sterk met de rijkdom van de hiervoor beschreven gesloopte Sint-Pieterskerk. In 1982 werd de 'monumentwaardige' (omschrijving door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) Sint-Pieterskerk niet tot rijksmonument verheven, zij werd gesloopt. In plaats hiervan werd de eenvoudige door broe-

Afb. 115. Het westelijk gedeelte van de binnenstad met in het midden de westelijke stadsgracht (tegenwoordig: Dommel). Rechts evenwijdig daaraan Haven en Orthenstraat. Aan het eind daarvan rechtsboven de Van Tuldenstraat. Geheel rechts de derde Sint-Pieter met het refugiehuis van Mariënhage. Geheel links het tegenwoordige stationsgebouw met daarvoor de drakenfontein op het kruispunt van traverse en Stationsweg. Gestippeld: de gesloopte Sint-Janspoort en de vroegere weg naar de Langstraat. Aan de zuidzijde de Capucijnenkerk. Tegenover de Sint-Janspoort het huis 'Waalwijk'. Verderop 'Het Wapen van Vlijmen'. Hier tussenin aan de Lepelstraat de vernieuwde Mariakapel. Naast de kop van de Haven de stadskraan. Daarnaast (met stippellijn) het De Gruyter-complex.

Afb. 116. De Heilig-
hartkerk van de paters
capucijnen te
's-Hertogenbosch.

der F. Baijens ontworpen zaalkerk van de capucijnen op de rijksmonumentenlijst geplaatst en zelfs tot parochiekerk verheven in de plaats van de Sint-Pieter.

Op de plaats van de gesloopte Sint-Pieter en in de omgeving daarvan kwamen nieuwe gebouwen die bedoeld leken voor een maatschappij die de oude cultuur had prijsgegeven en verondersteld werd van een vernieuwde spiritualiteit niets te willen weten. Dit wordt uitgedrukt in een weldoordacht verstandelijke, maar gevoelsmatig nietszeggende grijze architectuur die op geen enkele manier rekening lijkt te willen houden met de historische en kleinschalige omgeving waarin zij zich nestelde. En zoals de lucht van de over de weilanden van het natuurreservaat in het Bossche Broek uitgegoten mest als symbool van deze tijd van verwarring zich jarenlang vrijwel dagelijks over grote delen van de (binnen)stad verspreidde, gebeurt dit nu ook met deze visueel niet te ontwijken gebouwen, waarvan er in 1994 een met arrogante deskundigheid gewaardeerd en geselecteerd

teerd veertigtal, verspreid over de binnenstad, door middel van foto's werd verzameld in een publicatie van het gemeentebestuur.

De rechtstreekse verbinding van de Capucijnenkerk met de stad werd al omstreeks 1900 verbroken door de sloop van het bastion ter plaatse van de in 1890 prijsgegeven stadspoort. Maar de verbinding bleef visueel toch bestaan doordat de kerk in het verlengde van de Sint-Jansstraat was gebouwd en vanaf de hoek Korenbrugstraat-Lepelstraat kan worden gezien.

Even ten noorden van de stadspoort was er al in 1875 een eenvoudige brug over de stadsgracht geslagen die via de nieuwe Spoorstraat het in 1868 gebouwde station verbond met de Vischmarkt. Deze 'Spoorstraat' werd een kwart eeuw later vervangen door de riante tegenwoordige Stationsweg toen in 1890-1896 het (in de oorlog verwoeste) station van Eduard Cuypers werd gebouwd.

De betekenisvolle verschuiving van de belangrijkste activiteiten in de noordelijke punt van de stadsdriehoek naar de westflank van de stad laat zich illustreren met de al eerder beschreven afbeeldingen 43 en 44 van de Grote Piramide en de verklaring die Robert Bauval geeft van de ventilatiekanalen in de kamers van de piramide.

Vooreerst valt op dat de plaats van de laatste Sint-Pieter in het stadsplan overeenkomt met die van de bovenste dekplaten boven de Koningskamer in de piramide. Boven de vijf lage compartimenten wordt de druk van de steenmassa boven de Koningskamer opgevangen door een stevige zoldering van schuin gestelde kalkstenen platen, zoals de Kerk van Rome op de 'steenrots' van Petrus de christenen als een kloek beschermde tegen het geweld van de goddeloze wereld.

Maar de Koningskamer zelf, alsook de Koninginnkamer, worden door smalle 'ventilatiekanalen' schijnbaar voorzien van verse lucht die, zoals Bauval aangeeft, symbolisch uit de Kosmos afkomstig was. De kanalen aan de zuidzijde van de piramide stonden volgens hem in het derde millennium voor Christus gericht op de linkse ster in de 'gordel' van het sterrenbeeld Orion en de heldere ster Sirius als deze de zuidelijke meridiaan passeren. Door de Egyptenaren werden deze sterren vereenzelvigd met respectievelijk de god Osiris en de godin Isis.

En daarmee komen de belevenissen van Osiris in beeld zoals die (hier aangehaald door Bauval) staan beschreven in de piramide van Oenas: 'Aton Ra, de grote zonnegod,' zo vermelden de hiërogliefen, 'keek met welgevallen neer op zijn kleinzoon Osiris, die hij naar de Aarde zond om de mensen te helpen. Seti, de jaloerse broer van Osiris, doodde hem en sneed zijn lichaam in veertien stukken die hij over heel Egypte verspreidde. Isis, de bedroefde echtgenote van Osiris, zocht daarop het land af, verzamelde alle stukken, waarna zij het lichaam weer tot leven bracht. Daarna plaatste zij zich op zijn fallus

en nam zijn zaad tot zich. Ze kreeg een zoon, Horus, die de dood van zijn vader zou gaan wreken. Daarmee had Isis haar taak volbracht en zij voegde zich weer bij Osiris in de sterren.'

Volgens Bauval speelden de luchtkanalen in de Grote Piramide een belangrijke rol in het ritueel waarmee de nieuwe farao, die werd vereenzelvigd met de goddelijke Horus, werd gewijd tot het koningschap.

Op de Bossche stadsplattegrond van afbeelding 44 wijzen de beide daar aan de linkerkant getekende luchtkanalen natuurlijk niet naar Sirius en Orion, maar wel naar de Capucijnenkerk en het station.

Nu kan in de symboliek van 's-Hertogenbosch de gesloopte Sint-Pieterskerk worden geassocieerd met de gedode Osiris, de Heilig-hartkerk van de capucijnen met de liefdevolle Isis die de geestelijke erfenis van Osiris getransformeerd wil doorgeven, en het stationsgebouw met Horus die de taak van zijn vader Osiris overneemt en in een breder kader plaatst.

Want door het station wordt de stad via de spoorlijn, die de melkweg (zie hoofdstuk 6) symboliseert, verbonden niet alleen met de gehele Aarde en alle mensen en andere levende wezens daarop, maar ook met de Kosmos en alles wat de mensheid geestelijk beweegt. Omdat dit alles zich afspeelt op en rond de oost-westlijn in de stadsdriehoek, kan de boodschap uit de Kosmos worden gezien als die van Johannes de Evangelist, zoals die werd aangekondigd door Johannes de Doper en door de liefdevolle volgelingen van Sint-Franciscus (Heilig-hartkerk = Isis) werd voorbereid.

Deze voorbereiding op een nieuwe spiritualiteit werd verrassend opgemerkt door de bioloog Rupert Sheldrake. In zijn boek *The rebirth of nature* merkt hij op: 'In de afgelopen twee decennia, waarin de groene beweging ontstond en men zich steeds meer bewust werd van de ecologische crisis, zijn de aanhangers van verschillende religieuze tradities zich gaan verdiepen in een herontdekking van hun spirituele relatie met de levende wereld. Een uiting van dat proces was een bedevaart naar Assisi, de geboorteplaats van de heilige Franciscus, die in september 1986 werd georganiseerd door het Wereldnatuurfonds. Tot de pelgrims behoorden moslims, christenen, joden, boeddhisten en hindoes.'

De komst van de nieuwe spiritualiteit, gesymboliseerd door de treinen die de stad bereiken over het spoor dat de stad met de grote wereld verbindt, is als een moeizame transformatie. En daarom werd op het kruispunt van de 'traverse', die langs de opstaande zijde van de stadsdriehoek loopt, met de nieuwe Stationsweg die de oude weg van de Sint-Janspoort naar de Langstraat verving, in 1903 de 'drakenfontein' opgericht op het in hoofdstuk 2 genoemde drakenpad. Dit als permanent teken van de door Sint-Joris geactiveerde spirituele energie die de stad haar bewoners heeft te bieden.

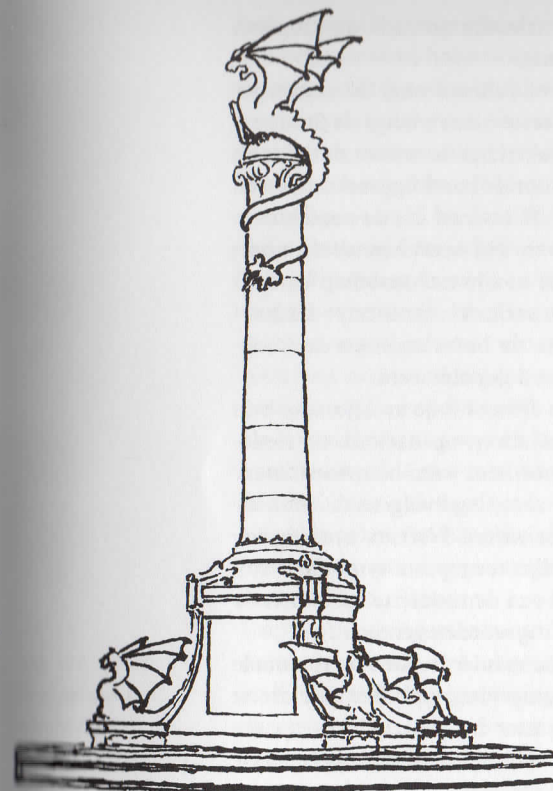

Abb. 117. De drakenfontein op het stationsplein te 's-Hertogenbosch.

Exoterisch was de fontein een postuum geschenk van jhr. mr. P.J. Bosch van Drakenstein, die in 1894 overleden. Commissaris des Konings in Noord-Brabant. Deze had de stad een bedrag van tienduizend gulden nagelaten, bedoeld voor de oprichting van een fontein 'tot sieraad strekkende van de stad, die kosteloos ene door de Gemeenteraad te bepalen hoeveelheid water aan de ingezetenen verstrekt en tevens door haar beeldhouwwerk herinnert aan wijlen zijn echtgenote en beide tweelingen die op zestienjarige leeftijd door de dood aan hem zijn ontrukt'.

De vier waterspuwende bronzen draken rond de voet van het monument symboliseren de verbondenheid van de stad met de energie van de Aarde en door het getal Vier ook de materie waaruit de stad kon worden opgebouwd. Door de keuze van het tegenwoordig voor stand-

beelden gebruikelijke soort patinerende brons, aarzelen de draken voor hun kleur als het ware tussen grijszwart en groen, die transformerend van het een in het ander lijken over te gaan. Het zwart symboliseert hun verbondenheid met de Aarde. Maar het groen brengt, zoals Bonvin opmerkte, de uit de Aarde opwellende energieën met elkaar in evenwicht, waardoor de transformatie van de stedelijke gemeenschap goed op gang kan komen. De kleurverandering doet denken aan die van de grijszwarte wolf van de Mont Saint-Michel, die door groen te worden zich in dienst kon stellen van de daar verblijvende kluizenaars. En aan de zwarte zwanen uit het kinderliedje, die in de Bossche versie daarvan om soortgelijke redenen een groene kleur hadden aangenomen.

De gouden draak hoog in de lucht, completeert het getal Vier van de groenzwarte draken tot Vijf, waardoor de schepping van de stad werd mogelijk gemaakt. In hun kleuren zwart en goud (de geïntensiverende vorm van geel) verwijzen de draken niet alleen naar de fusie van Saturnus en Jupiter, maar ook naar de kleuren van de Bos-

sche vlag. Het groen geeft aan dat de transformerende werking van de Nieuwe Tijd definitief is begonnen.

Voorlopig blijft het een open vraag of Julien Dony, de ontwerper van de fontein en architect van de meeste huizen langs de Stationsweg, bewust deze esoterische symboliek in het door hem ontworpen monument heeft willen uitbeelden. Voor de hand liggend is het wel. Want Dony hield zich veel bezig met de invloed die de onzichtbare wereld uitoefent op het dagelijkse leven. Hij heeft hier alleen nooit mee naar buiten durven komen. Maar in zijn nalatenschap bevindt zich wel een met prachtige tekeningen verlucht manuscript dat handelt over het belang van symbolen in de bouwkunst en de stedsbouw, dat daarom nooit door hem werd gepubliceerd.

Vanwege de grote betrokkenheid van Dony bij de architectuur van het Stationswegtracé, lijkt het er niet alleen op dat ook de stedsbouwkundige vormgeving hiervan door hem werd beïnvloed, maar ook dat hier bewust een 'leylijn' werd aangelegd volgens de definitie van dit begrip zoals die in 1925 door Alfred Watkins zou worden geïntroduceerd. Door de op deze leylijn toegepaste symboliek kon immers de geestelijke verbondenheid van de moderne mens met de buitenwereld uitstekend tot uitdrukking worden gebracht.

Nog op een geheel andere, verrassende manier hebben de spirituele veranderingen hun stempel op de omgeving gedrukt. Om dit te begrijpen is het nodig terug te gaan naar het jaar 1825 toen twee wijnhandelaren in de Lepelstraat het huis 'In den grooten beer' (genoemd naar het sterrenbeeld met die naam) aankochten om er een distilleerderij te vestigen. Zij troffen er tussen de rommel een groot, in cementsteen gegoten beeld aan van Maria, met op de arm het Jezuskind waaraan het hoofdje ontbrak. Zij zetten het beeld op de binnenplaats tegenover de inrijpoort van het bedrijf en schonken er verder geen aandacht aan tot 1866 toen de stad geteisterd werd door de cholera. Die bracht de bevolking ertoe massaal de eeuwenoude traditie van de Maria-omgang weer op te nemen. Maar omdat vanwege besmettingsgevaar de Sint-Jan gesloten moest blijven, kon het wonderbeeld niet worden bezocht. Om dezelfde reden moest de poort van de distilleerderij juist dag en nacht geopend blijven, waardoor het daar staande Mariabeeld wel kon worden bezocht. Zoals beschreven in hoofdstuk 9 werd daarom de route van de beeweg verlegd door de Lepelstraat en dat is sindsdien zo gebleven. Onder de indruk van de spontaan begonnen devotie werd het beeld door de toenmalige eigenaar van het bedrijf gerestaureerd en werd de entourage op de binnenplaats verbeterd.

78 jaar later werd in de bevrijdingsdagen van 1944 de distilleerderij vrijwel geheel verwoest, waarna het beeld in 1950 een plaats vond in een daartoe nieuw gebouwd kapelleke. Het eveneens beschadigde beeld werd opnieuw hersteld en overgeschilderd. In 1986 werd de

hele omgeving ingrijpend vernieuwd. In de toen gerealiseerde nieuwbouw werd halverwege de Lepelstraat een nieuwe kapel opgenomen, waardoor het beeld verhuisde van 'de groote beer' naar het ernaast gelegen perceel 'de kleine beer'.

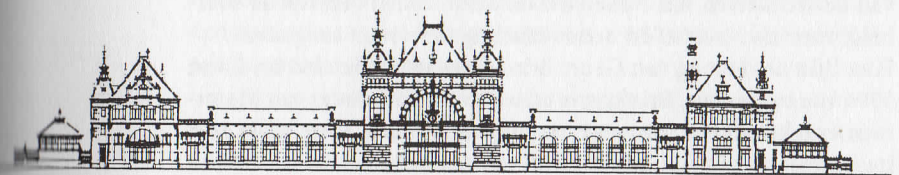
Omdat de nieuwe kapel niet opviel doordat de ontwerper haar architectonisch bewust deel liet uitmaken van de grootschalige nieuwbouw, werd zij in 1995-1996 op initiatief van de Vereniging Stille Omgang door schrijver dezes ingrijpend verbeterd, waardoor ze tegelijk intiemer werd en beter aansloot bij de historische omgeving, voor zover die tenminste nog bestond. Door de toepassing van de kleuren geel en zwart van de Bossche vlag en de kleuren groen en rood van de zwarte madonna, waarin het wonderbeeld is geschilderd, kreeg de kapel tegelijk een symbolisch geladen meerwaarde. De boven de ingang van de kapel in magische verhoudingen aangebrachte vergulde ster verwijst niet alleen naar de poolster in 'de kleine beer', maar ook naar het in de Omgang verborgen pentagram. De vergulde naam van het perceel op de rode ondergrond roept de herinnering op aan de gouden gordel om het rode kleed van het wonderbeeld in de Sint-Jan.

Frappant is de overeenkomst met de geschiedenis van het wonderbeeld: de onbekende herkomst van het beeld, de beschadiging ervan en het herstel, de verwoesting van de eerste omgeving door brand, de verhuizingen, de besmettelijke ziekten (pest en cholera) die de aanleiding waren tot het ontstaan van de beeweg en de latere wijziging daarvan.

Opvallend is dat het veranderen van de beeweg in 1866 vrijwel samenviel met de bouw in 1868 van het eerste station, die symbolisch samenviel met de hiervoor beschreven spirituele verruiming van het maatschappijbeeld. Daarbij steekt de lus in de uitbreiding van de route als het ware een 'hand' uit in westelijke richting naar de 'bron' van het nieuwe denken. Bovendien staat de nieuwe Mariakapel in de Lepelstraat midden tussen Sint-Jansstraat en Visstraat die de oude en de nieuwe westelijke toegangen zijn tot de stad. En ten slotte blijkt de nieuwe kapel te zijn gebouwd op het in hoofdstuk 2 beschreven drakenpad.

De gang naar een nieuwe spiritualiteit gaat niet zonder verzet en strijd. Daarom ging tijdens de bevrijding van de nazi-terreur in 1944 het monumentale stationsgebouw van Eduard Cuypers en de

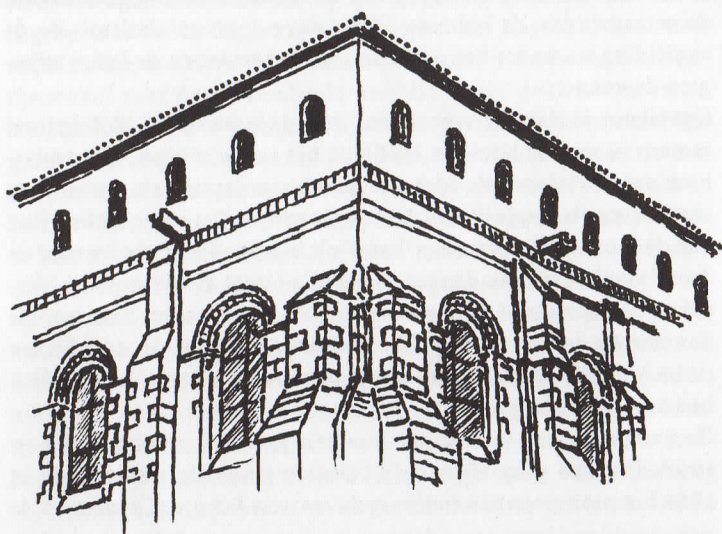
Abb. 118. Het stationsgebouw van Eduard Cuypers dat bij de bevrijding van 't Hertogenbosch in oktober 1944 door brand verloren ging. Het hoge hoekpaviljoen aan de rechterzijde bleef ongeschonden gespaard, maar werd later om architectonische redenen van zijn dak beroofd. In het nieuwe bouwplan werd er zelfs ook hiervoor geen plaats meer ingeruimd.

bebouwing aan de noordzijde van het Stationsplein in vlammen verloren en werd de toegangsbrug naar het centrum over de stadsgracht opgeblazen. Later werd de levendige architectuur van de Stationsweg met minachting bekeken door het materialistisch ingestelde deel van het establishment. Een deel van de woonhuizen moest plaats maken voor een modern bankgebouw dat bedoeld was als inleiding tot een in de omgeving allesomvattende 'eigentijdse' modernisering van functie en architectuur. Wat er na nog enkele minder ingrijpende verbouwingen van de straat nog over was, kreeg uiteindelijk bescherming op de rijksmonumentenlijst.

Of door de bouw van een nieuw station de in oktober 1944 verloren gegane allure van de omgeving zal worden hersteld, is op dit moment een open vraag. Het voorbeeld van Toulouse, waar de door de uit Noord-Frankrijk afkomstige Viollet-le-Duc gesloopte vluchtzolders boven de Romaanse Saint-Sernin in 1994 werden herbouwd als herinnering aan de gruwelen van de kruistocht tegen de katharen; of de zorgvuldige reconstructie van de in augustus 1944 opgeblazen binnenstad van Warschau als creatief opbouwend oorlogsmonument, is hier niet gevolgd met de reconstructie van Cuypers' stationsgebouw.

De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in de diepgewortelde angst

Afb. 119. De vluchtzolders op de Saint-Sernin in Toulouse werden in 1994 herbouwd.

van de architecten van Nederland en de door hen beïnvloede overheid, voor niet creatief en behoudzuchtig te worden aangezien. Hier lijkt het betoog van Geurt Brinkgreve in *Heemschut* nr. 2 van 1996 van toepassing. Brinkgreve citeert er de wethouder van Monumentenzaken in een van onze monumentensteden. Deze blijkt zeer ingenomen te zijn met de uitspraak van een architect die uit ethisch

oogpunt iedere reconstructie een onzuivere zaak vindt. Brinkgreve: 'Dàt wordt ernstig: ethisch onzuiver, vervalsing! Daarmee komen we terecht bij het moraliseren waar Nederland zo sterk in is.' En hij vervolgt: 'Even inheems als de neiging tot moraliseren en theologiseren, is de verleiding om daarmee eigen groepsbelangen te omkleeden. Het oordeel over het "ethisch onzuivere" van gereconstrueerde monumenten waar het ondeskundig geachte publiek als regel heel blij mee is, heeft wèl iets te maken met de opdrachtenportefeuille in het hedendaagse bouwbedrijf dat uitmunt in gebouwen die na afschrijving vervangbaar zijn door de alsdan nieuwste snufjes.'

Spoorwegen en gemeentebestuur bleken met een te groot gemak bereid het grootste deel van de nog bestaande monumentale peron-overkappingen te willen prijsgeven en te verhinderen dat deze compleet op de rijksmonumentenlijst zouden worden geplaatst. De grootschalige architectuur die aan de oostzijde van de route naar de stad werd toegestaan de entree hier naartoe aan de Visstraat te markeren, belooft weinig respect voor de stationslokatie aan de westzijde van de Stationsweg. En wel net zo weinig als de onlangs aangelegde ordinaire 'eigentijdse' bestrating van Karrenstraat, Kerkstraat en Hinthamerstraat dit belooft voor de bestrating in deze omgeving. In de jaren zestig werd ooit overwogen de toegang in de Verwersstraat tot de Beurdestraat dicht te bouwen, omdat de Mariaomgang naar de verblijfplaats van de draak op de Markt als een overbodig relict van een voorbijgecultuur werd beschouwd. Evenzo werd nog maar kort geleden overwogen om de drakenfontein te slopen, omdat hij hinderlijk zou zijn voor het autoverkeer dat in de omgeving niets te zoeken had en toch al jaren met succes onder de fontein door werd gedraineerd. Eenzelfde lot overigens dat nog steeds dreigt voor het gereconstrueerde puthuis op de Markt.

Toch ziet het ernaar uit dat de periode van Verwarring voor de stad nu op een eind begint te lopen. Een nog steeds groeiend aantal verenigingen en organisaties blijkt zich het lot van de stad aan te trekken en het aantal publicaties hierover neemt regelmatig toe. Zij zijn symbolisch voor de groei naar een verdiepte spiritualiteit, die ook in de veranderde structuur van de stad kan worden waargenomen. Oppervlakkig gezien lijken de veranderingen in het stadsbeeld door toevallige gebeurtenissen te worden veroorzaakt. Maar, om te besluiten met een opmerking van Gary Zukav: 'Het is meer dan dat. Het is de weergave in de fysieke werkelijkheid, in de wereld van fysieke voorwerpen en verschijnselen, van een grotere innerlijke dynamiek die in niet-fysieke domeinen werkzaam is.' Dat weerspiegelt hoop voor de toekomst.

WANDELINGEN DOOR DE VERANDERENDE STAD

In de loop der jaren zijn er al veel stadswandelingen gepubliceerd, met elk haar eigen kwaliteiten. Om de onderwerpen te verduidelijken die in dit boek aan de orde zijn geweest, is een geheel andere benadering van het kijken naar de stad noodzakelijk. Een confrontatie met lelijke en structureel verstoorde plekken in de stad zal daarbij overigens niet kunnen worden vermeden.

Om deze rondgang op een min of meer volledige wijze te doen, is een wandeling gewenst van ruim zes kilometer. Omdat dit door de lezer niet in één keer zal kunnen worden gedaan, is de in dit hoofdstuk uitgestippelde route verdeeld in vijf stukken.

1) Van het centraal station naar de Muntelbrug over de Aa in de Citadellaan

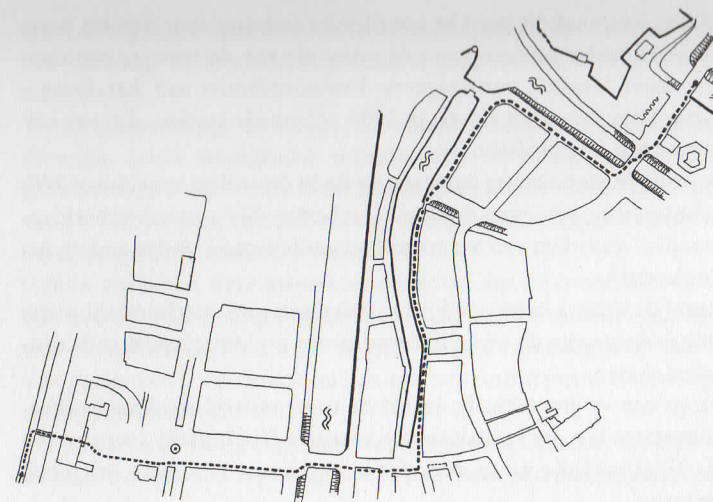
(Dit gedeelte heeft een lengte van 1,225 kilometer)

Omdat de trein het contact met de wereld buiten onszelf symboliseert, beginnen we onze wandeling op het tweede perron van het station, waar al sinds jaren alle passerende personentreinen hebben gestopt.

Van de door de minister als van nationaal belang erkende perron-overkappingen van dr. ir. G. van Heukelom, werd de monumentale waarde van een gedeelte van de tweede kap, de trap op het tweede perron, de beide hellingbanen, de luchtbrug met het seinhuis, en de gehele eerste kap zowel door de Spoorwegen als door het stadsbestuur niet erkend. Als gevolg hiervan verkregen, ondanks de acties van vijf culturele organisaties en twee adviescolleges, uiteindelijk slechts de beide perron-overkappingen rijksbescherming. Bovendien werd daarbij een forse doorbreking van de beide kappen ten behoeve van een nieuwe 'passerelle' toegestaan. De resterende kappen zullen zorgvuldig worden gerestaureerd.

De eerste kap werd vroeger harmonisch begrensd door de neobarokke achtergevel van het stationsgebouw van Eduard Cuypers, die door ir. S. van Ravestijn bij de bouw van diens in 1995 gesloopte sta-

Afb. 120. De eerste
wandeling.

tion was gespaard. Samen met het toen eveneens gespaard gebleven noordelijke paviljoen van het oude station, werd ook deze wand in 1995 alsnog gesloopt. Daardoor ging de harmonische samenhang tussen de overkappingen en het nu daarvan losstaande stationsgebouw verloren.

Buiten gekomen lopen we langs de zuidzijde van het Stationsplein naar de riante Stationsweg die met uitzondering van het aan de overkant detonerende bankgebouw van ir. Kraaivanger geheel op de rijksmonumentenlijst is geplaatst.

De Stationsweg heeft de functie van de Orthenstraat als noordelijke toegangsweg tot de stad overgenomen. Hij symboliseert op de oost-westdiagonaal van de stadsdriehoek de spiritualiteit van een nieuwe levenshouding die de moderne mens zich in de toekomst kan verwerven.

Op het kruispunt met de zogenaamde traverse, passeren we de drakenfontein die in 1903 werd opgericht op het midden van de toen verdwenen weg van de Sint-Janspoort naar de Langstraat. De fontein symboliseert met zijn vier groenzwarte en één gouden draak de verbondenheid van de stad met de Aarde en de innerlijke kracht die de stad ontleent aan de energiestroom van het Bossche drakenpad. Dit pad bereikt het stadscentrum op de plaats van het in de oorlog niet afgebrande hoekpaviljoen van het station van Cuypers, dat pal ten zuiden van de stationstunnel stond.

Zowel de fontein als het merendeel van de huizen langs de Stationsweg, werd ontworpen door J. Dony, die zelf woonde op de zuidwesthoek van het plein, tegenover de fontein.

Aan het begin van de Stationsweg passeren we ook de (denkbeeldige) westelijke zijde van de stadsdriehoek waarlangs de traverse is aangelegd.

Kijken we vanaf dit punt in noordelijke richting, dan zien we tweehonderd meter verderop aan de overzijde van de traverse een door Jan Stuyt klassiek vormgegeven kantoorgebouw aan het Emma-plein. Hier stond het eerste, in 1868 gebouwde station, dat was uitgevoerd in houtskeletbouw.

Voorbij de Stationsweg passeren we de in de oorlog opgeblazen Wilhelmabrug, waarvan de door Lambertus Zijl gemaakte beeldengroepen sindsdien een vergeten bestaan leiden in onder andere het Zuiderpark.

Vanaf de brug is in noordelijke richting een gaaf, vierhonderd meter lang gedeelte van de westelijke stadsmuur met twee herbouwde rondelen te zien.

Langs een te grootschalig en uit de toon vallend modern bankgebouw bereiken we vervolgens de vroegere Vischmarkt (tegenwoordig Visstraat) die mede door dit bankgebouw zijn intimiteit heeft verloren.

Het is het eerste van de drie grote stadspijnen (sinds de doorbraak naar het station niet goed meer als plein herkenbaar) die tezamen de mystieke levensvervulling van de mens symboliseren.

Aan de oostzijde van het plein werd de gevelrooilijn tussen Kruisstraat en Karrenstraat na de Tweede Wereldoorlog enkele meters naar achteren geschoven, waardoor ook hier de herkenbaarheid van het plein verloren ging.

We lopen door naar de hoek van de Kruisstraat waar de classicistische visbanken hebben gestaan tot de vishandel werd verplaatst naar de Lepelstraat.

Verderop zien we boven de door de architect H.W. Valk gerestoreerde gevels aan de Orthenstraat de torenflat uitsteken die in het silhouet in de plaats kwam van de in 1982 gesloopte Sint-Pieterskerk.

Op de hoek van de Kruisstraat steken we over en lopen langs de rechterzijde van de Haven verder. De Haven groeide al in de Middeleeuwen uit tot een van de belangrijkste toegangswegen tot de stad. Via de rivieren Dieze en Maas was de stad verbonden met de buitenwereld. De Haven is daarmee ook een van de toegangswegen voor de gevaren die de stad kunnen bedreigen en waarvan de energieën door het bezweringspentagram in de beeweg worden getransformeerd.

Na een tiental meters bereiken we de (niet meer herkenbare) plaats waar de stadskraan stond en waar de overslag van goederen plaatsvond.

Hier kijken we achterom over het water en zien hoe de Haven onder de Visstraat door overgaat in de Binnendieze. De toog boven de doorgang wordt gemarkeerd door een gaffelanker dat als rechtsteken van de gaffelbroeders diende. Links hiervan zit een dichtgemet-

selde doorgang, eveneens voorzien van een gaffelanker, aan het eind van het langs de Kruisstraat gedempte gedeelte van de 13e-eeuwse stadsgracht.

Verder gaande langs de Haven, die oorspronkelijk een gedeelte van diezelfde eerste stadsgracht vormde, zien we rechts moderne, te grootschalige nieuwbouw. Deze kwam in de plaats van de fabrieken van De Gruyter, die zelf ook al een versterking inhielden van het verderop nog steeds fraaie Havengezicht.

Schuin tegenover deze nieuwbouw zien we aan de overzijde van de Haven hoe er in de jaren vijftig en tachtig met de subtiële gaafheid van de historische stad werd omgesprongen. Gelukkig is de Haven niet gedempt en werden de huizen aan het eind ervan niet gesloopt, maar gerestaureerd.

We passeren de Kalkbrug. Ten noorden van de Diezetak die hier in de Haven uitmondt, lag vroeger 'de Plein', het open schootsveld voor de Citadel.

Voorbij de ophaalbrug aan het eind van de Haven slaan we rechtsaf en lopen langs de Zuid-Willemsvaart. Aan de overzijde van het water ligt de dwangburcht, die in zijn ommuring vijf bastions had. Goed zichtbaar is aan het metselwerk hoe een van deze bastions ten gunste van het kanaal werd gesloopt.

Links, aan de overzijde van de havenmonding, staat het gerestoreerde restant van de westelijke toren van de waterpoort, 'de Boom'. De oostelijke toren van deze poort stond midden op de tegenwoordige vaarroute van het kanaal en was door een muur verbonden met het verdwenen bastion van de Citadel.

Bij de eerste brug over het kanaal lopen we linksaf, over de brug, naar de Citadellaan. Het blokje van drie omstreeks 1900 gebouwde officierswoningen langs de oostzijde van dit straatgedeelte, onderstreept het belang hiervan. De straat vormde de uitvalsweg voor de burgerij van de vesting die na de bouw van de dwangburcht moest worden verlegd. Rechts slaan we een blik op het stedelijke kruithuis dat in de jaren rond 1618 werd gebouwd op een voor de structuur van 's-Hertogenbosch typerend zeshoekig grondplan.

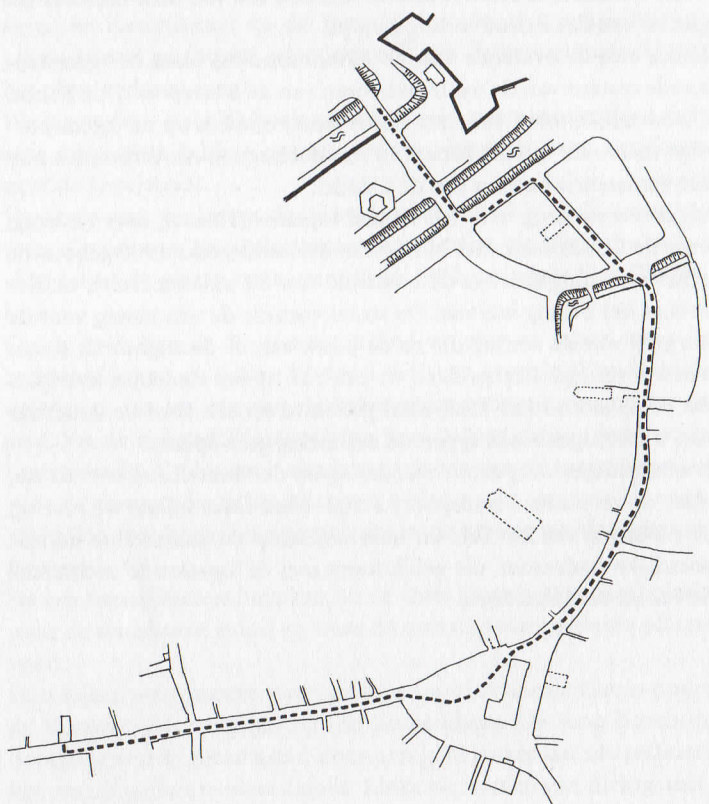
We beëindigen deze eerste wandeling op de Muntelbrug over de Aa, waar de verplaatste stadspoort stond. Naar links kijken we hier op de oostzijde van het fort en naar rechts op de kaarsrechte noord-oostelijke stadsmuur, die gelijk loopt met de 'opstaande' rechterzijde van de stadsdriehoek.

2) Van de Muntelbrug naar het Zwanenbroedershuis in de Hinthamerstraat

(Dit gedeelte heeft een lengte van 1,260 kilometer)

Vanaf de Muntelbrug lopen we terug naar de Zuid-Willemsvaart en slaan terloops nog een blik op de voorkant van het Kruithuis. Vanaf de Orthenbrug over het kanaal zien we links de enorme schaalvergroting langs Zuid-Willemsvaart en Jan Heinsstraat, die de oorspronkelijk stedelijke omgeving heeft gedegradeerd tot een buitenwijkse stadsuitbreiding. Hier lag in de Middeleeuwen de beemd van het Sint-Geertruiklooster. Tot in de jaren zestig stond er een kleinschalige kanaalbebouwing zoals nu nog rechts van het kruispunt langs het kanaal te zien is. We lopen opnieuw langs deze laatste bebouwing tot aan de Van Tuldenstraat, die we vervolgens inslaan.

Deze laat-19e-eeuwse straat is in feite het herbouwde eind van de Orthenstraat die achter ons nu doodloopt op kanaal en Citadel. Ergens aan de linkerzijde van de straat ter hoogte van het huisnum-

Afb. 121. De tweede wandeling.

mer 21 heeft de eerste Sint-Pieterskerk gestaan, maar de juiste plaats hiervan is zonder opgraving niet meer te achterhalen.

Vóór ons loopt de straat kaarsrecht verder, waardoor hij niet meer met een vloeiende bocht overgaat in de Orthenstraat, zoals dat in de Middeleeuwen het geval was. Hij mondt nu uit op de omstreeks 1880 nieuw aangelegde Jan Heinsstraat, die diende als verbindingsweg naar de verplaatste stadspoort. De bocht in de oorspronkelijke straat lag op de plek waar nu aan de rechterzijde het massieve bioscopencomplex staat. Dit nam aan het eind van de jaren zestig de plaats in van het in 1965 gedeeltelijk ontplofte neoclassicistische, door de architect J. Aerden in 1884 ontworpen Concertgebouw. De niet beschadigde zijvleugel hiervan aan de Van Tuldenstraat werd toen eveneens prijsgegeven en gesloopt.

Ten noorden van de brede Jan Heinsstraat wijkt de homogene architectuur van de Van Tuldenstraat en omgeving nogal sterk af van die van de oude bebouwing in de Orthenstraat. Hierdoor maakt het buurtje op het voormalige 'Plein' de indruk niet meer bij de oude stad te horen en wordt de Van Tuldenstraat niet meer herkend als het laatste stuk van de Orthenstraat.

We steken de Dieze over en lopen de Orthenstraat in. Dit is een van de hoofdstraten van de stad. Door de in de hoofdstukken 12 en 13 beschreven veranderingen heeft ze de daarbij behorende allure bijna helemaal verloren.

De eerste zijstraat links, het Geertrui-kerkhof, is genoemd naar het klooster dat hier vroeger heeft gestaan. De aanzienlijke resten van de kloosterkerk werden in 1972 met de toen nog complete fundering gesloopt. Daarna werd de in de stadsstructuur niet passende nieuwe straat die er nu ligt, dwars over het voormalige kerkterrein heen aangelegd.

De grootschalig gesaneerde omgeving van de tweede en derde Sint-Pieterskerk, waar deze straat een uitvloeisel van is, laat zich van hieruit goed waarnemen.

Direct voorbij de sinds de sloop van de kerk te brede uitmonding van de zijstraat, is de fundering van de vroegere Brusselsepoort in het wegdek aangegeven.

De winkel-woongebouwen hier voorbij aan de rechterzijde van de Orthenstraat kwamen in de plaats van de gesloopte fabrieksgebouwen van De Gruyter, waar we ook aan de Havenzijde al langs kwamen. Mede door de consequent eenvormige gevelbehandeling is de breuk in de vóór de bouw van de fabriek tintelende samenhang in deze hoofdstraat niet ongedaan gemaakt. Maar de rationele, door Saturnus beïnvloede vreugdeloosheid van deze monotone nieuwbouw wordt wel verzacht door de restauratie van de eertijds verkrotte huizen aan de overzijde van de straat.

Even verderop bereiken we de uitmonding van de Visstraat, die als

verbindingsweg naar het station de spiritualiteit van de toekomst symboliseert. Maar al vanaf het kruispunt is wel te zien hoe het massieve bankgebouw tussen Lepelstraat en Sint-Janssingel zich storend heeft genesteld tussen de oude stad en de Stationsweg met de sprinkelende architectuur van J. Dony.

Vanaf het bankgebouw is de Visstraat deel van de beeweg, die we nu verder gaan volgen over de Hoge Steenweg. Het hoekpunt van de Orthenstraat is samen met het eindpunt van de Haven bepalend voor het ongeluk bezwerende pentagram in de beeweg zoals dat staat beschreven in hoofdstuk 9.

De splitsing waar de Hoge Steenweg overgaat in Markt en Pensmarkt, is die naar de 'plaetse' van het oude akkerdorp Boschel. De dwarsverbinding hiervan loopt langs het stadhuis tussen Schapenmarkt en Hinthamerstraat.

Vanaf de splitsing zien we aan het eind van de Pensmarkt het stadhuis. Als bouwkundig teken opvallend, vol allure en toch bescheiden staat het in de gevelwand van het tweede grote stadsplein, de Markt, die de bewustwording van de burgerij symboliseert. Het huis 'de Gaffel', waar de gaffelbroeders vergaderden, werd later in het stadhuis opgenomen. Op de toren de vergulde windvaan die werd gesneden in de vorm van een zwijnskop en daarmee de herinnering aan de gaffelbroeders bewaart.

Achter de hoge en brede bakstenen gevel aan de rechterzijde van de Pensmarkt en een gedeelte van de links daarnaast staande pilastergevel, stond het eerste paleis van de hertog, waar de noordelijke (gekruste) punt van het bezweringspentagram in de beeweg ligt. De pilastergevel is de voorgevel van het huis 'de Zwaan' dat door zijn naam de herinnering aan Lohengrin bewaart.

Naar links zien we in de verte de Sint-Janskerk. Daarvóór het dak van de in 1820 door J. de Greef gebouwde Nederlands Hervormde kerk. Vanhieraf is nog te zien hoe de gevels van dit gebouw oorspronkelijk geheel decoratief bepleisterd waren.

Nu lopen we over het 'drakenpad', dat hier van west naar oost de Markt kruist, verder naar het gereconstrueerde puthuis midden op de Markt. Dit kwam in zijn wat armoedige vormgeving in de plaats van het middeleeuwse gebouw zoals dat staat afgebeeld op het bekende 16e-eeuwse schilderij van de Lakenmarkt. Als 'omphalos' markeert het het geografische middelpunt van de stad. De voor de stad belangrijke (dubbele) adelaar op het dak kwam niet meer terug.

Enkele meters ten oosten van het puthuis stond de menhir, met daarop een Mariakapelletje, die de lans symboliseert waarmee Sint-Joris de draak versloeg en waardoor de energie van Moeder Aarde werd vastgehouden en dienstbaar gemaakt aan de nieuwe stad.

De structuur van de stad wordt rond het puthuis gesymboliseerd

door de bestrating in de vorm van een zespuntige ster waarvan de stralen de richting van de hoofdlijnen aangeven.

Maar de stedenbouwkundige structuur van de vrij gaaf bewaard gebleven Markt zelf, wordt verzwakt door de verkeersgoot die langs de zuid- en oostzijden van het plein is geleid en dit verlaat door de verbrede Marktstraat naast de Moriaan. Bovendien zijn er als gevolg van het niet begrijpen van de spirituele betekenis van het plein een aantal bomen geplant die hier principieel niet horen. Deze hebben daardoor de contrastwerking tussen de altijd bewust boomloos gehouden Markt en de met bomen omzoomde Parade ernstig verzwakt.

Nu lopen we naar de Hinthamerstraat. Al meteen zien we zeventien honderd meter verderop de gotische voorgevel van de Sint-Antoniuskapel die daar de scherpe bocht in de straat markeert. Door zijn kaarsrechte belijning geeft de straat aan dat we hier te doen hebben met een 'geestenpad'.

Enkele tientallen meters vanaf de Markt passeren we de in de jaren zeventig weer zichtbaar gemaakte restanten van de 13e-eeuwse Lovensepoort, die tot in de 19e eeuw werd gebruikt als gevangenis. Een hier aangebrachte gevelsteen laat zien hoe het poortgebouw er kan hebben uitgezien.

In hoofdstuk 6 is uiteengezet hoe de Markt met het puthuis kan worden geassocieerd met de Koningskamer en de open graftombe in de Grote Piramide. In deze associatie konden de resten van de 'Gevangenpoort' als obstakel in de straat worden gezien als het slechts moeizaam bukkend te passeren verbindingsgangetje tussen Grote Galerij en Koningskamer in de piramide.

De westelijke gevelwand van het Rozemarijnstraatje, gebouwd op de oude stadsmuur, verbeeldt dan de afsluitende muur van de Grote Galerij in de piramide. Het vijftig meter lange steegje leidt naar de gedeeltelijk nog bestaande waterpoort. De daar eindigende Grote Stroom (de Diezetak tussen Zusters van Orthenpoort en waterpoort) komt overeen met de zoldering van de Grote Galerij. Het is lonend het straatje in te lopen en even naar de restanten van de waterpoort te gaan kijken.

De noordelijke toren van de Lovensepoort is vanaf het straatniveau tot aan de punt van het leien dak nog vrijwel geheel compleet bestaand en op enige afstand goed zichtbaar.

Direct voorbij de poort, tussen Korte Waterstraat en Gasthuispoort, stond het tweede paleis van de hertog, dat buiten de eerste stadsmuur was gebouwd.

Aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat bevond zich hier in die tijd het middeleeuwse ziekengasthuis. De naam van de Gasselstraat bewaart hieraan de herinnering. Later werd het verplaatst naar achter het hertogelijk paleis aan de noordzijde van de straat.

We vervolgen onze wandeling door de Hinthamerstraat, die langs een van de hoofdlijnen in de stadsdriehoek werd aangelegd en als 'geestenpad' de stijgende gang in de Grote Piramide symboliseert. Vlak voor het kruispunt met Torenstraat en Sint-Josephstraat stond hier aan de linkerkant tussen Hinthamerstraat en Dieze het klooster van de predikheren.

Op het kruispunt zijn de moderne stadsinrichters op een onlogische manier van het ene uiterste in het andere gevallen. Waar in het eerste gedeelte van de straat de voetgangers een te hoge prioriteit kregen, werden ze in het tweede gedeelte nauwelijks meer geduld. Het was een van de vreemde gedachtecronkels in het Structuurplan-1964 waarin de in de straat ontplooiende activiteiten werden omschreven als eerste- en tweederangs. Aan de ondernemers die dit niet accepteerden, danken we de destijds op mijn initiatief aangebrachte naambordjes op de gevels van de huizen in het tweede gedeelte van de straat. Ze brachten het zelfbewustzijn van de bewoners met hun historisch belangrijke huizen politiek tot uitdrukking. De onlogische breuk in de straat werd in 1996 nog eens versterkt door de vormgeving van een modieuze nieuwe bestrating.

De Sint-Josephstraat (vroeger Tweede Nieuwstraat), die oorspronkelijk slechts een smalle steeg was, kreeg toen de status van verkeersader waardoor de stedenbouwkundige fout nog werd versterkt. In dat kader werd het vanaf het kruispunt zichtbare, door Jan Stuyt fijnzinnig gedetailleerde poortgebouwtje gesloopt, dat direct voorbij de Dieze toegang gaf tot het Sint-Janslyceum. Het werd enkele meters naar achteren slecht geïmiteerd herbouwd als toegang tot een daar niet passende parkeergarage. De door deze garage aange trokken autostroom is een van de gevaren die op de hoek van de Torenstraat door het pentagram in de beeweg moeten worden bezworen.

De beeweg zelf slaat hier rechtsaf, maar wij vervolgen onze wandeling door de Hinthamerstraat. Langs een aantal voor zichzelf sprekende belangrijke gebouwen (zoals het Geefhuis, het Commandeurshuis en de Sint-Jan) waaraan deze straat (die tot aan de Geerlingse brug symbolisch overeenkomt met de Grote Galerij in de Grote Piramide) zo rijk is geweest en ten dele nog is, beëindigen we dit tweede gedeelte van de wandeling met een bezoek aan het Zwanenbroedershuis. Dit gebouw dat in 1483 door de Lieve Vrouwe Broederschap werd betrokken, werd na een ongelukkige instorting in 1846 in zijn huidige vorm herbouwd door de architect J.H. Laffertée, die ook de in 1982 gesloopte derde Sint-Pieterskerk had gebouwd. Op het timpaan staat de 'Lelie tussen de doornen' afgebeeld. Daarboven de zwaan van Lohengrin, die aan de kant van de Antoniuskapel (rechts) nog zwart is, maar aan de linkerzijde, in de richting van het stadscentrum, een groene kleur heeft aangenomen, zoals het een Bossche zwaan betaamt!

3) Van het Zwanenbroedershuis naar het hooghuis van Erp in de Choorstraat

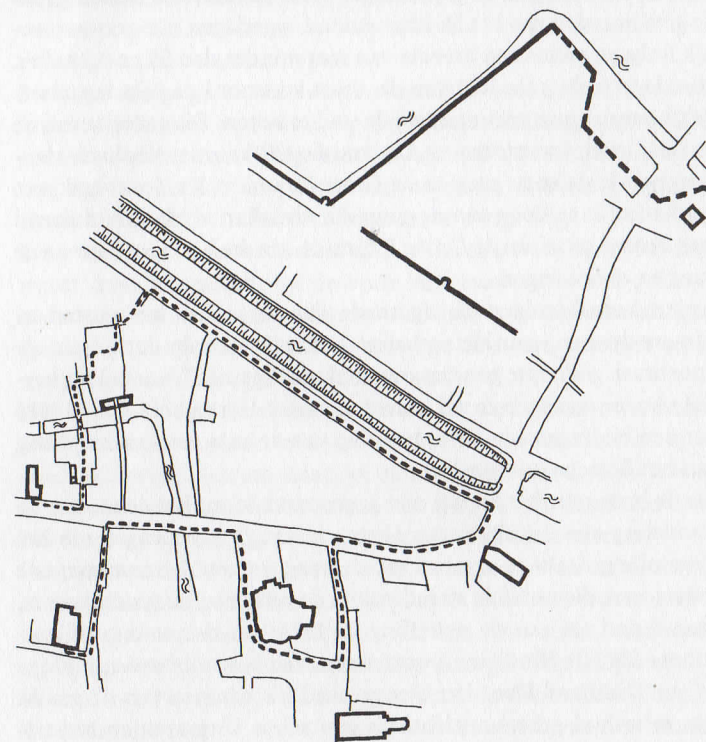
(Dit gedeelte heeft een lengte van 1,210 kilometer)

Na een bezoek te hebben gebracht aan het Zwanenbroedershuis, staan we zes huizen verder voor een in de gevelwand detonerende constructie van beton en glas. Het is een herinvulling van een gat in de straatwand dat hier geslagen was voor een 25 meter brede doorbraak ten behoeve van het Structuurplan-1964. Vroeger stond hier het adellijke hooghuis van Megen, waardoorheen de smalle Louw-schepoort toegang gaf tot het daarachter gelegen gebied. Nu is daar een onplezierige doorgang van gemaakt die we in onze wandeling zullen moeten passeren.

Direct hier voorbij staan aan de linkerzijde de gerestaureerde nummers 2 en 4 die door mij in 1969 met grote inspanning van de sloop voor de doorbraak konden worden gered.

Het storende, licht en lucht wegnemende, te fel rode architectonische geweld ertegenover, kwam in de plaats van een rijtje lage huisjes, zoals er iets verderop voorbij de Dieze nog enkele zijn bewaard gebleven.

Afb. 122. De derde wandeling.

Voorbij het storende appartementsgebouw aan de linkerzijde, stroomt heel verrassend onder een aantal gerestaureerde bruggetjes een tak van de Binnendieze, die nog juist aan de in 1968 voorgenomen demping is ontsnapt. In de plattegrond van de stad komt deze Diezetak symbolisch in plaats overeen met de zoldering van de Grote Galerij in de Piramide van Cheops.

Vanaf de brug zien we over het bruggetje rechts, een in 1946 door de toenmalige stadsarchitect armoedig vormgegeven poortgebouw dat het stadsbestuur liet plaatsen ter vervanging van het door haar gesloopte imposante middeleeuwse poortgebouw van het zusters van Orthenklooster.

Via een smalle doorgang tegenover de hiervoor genoemde 17e-eeuwse huisjes, bereiken we een sfeervol hofje dat gebouwd is op de gesloopte resten van het klooster. We verlaten dit hofje in de noordoosthoek en komen langs enkele schuurtjes en een parkeerterreintje via een 'eigentijdse' overdekte doorgang uit op de Zuid-Willemsvaart.

Enkele bewaard gebleven verspreid staande huizen houden hier nog net iets vast van de midden-19e-eeuwse sfeer die de kleinschalige bebouwing langs het kanaal nog maar kort geleden kenmerkte.

We lopen door naar de Hinthamerbrug aan de westzijde van 'Sluis 0' waar voor het graven van de Zuid-Willemsvaart een enorm gat in de gevelwanden van het Hinthamereind is geslagen met respectievelijk links en rechts een breedte van niet minder dan 55 en 65 meter. Hierdoor is de intimiteit van de straat verstoord en lijkt het noordelijke stuk ervan niet meer bij de stad te horen. Dit gedeelte van de straat (tussen watertoren en Antoniuskapel) komt symbolisch overeen met de dalende gang in de Grote Piramide. De doorbraak van het kanaal is analoog aan de gang die Abdullah al Mamun duizend jaar eerder groef in de Grote Piramide om in het hart hiervan te kunnen doordringen.

Als het kanaal (volgens de vigerende plannen) uit de binnenstad zal zijn verdwenen, zou kleinschalige herbouw van de destijds in de doorbraak gesloopte panden overeenkomstig mijn 'Voorstel tot herstel van de stadsmuren en grachten van 's-Hertogenbosch' (1968) kunnen bijdragen aan de verbetering van de structurele samenhang van het Bossche stadsbeeld.

Als de brug over het kanaal niet is geopend, loont het de moeite de wandeling met 2 x 300 meter (heen en terug) te verlengen om het sfeervolle gedeelte te ervaren van de brug tot aan de monumentale watertoren, die vanaf de straathoek in de verte nog juist zichtbaar is. Daar stond tot aan de opheffing in 1874 van de vesting tot omstreeks 1890 de Hinthamerpoort met de flankerende bastions 'Muntel' en 'Hintham'. Door het hier grotendeels dempen van de gracht zijn ze vrijwel geheel onzichtbaar geworden. Uitgraven en herstel-

len, alsmede herbouw van de molen (zoals dat in Heusden en Woudrichem onlangs gebeurde) op het bastion Muntel, had ook hier overeenkomstig mijn 'Stadsmurenplan' moeten worden overwogen. De nu uitgevoerde grootschalige nieuwbouw heeft dit herstel voorgoed onmogelijk gemaakt.

Het zou een logisch vervolg zijn geweest op wat de gemeente zelf enkele jaren geleden heeft gedaan in de Hofstad. In deze aan de noordwestzijde van het Hinthamereind gelegen zijstraat werd de daar nog aanwezige 14e-eeuwse stadsmuur opgegraven en zorgvuldig gerestaureerd. Aan de Oostwal gebeurde op kleinere schaal hetzelfde. Hiertussenin werd het in 1996 opgegraven stuk van dit stadsmuurgedeelte nodeloos aan de slopers prijsgegeven.

Als we deze verlenging van de wandeling overslaan, dan gaan we rechtsaf en zien al spoedig de laat-gotische voorgevel van de Antoniuskapel die de knik in de straat markeert en symbolisch ook het begin van de tot het jaar 820 n.C. niet toegankelijke stijgende gang in de Grote Piramide. In het stadsbeeld begint hier het lange 'geestepad' dat doodloopt tegen het noordelijke gedeelte van het huizenblok op de Markt.

Maar niet alleen de historische pomp, die voor de kapel heeft gestaan, ook de 19e-eeuwse politiepост (die beide analoog zijn aan de granieten versperring in de piramide) is er niet meer en zo kunnen we ongehinderd langs de diagonaal van de stadsdriehoek in de richting van het centrum lopen.

De lange statige gevel aan de linkerkant is die van de psychiatrische inrichting Reinier van Arkel op de Windmolenberg, waaraan dit gedeelte van de straat de bijnaam 'gekkeneind' ontleende. De inrichting ligt symbolisch ter plaatse van de verder dalende gang in de Grote Piramide (Windmolenbergstraat en omgeving).

Even verderop slaan we linksaf de Sint-Jacobsstraat in die beheerst wordt door het gezicht op de oude Sint-Jacobskerk. Het priesterkoor van deze kerk werd gebouwd als kapel voor de bedevaartgangers naar Compostela. Links, halverwege de straat, passeren we de monumentale zijvleugel van Reinier van Arkel.

Het sfeervolle Sint-Jacobskerkhof rond het kerkgebouw werd rond 1930 gesloopt om plaats te maken voor een in de oude stad niet passende villawijk. Daarom slaan we aan het eind van de Sint-Jacobsstraat direct rechtsaf en lopen rond de nieuwe Sint-Jacobskerk van Jan Stuyt en Joseph Cuypers terug naar de Hinthamerstraat.

We passeren de Geerlingsebrug waar de ingeschreven cirkel van de stadsdriehoek de straat kruist. Hier ging de Hinthamerstraat over in het Hinthamereinde. (Op dit punt zou een extra straatnaambordje op zijn plaats zijn met de vermelding: 'vroeger: Hinthamereinde'.) In de Grote Piramide is dit het punt waar de Grote Galerij begint. De Dieze die hier de straat kruist, symboliseert de nauwe 'vluchtweg' in de Grote Piramide.

Vijftig meter verder slaan we opnieuw linksaf en betreden de smalle Clarastraat die in het Structuurplan-1964 had moeten worden verbreed tot de eerder genoemde 25 meter brede verkeersader. Inmiddels is de straat met zijn kleine huizen niet gesloopt, maar gerestaureerd. Kort voor het zover was, werd het middeleeuwse rentmeestershuis aan de linkerkzijde nog zinloos gesloopt.

Bij het 'Vondelingenhuis' slaan we rechtsaf de Choorstraat in en beëindigen dit gedeelte van de wandeling voor 'het hooghuis van Erp'. Deze voorname adellijke woning werd in 1902 verkocht en direct daarna gesloopt. In het tegenwoordige, door de architect J. Aerden ontworpen gebouw is nu het gastvrije museum Slager gevestigd. Veel van de daar geëxposeerde schilderijen tonen hoe de stad er rond het begin van de 20e eeuw heeft uitgezien.

4) Van het hooghuis van Erp naar het refugiehuis van Sint-Geertrui aan de Sint-Jorisstraat

(Dit gedeelte heeft een lengte van 1,210 km)

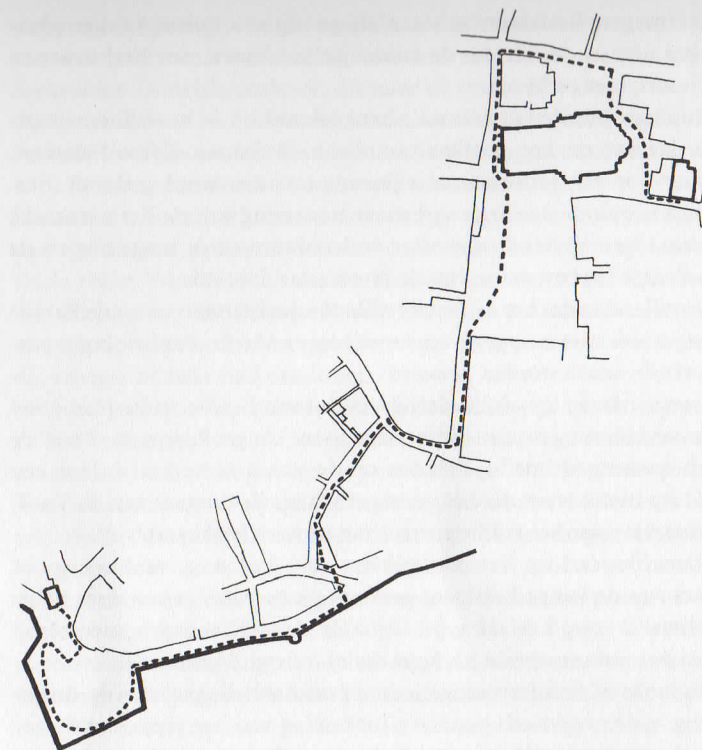
We verlaten het museum Slager en lopen richting Sint-Jan. Rechtsaf over het pittoreske Sint-Janskerkhof naar de Hinthamerstraat. Tegen de noordzijde van het priesterkoor van de kerk zien we de laat-gotische kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap.

Op de westelijke hoek Hinthamerstraat-Torenstraat begint de lijn waarlangs het Peperdomein tussen Hinthamerstraat en Oude Dieze werd verdeeld in drie gelijke delen van elk vierhonderd voet. Het punt ligt met negenhonderd voet halverwege de lijn die het puthuis op de Markt verbindt met de Geerlingsebrug. Vanhieraf volgen we weer een groot gedeelte van de beeweg.

In de Torenstraat staat links van de kerktoeren de vroeg-gotische Mariakapel. Deze werd bewust zo gebouwd dat het oostvenster uitstak voorbij het rond 1280 nog bestaande transept van de Romaanse kerk. Hierdoor kon het beeld van Maria, dat stond opgesteld onder het linkse venster aan de Torenstraat, door de stralen van de ochtendzon worden beschenen. Het oostvenster werd later door de bouw van de gotische kerk inpandig. Het beeld werd toen verplaatst naar een plek onder het noordvenster van de kapel, waar voordien het beeld van Sint-Jan de Doper stond en waar het sindsdien is blijven staan.

In de vanuit de Torenstraat zichtbare ramen van het gotische transept is bovenin het rechtsdraaiende zonnewiel te zien dat met vijf gebogen spaken verwijst naar het pentagram in de beeweg. Hetzelfde zonnewiel, maar dan linksdraaiend, zit in de transeptramen aan de zuidkant van de kerk.

Afb. 123. De vierde wandeling.

Het hekwerk rond de kerk werd gebouwd om plassende cafébezoekers op afstand te houden. Het verdient overweging de zwarte kleur bij een volgende schilderbeurt te vervangen door donkergroen. Het veel zachtere groen verzamelt immers de energieën van zowel Aarde als Hemel en zal daarmee de agressieve gebruikers van het hek net als de wolf van de Mont Saint-Michel wellicht tot meer verheven bedoelingen kunnen brengen.

Vanuit de Torenstraat is goed te zien hoe de overdekte caféterrassen aan de Parade de heldere stedenbouwkundige structuur van de omgeving vertroebelen. In feite staan ze midden op de oorspronkelijke weg die hiertoe langs de Parade naar het oosten werd opgeschoven. Vroeger was het zicht van Hinthamerstraat tot Oude Dieze-Verwersstraat geheel open. Aan de pleinzijde stond toen in de rooilijn Torenstraat-Peperstraat een dubbele rij linden. Bij de poging om de nasleep van het Structuurplan-1964 wat te verzachten, werden de bomen wel herplant, maar ze staan nu noodgedwongen te ver naar het oosten verschoven. De bomen op het trottoir voorbij de caféterrassen staan, evenals deze, midden op de oorspronkelijke weg. Ook zij dragen bij aan de vertroebeling van het stadsbeeld en hinderen de werking van het 'geestenpad' ter plaatse. Eenzelfde verstoring is te zien langs de zuidzijde van de kerk. De nieuwe, gecastreerde, kastanjes die de plaats moesten innemen van

de vroegere lindebomen, staan als gevolg van onzorgvuldige planning niet in de lijn die de zuidelijke rooilijnen van Kerkstraat en Choorstraat verbindt.

Ook storend zijn het kolossale bankgebouw op de hoek Torenstraat-Kerkstraat en het postkantoor, hoek Kerkstraat-Korte Putstraat, waarvoor een groot aantal rijksmonumenten werd gesloopt. Storend is ook de modieuze agressieve bestrating van de Kerkstraat die geen rekening houdt met sfeer en karakter van de omgeving en de volledige herbestrating van de binnenstad inluidde.

Opvallend is dat het milieuvervuilende parkeerterrein op de Parade nog steeds niet is opgegeven, terwijl op de Markt al enkele jaren parkerende auto's worden geweerd.

Even verderop ligt als hinderlijk restant van het Structuurplan-1964 de verkeersweg tussen schouwburg en Lange Putstraat. Vóór de schouwburg wordt hij midden op de straat gemarkeerd door een klomp metselwerk die het voortgaan langs de tangent van de Triniteitstraat naar het zuiderportaal van de kerk blokkeert.

Vooruitlopend op het doortrekken van deze weg werd een groot deel van de Lange Putstraat gesloopt en de rooilijn van deze straat achteruit gelegd. Maar gelukkig is de destijds voorgenomen sloop van het monumentale hoekpand niet tot stand gekomen.

Ondanks al de hiervoor genoemde mishandelingen van de omgeving is de nog steeds positieve uitstraling van het plein, dat diagonaalsgewijze wordt gepasseerd door het Bossche drakenpad, typerend voor de innerlijke kracht die de stad bezit.

We bereiken nu de vrij gaaf bewaard gebleven Peperstraat. Aan het eind daarvan ligt een van de hoekpunten van het pentagram dat als een beschermende talisman over de beeweg ligt uitgespreid. Het is tegelijk de zuidelijke hoek van het in drie gelijke delen verdeelde Peperdomein.

Rechtsaf de Verwersstraat, een van de mooiste en gaafste straten van de stad, die het hoekpunt van het pentagram via de Kolperstraat verbindt met het puthuis op de Markt.

Na zestig meter linksaf de Beurdestraat in. Deze was eeuwenlang een volksbuurt. Alleen het voorste gedeelte is nog als middeleeuws herkenbaar.

Na dertig meter passeren we de Dieze waar op de noordelijke kademuur enkele voor de Dieze karakteristieke kleine gebouwtjes de oorspronkelijke sfeer van dit binnenwater overeind houden.

Voorbij het water volgt de tussen 1960 en 1970 leeg gesloopte straat, die vóór die tijd van een ontroerende schoonheid was, zoals oude foto's laten zien. Niet alleen werd hier hardhandig gesloopt en 'eigentijds' gemoderniseerd, zelfs de ligging van de straat werd niet met rust gelaten en in dat kader veranderd.

In een poging deze verstoring weer wat te verzachten en voor zover

nog mogelijk terug te keren naar de middeleeuwse structuur, is er een wat geforceerde verbinding ontstaan met de nauwelijks meer herkenbare Kemelsharenhoek, die naar de stadswal leidt.

Op de plaats van de luifelconstructie die vóór het kantoorgebouw de oude rooilijn van de Beurdestraat moet suggereren, stond tot 1910 de toren van de middeleeuwse Barbarakapel.

Hier aangekomen, verlaten we even de beeweg om te ontkomen aan de deprimerend gereconstrueerde (en verschoven) Weversplaats en Oude Hulst. We steken de drukke Zuidwal over om te genieten van het uitzicht over het Bossche Broek. Dit is een natuurreservaat, dat als enig open gebied is overgebleven van de moerassige weilanden die vroeger de hele stad omsloten.

In mijn 'Stadsmurenplan' was hier op de wallen een autoluw, groen balkon voorzien dat zich moest uitstrekken van de Pettelaarseweg tot aan het bastion Vught aan de oostzijde van het 'Heetman-plein'. Tussen het woongebouw en het kantoorgebouw aan de Zuidwal ligt een smalle doorgang die vroeger als straatje de Bandsepoort heette. Iets meer naar rechts lag in het verlengde van de Mortel het straatje de Berenbijt, dat aansloot op de vroegere Molensteegpoort en de herinnering bewaarde aan de middeleeuwse Molensteeg. Het straatje vormde de verbinding tussen de Mortel en het aan de overzijde van de gracht gelegen Molenerf met zijn twee standerdmolens, dat in 1597 werd afgegraven. In de Grote Piramide had dit erf zijn pendant in de ondergrondse kamer van de Chaos. Aan het eind van de 19e eeuw werd overwogen de gracht te dempen en hier het station te bouwen. In het Structuurplan-1964 werd voor het station langs Zuidwal en Spinhuiswal gedacht aan een groot parkeerterrein. Het zou zeker de kamer van de Chaos hebben gesymboliseerd, maar is gelukkig toch niet tot stand gekomen. Van de historisch belangrijke Berenbijt is nu door de nieuwbouw ter plaatse geen spoor meer over.

Even afstand nemend van de verkeersdrukke, kunnen we op het bastion Oranje in redelijke rust de wisselwerking ervaren tussen het moerassige broekland, de grachten en de stadsmuren. Deze zijn (grotendeels) behouden gebleven omdat het dempen van de grachten en het slopen van de muren honderd jaar geleden kostbaarder bleek te zijn dan hun behoud.

Te midden van een aantal oude kanonnen ligt op het bastion ook het zes meter lange, in 1511 in opdracht van het stadsbestuur gesmede kanon 'boze Griet'.

Naast het gerestaureerde refugiehuis van de abdij van Sint-Geertrui in Leuven, zien we de chaotische brede doorbraak van het centrum naar de stadswal. Hiervoor werd onder andere het gebouw van de in 1812 opgerichte Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten gesloopt.

Overeenkomstig mijn alternatieve 'Ontwerpbijdrage voor een bestemmingsplan Zuidrand Binnenstad' dat ik in 1969 aanbood aan de gemeenteraad, zou door het wijzigen van de aansluitingen van de doorbraak en het planten van enkele boomgroepen, de structurele inbreuk kunnen worden verzacht en verbeterd. Maar van dit plan is door de gemeente alleen het openleggen van de Dieze nabij de Keizerstraat – gedeeltelijk – overgenomen.

Tegenover de kantoorbunker, rechts van de doorbraak, steken we de Zuidwal weer over en beëindigen de wandeling op het trottoir voor het refugiehuis van Sint-Geertrui.

5) Van het refugiehuis van Sint-Geertrui naar de kerk van de Capucijnen aan de Van der Does de Willeboissingel

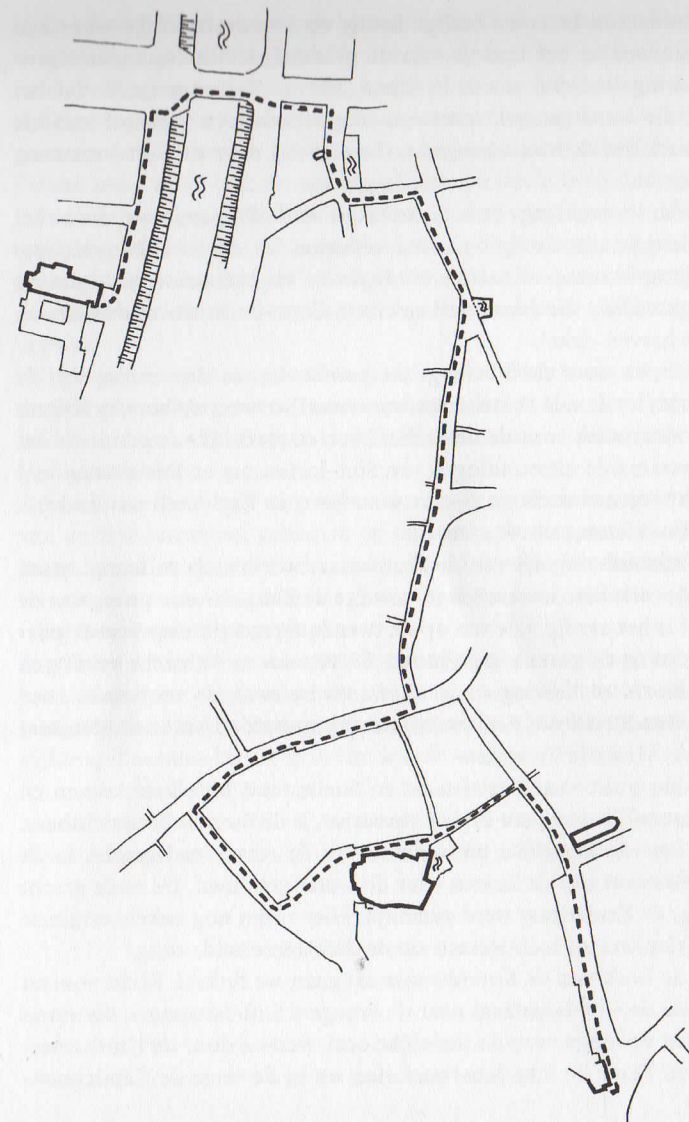
(Dit gedeelte heeft een lengte van 1,295 kilometer)

Bij het refugiehuis zijn we in de Sint-Jorisstraat weer teruggekeerd op de beeweg. De hele straatwand aan de rechterzijde van de Sint-Jorisstraat had volgens het bestemmingsplan 'Zuidrand Binnenstad' tot aan de Keizerstraat moeten verdwijnen, met inbegrip van het monumentale herenhuis 'de Twaalf Apostelen' op nummer 72. Volgens mijn hiervoor genoemde 'Ontwerpbijdrage' was dit niet nodig. Toch heb ik in 1967 door vanuit mijn positie als raadslid persoonlijk in te grijpen, de sloop van dit huis maar net kunnen tegenhouden. Gelukkig kon hierdoor niet alleen dit huis, maar ook de gehele straatwand behouden blijven.

Even verderop passeren we de Keizerstraat. Alhoewel van hieraf alleen de linkerzijde van de Sint-Jorisstraat van de plannenmakers had moeten verdwijnen, was toch ook de rechterkant niet veilig. In 1964 werd op de linkerhoek van de Keizerstraat de grotendeels nog bestaande monumentale Sint-Joriskapel gesloopt ten behoeve van een garagebedrijf. Dertien jaar later volgden de nog aanwezige funderingen van de kapel dezelfde weg. Nu zou tenminste moeten worden overwogen in de voorgevel van het hier nieuw gemaakte woongebouw een gevelsteen te plaatsen die de herinnering levend houdt aan de kapel, die voor de ontstaansgeschiedenis en de magie van de stad zo belangrijk was.

Vijftig meter verder staat op nummer 22, tegenover het Kruisbroedersstraatje, het huis waar tussen 1569 en 1610 de eerste pastoor van de nieuwe Catharinaparochie woonde. Tweehonderdveertig jaar later woonde er als kind Petrus Marinus Slager, de stamvader van de befaamde Bossche schildersfamilie. In dit huis werd schrijver dezes geboren op de feestdag van Sint-Catharina en sinds 1938 wonen en

Afb. 124. De vijfde wandeling.

werken er drie generaties van de schildersfamilie Van de Laar.

Door het Kruisbroedersstraatje, waarvan de toegang oorspronkelijk met een kamer overbouwd was, lopen we naar de Sint-Catharina- of Kruiskerk, zo genoemd naar de kruisheren die hier hun klooster hadden.

Vanhieruit zien we de koepel van de door Jan Stuyt in 1916-1917 verbouwde 19e-eeuwse kerk.

Het behouden gebleven laat-gotische priesterkoor, gebouwd op een gewelf boven de Dieze, was de kapel van het klooster. Volgens de

legende zou hier een heilige hostie op wonderbaarlijke wijze zijn veranderd in het beeldje van de gekruisigde Christus, dat tegenwoordig in Uden wordt bewaard. Het is niet onmogelijk dat het beeldje werd gemaakt met een magisch doel in verband met het ritueel van de Maria-omgang, die dichtbij door de Sint-Jorisstraat passeert.

Verder lopend langs de kerk bereiken we de Kuipertjeswal die in het verlengde van de Spinhuiswal uitkwam bij de in 1799 gesloopte Vughterbinnenpoort. Hier eindigde de Vughterstraat en begon de Vughterdijk, die hier werd gekruist door de in de stadsdriehoek beschreven cirkel.

We lopen door deze belangrijke hoofdstraat in de richting van de Markt, tot aan de Postelstraat, vanwaaraf we weer de beeweg volgen. Karakteristiek voor de helderheid van de stedelijke structuur is dat de versmalde uitmondingen van Sint-Jorisstraat en Postelstraat niet recht tegenover elkaar liggen, waardoor de Vughterstraat duidelijk als hoofdstraat wordt ervaren.

De bijzondere huizen in de Postelstraat worden op andere plaatsen voldoende beschreven. Maar vanwege de Keltische oorsprong van de stad is het aardig te letten op de twee in terracotta uitgevoerde portretten in de gevel van nummer 38/40, van de Keltische veldheren Ambiorix en Vercingetorix. Ze waren bedoeld als voorstudie voor het standbeeld van Ambiorix, de koning van de Eburonen, dat staat op de Markt in Tongeren.

Op het punt waar Postelstraat en Snellestraat bij elkaar komen en gezamenlijk overgaan in de Kruisstraat, is de Binnendieze zichtbaar, die hier de westelijke tak vormde van de eerste stadsgracht. In de Snellestraat zijn de huizen over dit water gebouwd. De oude gracht langs de Kruisstraat werd gedempt. Hier zitten nog enkele originele gaffelankers als rechtstekens op de dichtgemetselde toog.

Op de hoek van de Korenbrugstraat gaan we linksaf. Recht vooruit leidde de Sint-Jansstraat naar de vroegere Sint-Janspoort, die stond op het verlengde van de stedelijke oost-west-as door de Hinthamerstraat. Door de Sint-Jansstraat zien we in de verte de Capucijnenkerk.

We gaan deze straat niet in, maar slaan direct over het water rechtsaf langs de vroegere schutsluis in de Lepelstraat. Deze werd aan het einde van de 19e eeuw overkluisd ten behoeve van de visbanken die voor de doorbraak naar het station naar hier waren verplaatst.

Het vroeg-19e-eeuwse Mariabeeld in de kapel aan de linkerzijde van de Lepelstraat op het drakenpad, vormde de aanleiding om tijdens de cholera-epidemie van 1866 de route van de beeweg hierlangs heen te verlengen.

Bij de uitmonding van de Lepelstraat in de Visstraat ligt het gecompliceerde noordwestelijke hoekpunt van het bezweringspentagram

in de beeweg. Hier moesten de 'gevaaren' van Orthenstraat en Haven worden tegengehouden. Sinds de doorbraak naar het station is hier na de verlegging van de beeweg, op dit punt van het pentagram de drukke toegang tot de stad vanaf het station bijgekomen. De reizigersstroom kan worden gezien als een bedreiging voor de Kerk van Petrus, maar zeker ook als een impuls tot spirituele verandering.

De ook aanwezige, gevaarlijke aspecten op deze toegangsroute lijken symbolisch te worden samengeklonterd door het veel te grote en grootschalig gedetailleerde kantoorgebouw met bovenwoningen dat genesteld werd tussen de stadsgracht en het hoekpunt van het pentagram.

Wij vervolgen onze weg door de galerij onder dit gebouw en steken de Wilhelminabrug over. Daarna linksaf over de Van der Does de Willeboissingel, die oorspronkelijk Kloostersingel heette, naar de Heilighartkerk.

Deze kloosterkerk van de paters capucijnen werd in het verlengde van de Sint-Jansstraat gebouwd op de vestingwerken voor de Sint-Janspoort. Het classicistische zaalkerkje nam als parochiekerk de functie over van de gesloopte Sint-Pieter en werd daarna op de rijksmonumentenlijst geplaatst.

Begonnen onder de monumentale tweede perron-overkapping van het station (een rijksmonument), beëindigen we in het eenvoudige rustgevende interieur van deze kerk (eveneens rijksmonument) het vijfde en daarmee laatste gedeelte van de stadswandeling.

In zijn boek *The rebirth of nature* schrijft Rupert Sheldrake: 'Moderne onderzoekers (als Nigel Pennick en Paul Devereux) van de "geheimen van de aarde" – de verborgen krachten en hoedanigheden van een plaats – hebben ontdekt dat de ligging van de belangrijkste heilige lokaties vaak samenhangt met bijzondere patronen van ondergrondse "energiestromen", die met behulp van aan het zoeken naar water verwante wichelroede-technieken worden ont-huld. En het zou dwaas zijn de mogelijkheid uit te sluiten dat ondergrondse patronen van activiteit de hoedanigheid van een plaats zouden kunnen beïnvloeden.'

Het ziet ernaar uit dat de stad 's-Hertogenbosch bewust volgens een kosmisch patroon werd gesticht op een van deze vele, energie uitstralende plaatsen op Aarde om de daar opstijgende aardenergie goed te kunnen benutten. Dit betekent dat de stad op een doelgerichte wijze is geordend en georganiseerd, volgens de negen aspecten van de tetractys (zie afb. 76 in hoofdstuk 9) die alles in de Kosmos doordringen en in elkaar grijpend ook op elkaar inwerken.

Om de kosmische werking van de tetractys te begrijpen, moet hij worden getekend in de vorm van het enneagram zoals dit door de Russische leraar Georgei Ivanovitch Gurdjieff (1877-1949) werd teruggevonden in een oud manuscript.

In het enneagram worden de op elkaar inwerkende kosmische processen weergegeven als de zijden van een driehoek. De Eenheid waar deze processen toe leiden, wordt weergegeven als een cirkel om de driehoek door de hoekpunten ervan. De verdere verdeling van de drie cirkelsegmenten geeft met de getallen 1 t/m 9 de weg aan waarlangs de voltooiing van de Eenheid moet worden bereikt. De verbindingslijn 1-4-2-8-5-7 geeft de weg aan waarlangs dit proces in feite verloopt en steeds kan worden aangepast en versterkt.

De stad 's-Hertogenbosch is gevormd en gebouwd volgens een kosmisch patroon. Daarom kan het enneagram volgens de door J.G. Bennett in zijn boek *Enneagram studies* beschreven methode worden toegepast op de ontstaansgeschiedenis ervan. Hiertoe kunnen de op de cirkel genummerd aangegeven punten als volgt worden omschreven:

9 = de prehistorische cultusplaats van de Kelten in het centrum van de tegenwoordige stad.

A) het cirkelsegment van 9 tot 3 symboliseert de opbouw van het materiële bestaan.

1 = het gehucht Boschel als vertrekpunt voor de geschiedenis van de stad.

2 = Lohengrin/Sint-Joris bereidt de stichting van de stad voor, met als symbolische bevestiging hiervan de jaarlijks herhaalde Maria-omgang.

3 = stichting van de stad op een hiervoor gunstig tijdstip omstreeks 1185 door de hertog van Brabant.

B) het cirkelsegment van 3 tot 6 symboliseert de bewustwording van de burgerij.

4 = het ontstaan van de structuur in het grondplan van de stad.

5 = de organisatie van de stedelijke gemeenschap.

6 = het functioneren van de stedelijke gemeenschap.

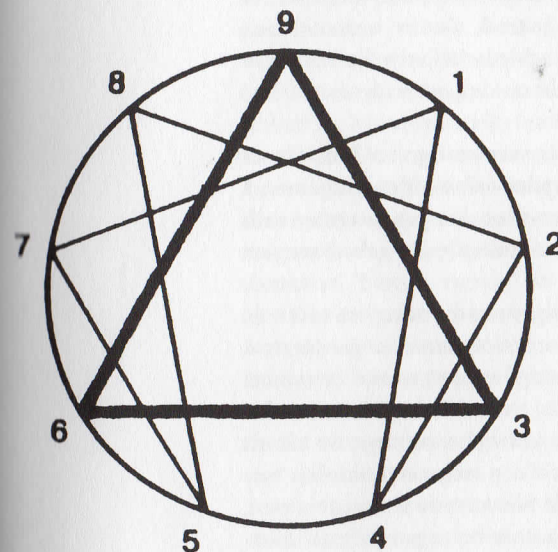
C) het cirkelsegment van 7 tot 9 symboliseert de hogere bestaansdimensie en de culturele bestemming.

7 = het ontstaan van kunst, religie en cultuur, en de schoonheid van het stadsbeeld.

8 = de groei van de stad in al haar facetten en de hierdoor veroorzaakte veranderingen in het stadsbeeld alsmede de beleving hiervan.

9 = de complete stad als kosmisch kunstwerk, waarin alle goede welzijnsvoorwaarden voor alle burgers tot ontplooiing zijn gekomen.

Afb. 125. Het enneagram als basis voor een ontwikkelingsbeleid met visie.

Hiermee is de historisch bepaalde cyclus voltooid en is de grondslag gelegd voor de toetsing van alles wat er met en in de stad nog kan

en moet gebeuren.

De hier door middel van het pythagorische enneagram getoonde werkzaamheden laten zien hoe de met de zintuigen waarneembare wereld de materialisatie is van een onstoffelijke werkelijkheid, die zich door middel van tastbare symbolen manifesteert in de zichtbare wereld. Zo is ook 's-Hertogenbosch in zijn zichtbare vorm de manifestatie van gebeurtenissen in een andere werkelijkheid, die zich afspeelt buiten de dimensies van ruimte en tijd. De vormgeving hiervan lijkt van de ene naar de andere plaats op

Aarde te worden beïnvloed door de morfogenetische velden, zoals die door Rupert Sheldrake werden opgemerkt. Deze ontdekte dat leerprocessen op een willekeurige plaats op Aarde daardoor gemakkelijker verlopen als eenzelfde leerproces ergens anders ook al eens had plaatsgevonden. Daarom kan de stad 's-Hertogenbosch ook structurele overeenkomsten vertonen met andere kosmisch vormgegeven nederzettingen, zoals de Engelse stad Aylesbury en gebouwen als de Grote Piramide van Cheops, omdat die uitingen zijn van gelijksoortige gebeurtenissen en leerprocessen, en kan zij herkend worden in het kosmogonische diagram van het verloren werelddeel Mu.

De persoonlijkheid waarmee de Amerikaanse schrijfster Jane Roberts jarenlang mediamiek in contact stond, vergeleek ter verduidelijking onze wereld met een genoteerde tekst: 'Het geschreven woord bevat geen informatie, het brengt informatie over. De letters op deze pagina zijn symbolen en we zijn de verschillende betekenissen daarvan gezamenlijk overeengekomen. We nemen als vanzelfsprekend aan dat deze symbolen niet de werkelijkheid zijn die ze proberen over te brengen. Op dezelfde manier zijn voorwerpen symbolen voor een werkelijkheid waarvan de betekenis door die voorwerpen wordt overgebracht. De ware informatie is net zo min in de voorwerpen als de gedachte in de letters of de woorden. Beide zijn een vorm van uitdrukking.'

Met deze zienswijze is het niet meer zo belangrijk of de stad 's-Hertogenbosch al dan niet volgens een strak schema is ontworpen en uitgegroeid tot wat zij nu is. Van belang is de kennis van de onzichtbare wereld die de stad daar naartoe heeft geleid.

Die onzichtbare wereld kan door het zorgvuldig observeren van de stad wel worden waargenomen en gekend. Dat is wezenlijk iets anders dan alleen te luisteren naar geschiedschrijvers die er bovendien wel eens belang bij kunnen hebben de geschiedenis tot hun eigen nut of glorie te vervalsen.

Zo moest van de machthebbers na de verovering van Amerika de superioriteit van Europa aan het Europese volk worden aangetoond. Daartoe werden door soldaten indiaanse voorwerpen, veren en zelfs mensen geroofd, om die in kastelen en andere grote gebouwen aan het Westen te kunnen tonen. De in de 'nieuwe wereld' bestaande cultuur werd daarbij vernietigd of omgevormd om zo het roven en omsmelten van gouden kunstvoorwerpen te kunnen goedpraten. Maar toen alles zoveel mogelijk vernietigd was, ontstond er aan het eind van de 18e eeuw een hernieuwde, romantisch getinte (en dus wel eenzijdige) belangstelling voor de indiaanse cultuur. De kennis van de verloren beschaving kon toen alleen nog maar worden verworven uit de in de kastelen bewaarde misvormde restanten ervan, die na de roof bovendien al spoedig uit de belangstelling en daardoor in verval waren geraakt.

Hetzelfde probleem doet zich voor met de Keltische cultuur die eerst door de Romeinen en later door de Kerk als barbaars werd beschreven en daarna met wortel en tak werd uitgeroeid. Hierdoor kon Caesar voor Gallië worden gezien als de bringer van beschaving en vrede, en Bonifacius als de bringer van het christendom in Noordwest-Europa.

Wij moeten dus voorzichtig zijn met het lezen en interpreteren van geschreven bronnen. Ook in 's-Hertogenbosch. Voor de goede verstaander zijn veeleer de gegroeide vorm van de stad, en de geschiedenis en gebruiken van haar bewoners een rijke bron van informatie. De verstoringen in de harmonie van het stadsbeeld geven de in het verleden gemaakte fouten aan. Als we die bestuderen, kunnen we die fouten herstellen en verbetert het stadsbeeld op den duur vanzelf. Maar omgekeerd zullen ook verbeteringen en herstellingen in het stadsbeeld van invloed zijn op het verbeteren van ons geestelijk functioneren.

Natuurlijk gelden deze principes ook voor andere plaatsen. Al verzucht David Luczyn 'dat overal ter wereld nietsvermoedende tijdgenoten zinvolle, bewust tot stand gekomen structuren door onwetendheid of door een pragmatische instelling hebben verstoord, doordat ze stromen dichtgooiden en overal elektrische kabels aanlegden'. Maar na alles wat in dit boek naar voren is gekomen, mag toch wel worden vastgesteld dat 's-Hertogenbosch nog steeds in een bijzondere positie is blijven verkeren.

De hiervoor in de verslagen van Jane Roberts genoemde persoonlijkheid gaf namelijk aan dat er vele punten op Aarde zijn waarop de werkelijkheden van verschillende dimensies elkaar als het ware kruisen. De paradoxale verschijnselen die hiervan het gevolg zijn, komen voort uit de door dezelfde auteur beschreven parallelle werelden waarin de mens zijn problemen op andere manieren beleeft en uitwerkt, en waarvan ook de Amerikaanse onderzoeker Robert A. Monroe in zijn boek *Far journeys* frappante voorbeelden beschrijft. De Engelse wis- en natuurkundige David Deutsch, hoogleraar aan het Wolfson College in de universiteit van Oxford, vat deze wetenschappelijk aangetoonde parallelle werelden, waarvan er volgens hem oneindig veel bestaan, samen in het begrip 'multiversum'.

Het lijkt erop dat het centrum van 's-Hertogenbosch op een van de hiervoor door Jane Roberts beschreven 'kruispunten' is gelegen. Immers: 'Deze coördinatiepunten werken als kanalen voor energiestromen en als onzichtbare paden van de ene realiteit naar de andere. Ze vertegenwoordigen opeenhopingen van zuivere energie die niet fysiek kan worden geactiveerd. Ze geven een hogere lading aan zowel ideeën als aan materie. Menselijke emoties of gevoelens zullen deze coördinaten activeren, of je je van hun bestaan bewust bent of

niet. Deze punten zouden kunnen worden vergeleken met onzichtbare krachtcentrales die gaan werken zodra enigerlei emotie of gedachte zich met voldoende intensiteit aandient. De punten zelf fungeren als psychische generatoren, die wat nog niet fysiek is, omzetten in fysieke vorm. Maar zij doen dit op volkomen neutrale wijze.

Het is daarom van het grootste belang dat wij, zeker ook in 's-Hertogenbosch, met deze krachten en hun in structuren en gebouwen uitgedrukte vormen zeer behoedzaam blijven omgaan, volgens de richtlijnen van het hiervoor beschreven historische enneagram, wil het kosmische karakter niet verloren gaan en de stad uiteindelijk als inspiratiebron vernietigd worden. De vele cultuurgevoelige organisaties en verenigingen die zich de sluipende neergang van de stad hebben aangetrokken, hebben hierin het voortouw genomen. De resultaten hiervan zijn al meer dan dertig jaar tegen alle verdrukking in duidelijk waarneembaar.

Zij mogen zich daarbij gesteund weten door de uitstraling van het morfogenetische veld van de stad dat hen in 'godentaal' ter zijde staat. De kunsthistoricus drs. Eric Dolne vertelde mij van een gesprek dat hij in 1986 had met de architect pater Dom. H. van der Laan, de grondlegger van de Bossche School. Volgens Van der Laan had het weinig gescheeld of 's-Hertogenbosch had op een andere plaats gelegen als gevolg van een dramatische gebeurtenis die hem als jongeling was verteld door zijn grootouders:

Op de plaats waar de stad nu ligt bevond zich een Keltisch heiligdom met een heilige eik en daarvóór een bron waarin altijd helder water stond. Er omheen lag een dorp dat op een snikhete zomerdag werd aangevallen door woeste krijgers. Dorstig geworden door het hevige verzet van de bewoners, trokken ze in de namiddag het dorp binnen op zoek naar water om hun dorst te lessen alvorens te beginnen met plunderen. De bevolking wendde zich angstig om hulp tot de geesten van hun overleden voorouders en tot de god Dagda (de Keltische tegenhanger van Zeus/Jupiter, de genius loci van Boschel). Daarop droogde de bron geheel uit. En ernaast stond plotseling een boom die daar nooit eerder had gestaan en er nu een ijzige kou verspreidde. Door de kou bevangen raakten de plunders in paniek en sloegen op de vlucht. Met behulp van Zon en Maan had Dagda het bronwater veranderd in een ijsboom. Na het vertrek van de plunders begon deze weer te smelten en vulde de bron opnieuw met helder water, waarna ook de midzomerse warmte weer terugkeerde. Langs het pad naar de bron plantten de dankbare dorpsbewoners drie eiken en drie linden. Volgens deze legende, die tot in alle details vervuld is van de in dit boek beschreven symboliek, zou eeuwen later langs dit pad de eerste steen zijn gedragen voor de bouw van de grote kerk.

NAWOORD

Vaak wordt ook een nawoord al aan het begin van het lezen van een boek geraadpleegd. Dit, omdat men verwacht in het kort iets van de in het gehele werk gebrachte boodschap reeds op voorhand te pakken te krijgen. In het onderhavige geval zou bovendien iets van een (be)spiegeling verwacht kunnen worden.

Jan van der Eerden, een detective-achtige onderzoeker in de gebouwde en symbolisch duidbare omgeving, met name met haar structurele en geometrische patronen, ontdekte op zijn zoektochten vele spiegels. In al deze spiegels, zoals de schrijver toont, kunnen wij ordes – misschien wel kosmische ordes – ontdekken, die, als wij dit accepteren en willen, bruggen vormen naar de sferenharmonieën die aan hen ten grondslag liggen.

's-Hertogenbosch is geen willekeurige stad. Ook al zonder door de bril of in de spiegel van de auteur te blikken, is deze stad rijk aan vooral historische juwelen en dankzij de traditie toeristische attracties. Jan van der Eerden echter weet daarin te lezen, dat, zoals blijkt, als het ware nog een geheel ander patroon te voorschijn komt. Al in zijn eerste boek, *Het geheim van de stad*, heeft hij daartoe meer dan een aanzet gedaan en blijkbaar geleerd de taal te begrijpen waarin de bouwmeesters informatie, kennis en weten wisten en weten te verpakken.

Niet zelden wordt betwijfeld of wel indertijd datgene bewust bedoeld was, wat van dag tot dag uit het gebouwde afgeleid kan worden dan wel 'hineininterpreteerbaar' is. Maar hoe dit ook geweest zou mogen zijn – het feit dat de zogenaamde realiteit aanleiding kan zijn daaronder of daarachter nog een andere realiteit te kunnen onderkennen maakt het bijna irrelevant of en wat ooit (on)bewust meegegeven werd. Jan van der Eerden heeft in elk geval zijn bakermat en zijn medeburgers van nu en in de toekomst, evenzeer als de geïnteresseerde expert in vragen van betekenisvolle onderleggers van de op voorhand waarneembare verschijnselen in architectuur en stedenbouw, daardoor een bijzondere dienst bewezen, dat hij veel van de relaties tussen het zichtbare en het onzichtbare vrij wist te leggen. En dat alles om uiteindelijk een stuk van de Harmonie van de Kosmos – ondanks verschillende obstakels – in de materie der wereld te laten spiegelen.

Ik hoop zowel voor de lezer(es) als ook voor de auteur dat het spiegelbeeld van de kosmos in de stad goed waargenomen kon of kan worden.

Peter Schmid

Prof. mag. arch.

Gewoon hoogleraar in de (Af)Bouwtechniek (Milieu-integratie)
Technische Universiteit Eindhoven

BIBLIOGRAFIE

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1839-1851.
- Agreda, zuster Maria d', *De mystieke stad Gods*. 1670.
- Anonymus, *De vier heemskinderen*. 13e eeuw?
- Bauval, Robert en Adrian Gilbert, *Het Orion Mysterie*. Houten 1994; vertaald uit het Engels.
- Bennett, J.G., *De verborgen rijkdom van het enneagram*. Utrecht 1993; vertaald uit het Engels.
- Blavatsky H.P., *De geheime leer*. Den Haag 1931; vertaald uit het Engels.
- Boer, Jan de, *Inleiding tot de kennis van symbolische vormen en van de mystiek der bouwkunst*. Amsterdam 1948.
- Bonneviale, Jacques en Dominique Masson, *Les églises de Châtillon-sur-Seine*. 1991.
- Bonvin, Jacques, *Vierges noires; la réponse vient de la terre*. Parijs 1989.
- Bossink, H.J.H., *Het wapen van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1978.
- Brinkgreve, Geurt, 'Monumentenzorg of nostalgie', in: *Heemschut* 1996/2.
- Cayce, Edgar Evans, *Edgar Cayce over Atlantis*. Breda 1985; vertaald uit het Engels.
- Charpentier, Louis, *Les mystères de la cathédrale de Chartres*. Parijs 1966.
- Churchward, James, *Het verloren werelddeel Mu*. Deventer 1973; vertaald uit het Engels.
- Churton, Tobias, *Geschiedenis van de gnosis*. Utrecht 1989; vertaald uit het Engels.
- Comte, Louis, *Le Puy-en-Velay*. Le Puy 1988.
- Comte, Louis, *Notre-Dame du Puy*. Le Puy 1988.
- Dag'Naud, Alain, *Les secrets du Mont Saint-Michel*. Luçon 1992.
- Daru, Roel en Myriam Daru, *Steden op bestelling; bastides van Aquitanië en Languedoc*. Eindhoven 1981.
- Davenport, Cyril, *Architecture in England*. Londen 1924.
- Déjean, Jean-Luc, *Les comtes de Toulouse*. Toulouse 1988.
- Devereux, Paul, 'Leylijnen, geestlijnen en doodwegen', in: *Bres* 171 april/mei 1995.
- Devic, Dom Cl. en Dom J. Vaissete, *Histoire générale de Languedoc*. Toulouse 1879.
- Dobson M.A., reverend Cyril C., *Did our Lord visit Britain as they say in Cornwall and Somerset?* Londen 1936.
- Edwards, I.E.S., *The pyramids of Egypt*. Harmondsworth 1947.
- Eerden, Jan van der, *Het geheim van de oude stad*. Eindhoven 1985.
- Eerden, Jan van der, 'De opvatting van Beter Bestuur over het Die-

- zerapport 1968', in: notulen Bossche gemeenteraad 8-1-1968.
- Eerden, Jan van der, 'Stadsmuren en grachten van 's-Hertogenbosch', in: *Bouw*, 1-3-1969.
- Eerden, Jan van der, *Ontwerpbijdrage voor een bestemmingsplan Zuidrand Binnenstad 's-Hertogenbosch*. Augustus 1969.
- Eerden, Jan van der, 'De oude pleinen van 's-Hertogenbosch en hun problematiek', in: *Heemschut* augustus 1971.
- Eerden, Jan van der, 'Concertzaal moet op andere plaats', in: *Brabants Dagblad* 16-11-1991.
- Fankhauser, dr. Alfred, *Horoscopie*. Amsterdam 1942; bewerkte vertaling uit het Duits.
- Fockema Andreae, mr. S.J., prof. dr. E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*. Amsterdam 1948.
- Gadal, Antoine, *Het Druïdisme*. Haarlem 1986; vertaald uit het Frans.
- Gemeentebestuur van Lochem, diverse auteurs, *Over stad en scholtambt Lochem*. Lochem 1983.
- Gideon, Ernst, *Troje lag in Engeland*. Deventer 1973.
- Gimpel, Jean, *Les bâtisseurs des cathédrales*. Parijs 1958.
- Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten*. 's-Hertogenbosch 1974.
- Hall, Manly P., *The secret teachings of all ages*. Los Angeles 1928.
- Hanley, Hugh en Julian Hunt, *Aylesbury, a pictorial history*.
- Hennig, prof. dr. Richard, *Waar lag het paradijs?* Amsterdam 1959; vertaald uit het Duits.
- Hens, Van Bavel, Van Dijck en Frantzen, *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch*. Tilburg 1978.
- Henseling, Robert, *Omstreden wereldbeeld*. Amsterdam 1944; vertaald uit het Duits.
- Heurn, mr. Johan Hendrik van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*. Utrecht 1776.
- Hitching, Francis, *De megalithenbouwers*. Amsterdam 1976; vertaald uit het Engels.
- Jackson, Eve, *Jupiter, de astrologische anatomie van een planeet*. 1986; vertaald uit het Engels.
- Janssen, drs. H.L., c.s., *Van bos tot stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1983.
- Janssen, H.L., 'Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch 1977-1979', in: *Brabants Heem* 1980 nr. 4.
- Johannes Evangelist, *Apocalyps*.
- Jouven, Georges, *Les nombres cachés*. Parijs 1982.
- Jung, Carl, c.s., *De mens en zijn symbolen*. Rotterdam 1966; vertaald uit het Engels.
- Kappelhof, Ton, *De illustre Lieve Vrouwe Broederschap*. 's-Hertogenbosch 1985.

- Lacarrière, Georges, *Histoires Montalbanaises*. Montauban 1988.
- Lemesurier, Peter, *The great pyramid decoded*. Tisbury 1979.
- Lennepe, mr. J. van, en J. ter Gouw, *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Leiden 1867.
- Linnebank O.S.C., H., 'Over het "Wonderkruis" van Uden', in: *Bossche Bijdragen* deel III 1919/20.
- Luczyn, David, *Magisch reizen – Duitsland: gids naar oorden met magische krachten*. Baarn 1992; vertaald uit het Duits.
- Martens, W.P., *De katharen: opkomst en ondergang van een vrede-lievende ketterse sekte*. Katwijk 1979.
- Michell, John, *The view over Atlantis*. Londen 1969.
- Michell, John, *The Dimensions of Paradise*. Londen 1988.
- Michell, John, *New light on the ancient mystery of Glastonbury*. Glastonbury 1990.
- Michell, John, *Moeder Aarde; haar wezen en geheimen*. Bussum 1975; vertaald uit het Engels.
- Miller, Hamish en Paul Broadhurst, *The sun and the serpent*. Launceston 1989.
- Moerland, Bram, *Montségur: gnosis, gnostiek en de katharen*. Den Haag 1992.
- Monroe, Robert A., *Astrale reizen*. Deventer 1987; vertaald uit het Engels.
- Mosmans, Jan en Alphons G.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1907.
- Mosmans, Jan, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1931.
- Nelli, René, *Les cathares, hérésie ou démocratie*. Parijs 1972.
- Nettesheim, Hendrik Cornelius Agrippa von, *De occulta Philosophia*. 1533.
- Nieuwborn O.P., M.C., *Leer der algemeene symboliek en ikonografie onzer katholieke kerken*. Nijmegen 1908.
- Oudheusden, drs. Jan van, *'s-Hertogenbosch, portret van een stad*. Zwolle 1989.
- Paterson, Helena, *Het handboek van de Keltische Astrologie*. 's-Gravenhage 1996; vertaald uit het Engels.
- Peer, D.M. van, *Het recht rond de Binnendieze*. 's-Hertogenbosch 1989.
- Peeters, C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*. Den Haag 1985.
- Pennick, Nigel, *The ancient science of geomancy*. Londen 1979.
- Peijnenburg pr., dr. J., *Zij maakten Brabant katholiek*. 's-Hertogenbosch 1988.
- Platel, Ineke en Peter van Zoest, *Steek dan voor mij ook een kaarsje op*. 's-Hertogenbosch 1987.
- Pognon, Edmond, *Les très riches heures du duc de Berry*. Alphen aan den Rijn 1989; vertaald uit het Frans.
- Roberts, Jane, *Seth spreekt*. Deventer 1979; samen met een elftal bijbehorende titels vertaald uit het Engels.
- Royal commission on historical monuments, *Buckinghamshire*. Londen 1922.
- Royston local history society, *Guide to the Royston Cave*. Royston 1978.
- Sasse van Ysselt, jhr. mr. A.F.O. van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1910.
- Schlemmer, Phyllis V., *De uitverkoren planeet*. Deventer 1995; vertaald uit het Engels.
- Sheldrake, Rupert, *Een nieuwe levenswetenschap*. Utrecht/Antwerpen 1992; vertaald uit het Engels.
- Sheldrake, Rupert, *De wedergeboorte van de natuur*. Utrecht 1993; vertaald uit het Engels.
- Sierksma, Kl., *Nederlands vlaggenboek*. Utrecht 1962.
- Smit, mr. dr. J.P.W.A., 'Het wapen der stad 's-Hertogenbosch', in *Brabantse Leeuw* 1966 nr. 6 en 8.
- Stibbe, mr. Max, *Zwanenridder en Vliegende Hollander*. Utrecht 1934.
- Stieler, Karl; Hans Wachenhusen en F.W. Hackländer, *De Rijn, van zijn oorsprong tot aan zee*. Arnhem, 1875?; vertaald uit het Duits.
- Stollt, dr. Oskar, 'Eine Weltchronik im Bild, die Ebstorfer Weltkarte', in: *Westermanns Monatsheften*; tussen 1945 en 1965.
- Teulings, Carel, *De jeugd voor vijftig jaren*. 's-Hertogenbosch rond 1925.
- Tompkins, Peter, *Secrets of the Great Pyramid*. 1973.
- Uyldert, Mellie, *Verborgene wijsheid van oude rijmen*. Amsterdam 1979.
- Uyldert, Mellie, *Aarde's levend lichaam*. Amsterdam 1984.
- Verhagen, Anton en Arnold Chambon, *Speuren naar het onverklaarbare; archeologie in het Maasdal*. 's-Hertogenbosch 1995.
- Villette, Jean en Joseph Lemarié, 'Quelques réflexions à propos du livre *Les mystères de la cathédrale de Chartres*', in: *Notre-Dame de Chartres* 7e jaargang nr. 33, december 1977.
- Vingerhoets, Gieljan, *Op zoek naar de Zwaan*. 's-Hertogenbosch 1988.
- Vleer, Wigholt, *Leylijnen en leycentra in de Lage Landen*. Deventer 1992.
- West, John Antony, *De tempel van de mens*. Den Haag 1978; vertaald uit het Engels.
- Watkins, Alfred, *The old straight track*. Londen 1925.
- Wilkens, Iman, *Waar eens Troje lag*. Baarn 1990; vertaald uit het Engels.
- Zukav, Gary, *De zetel van de ziel*. Utrecht 1989; vertaald uit het Engels.

REGISTER

- aardgodin 107, 108, 110
adelaar, dubbele 184, 185, 186, 230
affirmatie 132
axis mundi 21, 181
Aylesbury-'s-Hertogenbosch, vergelijking 154, 155, 156-159, 161, 175, 180
bastide 88, 92
bastion Oranje 239
bedevaartsoord 112, 124, 146
beeweg 130, 133, 142, 205, 221, 232, 240, 242, 243
Beter Bestuur 211
bezweringspentagram 230
Binnendieze 205, 226, 234
Bosch, Jeroen 96-99, 208, 210, 211
Boschel 28, 29, 40, 42, 65, 68, 88, 96
Bossche Broek 216, 239
Bossche Markt 14, 41, 42, 47, 69, 90-91, zie ook Markt
Bossche vierkant 64
Bossche voet 64, 67, 68
breedtegraad 70, 159
Capucijnenkerk 214, 215, 217, 218
Catharinakapel boven de Dieze 142
Chefren, piramide van 68, 69, 85, 86, 87
Cheops, Grote Piramide 23, 60-70, 75-77, 82, 86
Citadel 227
clavicula Salomonis (sleutel van Salomon) 68
Colpertstraat 178
Comité Binnenstad 158, 211
Delphi, orakel van 17, 18, 19
dierenriem 50, 51
Dony, Julien 220
doodwegen 13
drakenfontein 219, 223, 225
drakenpad 135, 183, 207, 221, 225, 230, 238
drakenpaden 12, 14, 20, 21, 162, 189
drie (getal) 47, 49
driehoek van Pythagoras 192
druïdenvoet 52, 53, 54, 56
Egypte, piramides van 60-70
eikenboom 41
Empel 39
energiering 194-200
energiestroom 14, 15, 17, 169, 183
Fabré, Gert 11, 12
Faust-legende 70
Frederik Hendrik 193, 200
gaffelanker 54, 55, 172, 226, 227
gaffelbroeders 101, 102, 103, 164
gaffelkruis 52, 54, 56
geestenpaden 13
gemeentewapen 43, 55, 56, 184, 185, 186, 188
geografische voet 62, 64
getalspatronen 58, 59
Gezellen van Sint-Jan 168
Grondplan van 's-Hertogenbosch 73-87
Grote Piramide (Cheops) 217, 234, 235
-, luchtkanalen 218
-, maatvoering 188
Grote Processie 127, 129, 132-134, 135, 136, zie ook Maria-omgang
-, lengte 130
Haven 75, 226, 227
Heilighartkerk 243
hexagram 55, 67, 68, 69, 72, 74, 75, 155, 184, 195, 198
Hinthamereind 80
Hinthamerstraat 8, 72, 73, 74, 77, 80, 83, 203
Horus, rechthoek van 69, 74
Janssen, Hans 43
Johannes, apostel 164, 181, 183, 184, 218, zie ook Sint-Jan de Evangelist
Johannes de Doper 167, 168, 178, 213, 218, zie ook Sint-Jan de Doper
Jupiter 35, 36, 44, 47, 67, 169, 187, 207, 208, 219
-, Bossche magisch vierkant 67
- en Saturnus, samenstand van 35, 37, 38, 39, 44-46, 55, 56, 67, 168
-, magisch vierkant 23-24, 29, 31, 34, 53, 64, 69, 169
Jupiterlijnen 170
Jupiterprincipe 26-27
kapel de groote beer 221
Kelten 39-57
Kleijn Romen 25
klimaat, culturele 26
kosmogonische diagram 199
kraanvogel 166
kruisbeeld 131, 141
leylijnen 13, 220
Lieve Vrouwe Broederschap 103, 105, 120, 128, 164, 236
Lohengrin-sage 94-95, 100, 104, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 232
luchtkanalen Grote Piramide 218
Maas 49, 95
maatstelsels 61, 62-64
maatvoering, Grote Piramide van Cheops 188
Magusanus 39, 40, 47, 49
Maria-omgang 128-146, 180, 205, 206, 220, zie ook Grote Processie
-, lengte 130
Mariabeeld 115-118, 119, 121-122, 123, 126, 127-128, 129, 130
Mariakapel 221
Mariakapel in de Sint-Jan 116, 117, 120, 135, 142, 236
Mariakapelletje 211, 230
Mariaverering 115
Markt 72, 77, 78, 83, 90, 134, 142, 172, 174, 177, 178, 180, 181, 182-183, 184, 195, 196, 210, 211, 223, 230, 231, 238, zie ook Bossche Markt
Maximiliaan, keizer 185-186
megalithische yard 63
menhir 14, 131, 136, 184, 207, 211, 230
Michell, John 17
Molenberg 81, 82, 84
Mont Saint-Michel 113
Montauban 149, 150, 152
morfische resonantie 145
Muntel 204
Nettesheim, Hendrik Cornelius Agrippa von 22
offerplaats 47
Omgang zie Grote Processie en Maria-omgang
omphalos 18, 19, 20
onderwijs 25
Ontwerpbijdrage bestemmingsplan Zuidrand Binnenstad 240
Orion, sterrenbeeld 85, 86
Orthen 42
pallium 53
Parade 91, 92, 172, 175, 180, 181, 200, 201, 202, 208, 209, 211, 231, 237, 238
pelgrimsroute naar Santiago de Compostela 124-125
Pensmarkt 84, 89, 99, 230
pentagoondodeca der 12
pentagram 238, 243
-, gespiegelde 143
Peperdomein 238
Pepers 175, 176, 178, 180, 200, 201
pest 127
plaetse 27, 28
puthuis 142, 181, 182-183, 184, 186, 188, 207, 211, 223, 230
Pythagoras 58
-, driehoek van 192
Raad van Negen 13, 15
rechthoek van Horus 69, 74
rijksmonumentenlijst 222, 223
Rijn 19, 48, 49
Saint Michael's leylijn 14, 15
Saint-Benoît-sur-Loire 29, 30, 31, 32, 36, 73
samenstand van Jupiter en Saturnus 35, 37, 38, 44-46, 67, 168
Saturnus 31, 35, 36, 44, 47, 67, 169, 187, 207, 219
- en Jupiter, samenstand van 35, 37, 38, 44-46, 67, 168
-, magisch vierkant 169
Saturnuslijn 170, 171, 173
Schelde 40, 48
schildhouders 185
Sint-Antoniuskapel 73, 74, 78, 85
Sint-Antoniuspoort 77
Sint-Catharina- of Kruiskerk 192, 203, 241
Sint-Franciscus 218
Sint-Jacobskapel 125
Sint-Jacobskerk 192, 203, 235
Sint-Jan de Doper 167, 171, 172, 181, 183, 187, 188, 213, zie ook Johannes de Doper
Sint-Jan de Evangelist 162, 163, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 177, 181, 183, 187, 188, zie ook Johannes, apostel
Sint-Janskerk 25, 26, 89, 92, 124, 129, 130, 134, 156, 157, 161, 175, 178, 179, 180, 181, 186, 187, 193, 195, 196, 202, 203, 208, 209, 214, 215, 220
-, koorbanken 95-96
Sint-Jansmarkt 167
Sint-Joris 15, 16, 17, 21, 131, 183, 206, 207
Sint-Joriskapel 133, 134, 135, 139, 142, 240
Sint-Maarten 116, 123
Sint-Michaël 136, 137-139
Sint-Pieterskerk 193, 203, 212-213, 215, 216, 218, 229, 232
stadhuis 181
stadsdriehoek 73, 169, 170, 179, 204, 217, 227, 235, 242
stadskraan 181
Stadsmurenplan 235, 239

stadsplan 's-Hertogenbosch 189
 stadsplattegrond 218
 stadsrechten 45
 stadsvlag 184
 stadswandelingen 224-243
 stadswapen 43, 55, 56, 184, 185, 186, 188
 station 224, 225
 stationsgebouw 221-223
 stedemaagd 184, 185
 Steenbok 31, 32
 stichting van 's-Hertogenbosch 88-106
 Stichting van 's-Hertogenbosche Monumentenzorg 211
 Stonehenge 23
 stratenplan, helderheid van 75
 structuur van 's-Hertogenbosch 169, 186
 Structuurplan-1964 151, 205, 207, 210, 232, 233, 236, 237, 238, 239
 tempelcomplex in Jeruzalem 179
 toerisme 146
 Utrecht 89, 90, 91
 Vereniging Stille Omgang 211, 221
 verzorging, geestelijke 25
 vesica piscis (visblaas) 65, 66, 67, 69, 195
 vier Heemskinderen 151, 152
 vierkanten, magische 22-38
 Vischmarkt 172, 173, 181, 217, 226
 vlag 43, 55, 56, 123, 181, 220, 221
 vrijmetselarij 52, 53, 167, 168
 Vughterstraat 72
 wapen 43, 55, 56, 184, 185, 186, 188
 wildemannen 185, 186
 Windmolenbergstraat 84
 windroos, Keltische 51
 windwijzer op stadhuistoren 106
 yin-yangteken 169
 Zand 204
 zeven (getal) 47
 zielesteen 21
 Zoete Moeder van Den Bosch 115, 117-126, 127, 187, 197, 214
 zwanen 160, 164, 165
 zwanenbroeders 99, 101, 103
 Zwanenbroedersgenootschap 96
 Zwanenbroedershuis 232, 233
 zwanenridders 92, 93, 94
 zwarte madonna 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 118, 119, 120, 121, 124
 -, transformatie 114-115, 122, 123
 Zwijsen, Johannes 196, 197